

ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ 10

1-бөлім

Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық

*Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі бекіткен*

Алматы «Мектеп» 2019

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 67.0я72
Қ75

Авторлары :

А.С.Ибраева, С.К.Есетова, Г.Т.Ишанова, С.Б.Гончаров

Қ75 **Құқық негіздері.** Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. 1-бөлім/А.С.Ибраева, С.К.Есетова, Г.Т.Ишанова, С.Б.Гончаров. – Алматы: Мектеп, 2019. – 176 б., сур.

ISBN 978-601-07-1155-6

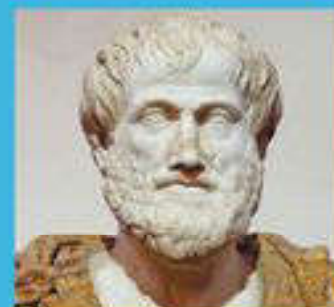
К $\frac{4306020700-058}{404(05)-19}$ 27(1)-19

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 67.0я72

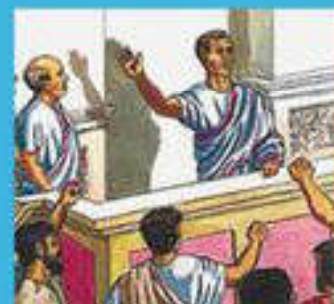
ISBN 978-601-07-1155-6

© Ибраева А., Есетова С.,
Ишанова Г., Гончаров С., 2019
© «Мектеп» баспасы, көркем
бейнелендіруі, 2019
Барлық құқықтары қорғалған
Баспаменің мүлкілік құқықтары
«Мектеп» баспасына тиесілі

I бөлім
МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

II бөлім
ЖАРИЯ ҚҰҚЫҚ

АЛҒЫ СӨЗ

Қымбатты оқушылар!

Сендер ересек өмірге дайындық кезеңінде тұрсыңдар. Мектеп қабырғасында жүріп, көптеген қызықты мәлімет алдыңдар. Биылғы оқу жылында «Құқық негіздері» пәнін оқып-үйренуді жалғастырасыңдар. Адам мен оның мінез-құлқын реттейтін нормалар, қоғам, мемлекет пен құқық туралы білімдерінді толықтырасыңдар.

Адам, оның өмірі, құқығы мен міндеттері Қазақстан Республикасы Конституциясында бекітілген. Сондықтан оқулықта Қазақстан Республикасының негізгі заңы – Конституцияға ерекше назар аударылған.

«Құқық негіздері» пәнінің мақсаты – мемлекет, құқық, құқық жүйесі туралы объективті білім беру; мемлекеттік билік органдарының қызметін, құқық нормаларын талдау мүмкіндіктерін қалыптастыру; құқықтың негізгі салаларымен таныстыру; өз құқықтарын қорғауға көмегі тиетін тәжірибелік дағдыларын жетілдіру.

Оқулықта түрлі деңгейдегі тапсырмалар, қосымша материалдар, талқылауға арналған жағдаяттар берілген.

Әр параграфтың соңында оқылып жатқан материалды бекітуге арналған сұрақтар мен тапсырмалар ұсынылған. Оларды орындай отырып, алған білімдерінді кеңейтуге, құқықтық ақпараттарды талдап, салыстыруға, құқық нормаларын, қолданыстағы заңнамаларды түсіндіруге жаттығасыңдар.

Оқулық екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде бір-бірімен өзара тығыз байланыста болатын мемлекет және құқық, жария құқық туралы оқып-үйренесіңдер. Ал екінші бөлімде жеке және халықаралық құқық, іс жүргізу құқығының негіздерімен танысасыңдар.

Оқулық материалдарын терең меңгеру өз құқықтарыңды қорғауға, міндеттеріңді адал орындауға, қоғам заңын бұзбай өмір сүруге септігін тигізеді деген ойдамыз. Олай болса, іске сәт!

Құрметпен, оқулық авторлары

I бөлім

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

I бөлім. МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

1-тарау. МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТУРАЛЫ НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАР

§1. ҚҰҚЫҚ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ

Бүгін сабақта:

«құқық» түсінігін және оның негізгі белгілерін қарастырамыз; құқық қоғамдық қатынастарды реттейтін мемлекет күшімен қамтамасыз етілетін күрделі құбылыс екенін түсінеміз.

Тірек сөздер

- құқық
- әділдік
- теңдік
- бостандық

«Құқық» ұғымы – күрделі құбылыс. Құқық әлеуметтік феномен және қоғамдық қатынастарды реттеуші ретінде мемлекетпен бірге қалыптасты. Сондықтан *құқық* термині *шындық, әділеттілік* сөздерімен мәндес келеді. Бұл сәйкестік кездейсоқ емес, өйткені *әділеттілік, ізгілік, теңдік, бостандық* сияқты

жалпыадамзаттық идеялар, құндылықтар – құқықтың негізі. *Құқық* сөзі, кең мағынасында, адам сана-сезімімен және мемлекеттің мәжбүр ету күшімен қамтамасыз етілетін жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделген қоғамдық тәртіпті білдіреді. Сондай-ақ адамның қоғамдағы орнын, құқығы мен міндеттерін бейнелейді. Құқық – қолданыстағы заңдармен байланысты және қылмыстық қолсұғушылықтан қорғаушы құрал. Осыған байланысты құқықты үш элементтен тұратын күрделі құбылыстардың бірі деп қорытындылауға болады. Оның біріншісі –

құқықтық идеялар, құқықтық сана; екіншісі – құқықтық нормалар; үшіншісі – осы нормалармен реттелетін қоғамдық қатынастар.

Заң тұрғысынан алсақ, құқық – қоғамдық қатынастарды реттейтін, мемлекет кепілдік беріп, бекіткен жалпыға міндетті құқықтық нормалардың жиынтығы.

«Құқық» түсінігі объективті және субъективті мағынада қолданылады.

Заң алдында барлық адам тең

Назар аударайық!

Объективті мағынадағы құқық – қолданыстағы заңнама, ал субъективті мағынада – нақты мүмкіндіктер, құқықтар, талаптар, заңды мүдделер. Сонымен бірге қолданыстағы заңнама негізінде және осы заңнама аясында заңдық әрекетке қатысушылар арасында туындайтын міндеттер.

Қоғамда адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттейтін түрлі нормалар бар. Бұл нормалардың барлығы *әлеуметтік нормалар* деп аталады. Оларға құқық, діни, адамгершілік және мораль (имандылық), әдет-ғұрып, салт-дәстүр және т.б. нормалар жатады.

Құқық – қоғамдық қатынастарды реттеуші. Оның бірқатар өзіндік белгілері бар.

Құқық белгілері:

- *жүйелілік*, яғни, құқық бір-бірімен өзара байланысты белгілі бір тәртіп нормаларынан, мінез-құлық ережелерінен тұрады;
- *жазғыға міндетті*, жынысы, жасы, ұлты, мүлкі және т.б. қарамастан, құқық барлық субъектілер үшін міндетті;
- *мемлекетпен байланысты*;
- *формалды анықтылығы*, құқық үнемі белгілі бір ресми заңдар мен өзге де актілер түрінде көрініс табады;
- *ерікті сипаты*, яғни, құқықта қоғамның, мемлекеттің, белгілі бір әлеуметтік топтың еркі ескеріледі;
- *реттеушілік*, яғни, құқық – субъектінің заңды және заңсыз, тиісті және ықпалал мінез-құлқының критерийлері. Құқықтың реттеушілігі мемлекеттің құқықты ресми түрде бекітуінен, оның орындалуын қамтамасыз етуінен, оның ішінде мемлекет тарапынан мәжбүрлеу әрекетінен де көрінеді.

Құқық мемлекет еркінің нормативтік көрінісі ретінде қоғамдық қатынастарды таптық, жалпыәлеуметтік немесе өзге де мүдделер тұрғысынан реттейді. Құқықтық нормаларда мінез-құлық үлгілерінің нұсқалары мен әртүрлі істерді шешу үлгілері беріледі.

Құқықтың қоғамдағы ең жоғарғы мақсаты – қоғамдағы еркіндікті қамтамасыз ету, оған кепілдік беру, әділдік орнату, қоғамдағы озбырлықтар мен жөнсіздіктерді жою, экономикалық және рухани факторлардың әрекет етуіне оңтайлы жағдайлар жасау.

Құқық үлкен құндылықтарға ие. *Құқықтың құндылығы* – құқықтың жалпы қоғамның, азаматтардың әлеуметтік әділетті қажеттіліктері мен мүдделерін қамтамасыз ету құралы әрі мақсаты ретінде қызмет ете алу қабілеті. Сондай-ақ құндылығы ортақ мүдделерді анықтай отырып, құқықтың қоғамды ыдыраудан сақтау қабілетінен де көрініс табады.

Глоссарий

- **Норма** – жазбаша және ауызша бекітілген, тұрақталған әдет-ғұрып ережелері.

Құқықтың әлеуметтік құндылығының негізгі көріністері:

- құқық адамдардың әрекеттеріне ұйымшылдықты, тұрақтылықты, ауызбіршілікті дарыта отырып, оларды бақылайды. Осы арқылы қоғамдық қатынастарға тәртіпке келтіру элементтерін енгізіп, оларды өркендетті етеді;
- құқық адамдардың мүдделерін ескере отырып, олардың жүріс-тұрысы мен қызметіне әсер етеді, яғни, құқық жеке мүдделерді таптап-жаншымай, керісінше, оны қоғамдық мүдделермен үйлестіреді;
- құқық жекетілгеннің қоғамдағы бостандығын анықтаушы және айқындаушы болып табылады, дегенмен «еркіндік» ұғымын білдірмейді, тек оның шегі мен шегарасын анықтайды;
- құқық әділеттілік идеясын айқындаушы қабілетіне ие, яғни, құқық материалдық игіліктердің дұрыс, әділетті бөліну талаптарын орнықтырады, барлық азаматтың заң алдындағы теңдігін бекітеді;
- құқық – қоғам жаңғыруының көзі; әсіресе тоталитарлық режим ыдырап, жаңа нарықтық механизмдердің бекітілуі жағдайларында оның құндылығы артады;
- құқықтық амал-тәсілдер – халықаралық және ұлтаралық сипаттағы мәселелерді шешудің негізі және жалғыз құралы. Сол себепті құқықты рухани құндылықтарға жатқызуға болады.

Сонымен, құқық кең мағынасында әділеттілік, бостандық, теңдік, адамгершілік сияқты жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделген қоғамдық тәртіпті білдіреді. Құқық адам сана-сезімімен және мемлекеттің мәжбүр ету күшімен қамтамасыз етіледі.

Заң тұрғысынан алғандағы немесе тар мағынасындағы құқық – қоғамдық қатынастарды реттейтін, мемлекет тарапынан кепілдік беріліп, заңдас-тырылған жалпыға міндетті белгілі бір құқықтық нормалардың жиынтығы.

Жекебасқа қатысты алсақ, құқық әрекет ету мүмкіндіктері ретінде қарастырылады. Бұл мүмкіндіктер дүниеге келген кезден пайда болады, қоғам мойындайды, мемлекет кепілдік береді. Мұндай мүмкіндіктер *субъективті құқық* деп аталады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. «Құқық» ұғымына анықтама беріп, оның негізгі белгілеріне тоқталыңдар.
2. Құқықтың құндылығы неде?
3. «Әділеттілік», «бостандық», «теңдік», «адамгершілік» ұғымдарына түсінік беріңдер. Құқықта бұл ұғымдар қалай көрініс тапқан?

1-деңгейлі тапсырма. «Заңның қоғам мен адам өміріндегі маңызы» тақырыбына пікірталас өткізіңдер. *Анархия, охлократия, шектен шыққандық, хаос, заң, бостандық, әділдік* сөздерінің мағынасын түсіндіріңдер. Аталған терминдерді құқық түсінігімен байланыстырыңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Әлеуметтік нормаларды салыстырыңдар. Нормалардың әдет-ғұрыптардан қандай айырмашылығы бар? Адамгершіліктің, әдет-ғұрыптар мен діннің құқықтық нормаларға тигізетін әсерін талдаңдар. Құқықтың объективті және субъективті мәнін ажырата білуге нақты мысалдар келтіріңдер.

3-деңгейлі тапсырма. «Құқықтың әлеуметтік құндылығы» тақырыбына таныстырылым дайындаңдар. Құқықсыз қоғам өмірі бейберекеттікке ұшырайтынын дәлелдендер. Әрбір адам үшін құқықтың құндылығы неде екенін түсіндіріңдер.

§2. ҚҰҚЫҚТЫҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ

Бүгін сабақта:

«құқықтың қайнар көздері» түсінігі мен оның түрлерін қарастырамыз; Қазақстан Республикасында негізгі құқық көзі нормативтік құқықтық акт болып табылатынын білеміз.

Құқықтың қайнар көздері – мемлекеттің құқық нормаларын ресми акт түрінде бекітуі. Демек, құқықтың қайнар көздері – құқық нормаларының бекітілуі және көрініс табуының мемлекет шығарған немесе ол мойындаған ресми-құжаттық нысандары, оларға заңды, жалпыға міндетті мағына беру.

Көпшілік мойындаған құқықтың қайнар көздеріне құқықтың жалпы қағидалары, сот прецеденті, нормативтік-құқықтық шарт, нормативтік-құқықтық акт жатады (1-сызбанұсқа).

Тірек сөздер

- құқықтың қайнар көздері
- құқықтық әдет-ғұрыптар
- сот прецеденті
- нормативтік-құқықтық акт
- нормативтік шарт

1-сызбанұсқа

Құқықтық әдет-ғұрыптар. Қоғам дамуының ерте кезеңінде әдет-ғұрыптар құқықтың негізгі қайнар көзі болып есептелді. Шын мәнінде, әдет-ғұрыптар – өмірдегі бірдей жағдайларда бірнеше рет қайталанып, әдетке айналған іс-әрекеттер. Адам алғашқы әрекеттерін өзінің ішкі сенімі бойынша жүзеге асырады. Осы әрекетіне «ең жақсы» деген баға беріп, сол әрекетінің дұрыс екендігіне өзі іштей сенеді. Уақыт өте келе, сенімнің мұндай түрі өз сипатын жоғалтады, ал әрекет «бәрі осылай жасауы керек» деген қағидаға айналады. Негізінен, мемлекет әлі қалыптаспаған ортада әдет-ғұрыптар заң ретінде қолданылады.

Мемлекет заңдастырған әдет-ғұрыптар құқыққа айналады.

Есте сақта! *Құқықтық әдет-ғұрыптар* – көп мәрте қайталанып, әдетке айналған жүріс-тұрыс ережесі, ол ұрпақтан-ұрпаққа жалғасады және мемлекеттің мәжбүрлеу күшімен қорғалады.

Тарих беттерінен. Тарихта рулық құрылым қалыптастырған әдет-ғұрыптар өзгерістерге ұшырап, бірте-бірте заңдастырылған қағидаларға көшкені жөнінде көптеген мысалдар бар. Талпон қағидасы деп аталатын «қаншы кек» немесе «өш алу» дәстүрі рулық құрылым кезінде кең таралды. Бірте-бірте бұл әдет-ғұрыптар айыппұлға өзгертілді, ал айыппұл қоғамның бөлінуіне байланысты сараланған сипат алды.

XX ғасырдың басына дейінгі Қазақ хандығы дәуіріндегі қазақ қоғамында әдет-ғұрыптар құқықтың негізгі қайнар көзі болып есептелді. Яғни, мұндағы құқықтың негізгі түрі құқықтық немесе заңдастырылған әдет-ғұрыптар болды. Құқықтық әдет-ғұрыптар жинақталған негізгі акт Тәуке ханның «Жеті жарғы» заңдар жинағы болып табылады.

Қазіргі кезде азаматтық құқықта құқықтың қайнар көздері ретінде іскерлік айналым дәстүрлері кездеседі.

Сот прецеденті – соттың нақты іс бойынша қабылдаған шешімі. Бұл шешім ұқсас істерді шешуде басшылыққа алынады. Сот прецеденті Ұлыбританияда, АҚШ-та, Үндістанда және басқа да мемлекеттерде кең қолданылады. Бұл – басқа ұқсас істерді шешу кезінде үлгі болатын соттың әділ, сәтті шешімдері. Оның үстіне прецедентте сот үшін ең бастысы шешімнің өзі емес, алғашқы шешімді немесе үкімді шығарған соттың құқықтық ұстанымының мәні болып табылады. Прецедент әкімшіліктік болуы да мүмкін. Ол заңнама нормасы болмаған жерде маңызды. Прецедент судьяға немесе лауазымды тұлғаға құқықтық норманың болмауы, сондай-ақ өмірлік жағдайларға ұқсастығы себепті нақты құқықтық істі жеке қарау мүмкіндігін береді. Бұл жағдайда соттың немесе лауазымды тұлғаның өздері қарастыратын жағдайдың ұқсастық деңгейін бағалауға құқығы бар. Сот прецедентінің болуы аталған мемлекетте заң шығару қызметімен тек заң шығару органдары ғана емес, сондай-ақ сот органдарының да айналысатынын дәлелдейді. Сот тәжірибесі – құқықтың қайнар көзі.

Тарих беттерінен. АҚШ сот прецедентіндегі белгілі оқиғаны қарастырайық. Ол – Миранда ережесі. Бұл ереже 1963 жылы Аризона штатындағы оқиға негізінде пайда болған. Жасаған қылмысы үшін Эрнесто Миранда қамауға алынады. Ол жасаған қылмысын ерікті түрде мойындайды. Бірақ оған өзінің процессуалдық құқығы айтылмағандықтан, АҚШ-тың Жоғарғы соты: «Мұндай жағдайда жасаған ісін ерікті түрде мойындауы оның айыбының дәлелі болып табылмайды» деген шешім шығарады. Осыдан барып «Күдікті тұлғаға өзінің процессуалдық құқығы туралы ақпарат берілуі керек» деген ереже туындайды. Сонда ғана оның мойындауы айыбының дәлелі бола алады. Миранда ережесі АҚШ-тың көптеген сот прецеденттері енетін жүйеде бар. Қазіргі таңда Миранда ережесі Қазақстанның құқықтық жүйесіне де енгізілген.

Қазақтың кәдуілгі құқығында сот шешімі *билердің билігі* деп аталады. Мысалы, өнерлі қыздың өлімі үшін Әйтеке би кінәлі адамға үш күн төлетеді: 1) қыздың өмірі үшін; 2) жерлеуге кеткен шығын үшін («сүйек құны»); 3) қыздың ән айтып, өлен шығарып, домбырада ойнай білгені үшін («өнер құны»).

Бірде Төле би тәртіпсіздік жасаған адамды жазалау туралы шешім шығарады. Ежелгі уақыттан бері азғырушы мен орындаушының бірдей дәрежеде қатал жазаланғаны белгілі, дегенмен Төле би осы әрекетті жасауға сөзбен азғырып, ітермеленген адамды кінәлі деп есептемейді. Бұл шешім тарихта «Ұр деп айтқан жазықты емес, ұрған жазықты» деген мақал түрінде қалды.

Қазақстанда сот прецеденті құқықтың қайнар көзі болып саналмайды.

Нормативтік-құқықтық шарт – құқық нормаларынан тұратын, мемлекеттің күшімен кепілдік берілетін, жалпыға міндетті мәні бар, екі немесе одан да көп тараптардың шешімі. Шарт белгілі бір топ аясына қолданылады. Нормативтік-құқықтық шарт жарамдылық талаптарына жауап беруі тиіс. Мәселен, оны жүзеге асыру үшін:

- екі немесе бірнеше тұлғаның келісілген еркі;
- осы ерікті өзара мойындауы;
- ерік мазмұнының мүмкіндігі болуы қажет.

Нормативтік-құқықтық шарттың тағы бір ерекшелігі – тек құқық нормаларын ғана емес, сондай-ақ құқық қағидастарын да (мысалы, қазіргі конвенциялардың мазмұнындағы адамгершілік қағидаты) қамтиды. Нормативтік құжаттар конституциялық, еңбек, азаматтық, халықаралық және құқықтың тағы да басқа салаларында кең таралып келеді. Олар мемлекетшілік және халықаралық, құрытайшылық және жай, типтік және ағымдағы болып бөлінеді. Көп таралған мысалдардың бірі ретінде еңбек ұжымының мүдделерін білдіретін әкімшілік кәсіпорындар мен кәсіподақтар арасындағы ұжымдық шарттарды айтуға болады. Бұл еңбек қатынастарын реттеу кезінде маңызды рөл атқарады.

Халықаралық құқықта бұл – құқықтың негізгі қайнар көзі.

Мәселен, тек халықаралық шарттардың саны 500 мыңнан асады. Нормативтік-құқықтық шарт көпшілік сипатқа ие, яғни, мұндай шарттардың тараптарын мемлекет, жекелеген мемлекеттік органдар, мемлекетаралық құрылымдар құрайды. Көптеген мемлекеттің қазіргі Конституциясында халықаралық құқықтың мемлекетшілік құқықтан басымдығы туралы ереже бар. Мұндай ереже ҚР Конституциясының 4-бабында да бекітілген. Бұл экономиканы және қоғамдық өмірдің басқа да тараптарын одан әрі интернационалдандыру үдерісінен туындаған.

Нормативтік-құқықтық акт (НҚА) – біздің еліміздегі құқықтың негізгі қайнар көзі. 2016 жылы 6 сәуірде «Құқықтық актілер туралы» Заң қабылданған. Аталған Заң құқықтық актілерді қабылдау, өзгерту, тоқтату және жариялау тәртібін реттейді. Нормативтік-құқықтық актілердің әр түрі бар (2-сызбанұсқа).

Есте сақта! НҚА – республикалық референдумда қабылданған немесе уәкілетті орган қабылдаған, құқық нормаларын бекітетін, қолданылуын өзгертетін, толықтыратын, тоқтататын немесе олардың әрекеттерін тоқтата тұратын белгіленген нысандағы жазбаша ресми құжат.

Бұл ҚР Конституциясының 4-бабында бекітілген. Мәселен, онда: «Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық Конституцияның, соған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік-құқықтық актілердің,

халықаралық шарттары мен республиканың басқа да міндеттемелерінің, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің және Жоғарғы Соты нормативтік қаулыларының нормалары болып табылады» делінген .

Құқық теориясында «құқықтық акт» деген ұғым бар. **Құқықтық акт** – республикалық референдумда қабылданған немесе уәкілетті орган қабылдаған құқық нормаларынан немесе жеке биліктік-құқықтық нұсқаулардан тұратын белгіленген нысандағы жазбаша ресми құжат.

Құқықтық актілердің екі түрі бар: нормативтік-құқықтық және нормативтік емес құқықтық актілер.

Бұл актілердің ерекшелігі – нормативтік-құқықтық актілер құқықтың қайнар көздері болып табылады, бірнеше мәрте қолданылады, құқық нормаларынан тұрады. Ал *нормативтік емес құқықтық актілерде* құқық нормалары болмайды, белгілі бір жекелеген тұлғалардың заңда бекітілген құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыру мақсатын көздейді. Сондай-ақ бұл актілер құқық нормаларын түсіндіреді. Оған мемлекеттік жоспарлау жүйесі саласындағы құқықтық актілерді де жатқызуға болады.

Нормативтік-құқықтық актілер заңдық күшіне қарай *заңдар* мен *заңға тәуелді актілер* болып бөлінеді. Заң құқықтың барлық басқа

қайнар көздеріне және жалпы мемлекеттік актілерге қатысы бойынша ең жоғарғы заң күшіне ие.

Заң – құқықтық мағынада өзінің табиғаты бойынша болмыстың жай бейнесі ғана емес, сондай-ақ оның елеулі сипаттарының көшірмесі. Онда қоғам дамуының заңдылығы бейнеленген.

Есте сақта! Заң – айрықша рәсімдік тәртіпте ең жоғарғы заң шығару органы қабылдаған, ең жоғарғы заң күшіне ие нормативтік-құқықтық акт.

Заңның жетекші орны мынадай белгілер арқылы анықталады:

- 1) заңды тек мемлекеттік биліктің заң шығару органдары немесе референдум тәртібінде тікелей халық қабылдайды, күшін жояды және өзгертеді;
- 2) заң айрықша іс жүргізу тәртібінде қабылданады;
- 3) басқа нормативтік-құқықтық актілер заңдарға қарама-қайшы келмеуі тиіс, қайшылық болған жағдайда заңға басымдық беріледі;
- 4) заңда алғашқы сипаттағы нормалар қамтылады, басқа барлық актілер заңдардан туындайды және олар заңдардың нормаларын талшап, тексеріп, нақтылайды;
- 5) заң негізге алынатын ең маңызды қатынастарды реттейді.

Заңдар конституциялық және ағымдағы болып бөлінеді.

Конституциялық заңдар қоғамдық және мемлекеттік құрылымның негізін қалайды, ағымдағы заңнамаларға негіз болады. Оларға Конституция мен заңдар, енгізілетін өзгертулер мен толықтырулар, сондай-ақ оның мазмұнын нақтылайтын заңдар жатады. Конституциялық заңдар тізілімі Конституцияда белгіленген.

Ағымдағы (әдеттегі) заңдар конституциялық заңдар негізінде және оның орындалуы үшін қабылданады. Қоғамдық өмірдің экономикалық, саяси және мәдени жақтарын реттейді, ағымдағы заңдардан тұрады. Мұндай заңдарға Кодекстер, Қазақстан Республикасының Заңдары, сондай-ақ заң күші бар Қазақстан Республикасы Президентінің жарлықтары жатады.

2016 жылы 6 сәуірде қабылданған «Құқықтық актілер туралы» Заңда жана «шоғырландырылған заң» түсінігі енгізілді.

Шоғырландырылған заң – заң шығару құрылымдарын жетілдіру мақсатында қабылданатын ірі заң. Ол өзінің сипаты бойынша: мемлекеттік мүліктер; жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару; білім және ғылым; тұрғын үй қатынастары; қаржы нарығын реттеу, бақылау және қадағалау; рұқсаттар мен хабарламалар; оналту және банкроттық; архитектура, қала құрылысы мен құрылыстар саласындағы кешенді қоғамдық қатынастарды реттейтін заңдарды біріктіреді.

Заңға тәуелді нормативтік-құқықтық актілер – заңдар негізінде және олардың орындалуы үшін атқарушы билік органдары қабылдайтын актілер. Оларға жататындар:

- Президент жарлықтары;
- үкімет қаулылары мен шешімдері;
- министрліктердің, ведомстволар мен комитеттердің нұсқаулық, ереже, бұйрық түріндегі нормативтік актілері;

Глоссарий

- **Құқықтың қайнар көзі** – мемлекет еркінің ресми құжатта заңды бекітілуі.
- **Құқықтың қайнар көзінің түрлері** – нормативтік-құқықтық акт, құқықтық әдет-ғұрып, сот прецеденті, нормативтік келісімшарт.

– жабық нормативтік актілер, яғни ұйымдар, кәсіпорындар мен мекемелер қабылдайтын актілер.

Төменгі деңгейдегі нормативтік-құқықтық актілер жоғары деңгейдегі нормативтік-құқықтық актілерге қайшы келмеуі тиіс. Қайшылық болған жағдайда соңғыларына басымдық беріледі. Заңға тәуелді нормативтік-құқықтық актілер (Президент жарлықтары, Үкімет қаулылары мен шешімдерінен басқа) Әділет министрлігінде тіркелуі керек.

Сонымен құқықтың қайнар көздері – мемлекет ресми түрде мойындаған актілер. Олар белгілі бір формада бекітілген. Қазақстан Республикасында құқықтың негізгі қайнар көзі нормативтік-құқықтық акті болып табылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Құқықтың қайнар көздері деген не? Оның қандай түрлері бар?
2. Құқықтың қайнар көздері ретіндегі әдет-ғұрыптардың ерекшелігі неде?
3. Сот прецедентіне түсінік беріңдер. Қазақстан Республикасында сот прецеденті құқықтың қайнар көзі болып табыла ма?
4. Нормативтік-құқықтық актілерге түсінік беріңдер және олардың түрлерін сипаттаңдар.
5. Заңдардың түрлерін атаңдар. «Заңның жоғарғы күші» түсінігін ашыңдар.
6. Заңға тәуелді актілерге түсінік беріңдер. Мысалдар келтіріңдер.

1-деңгейлі тапсырма. 1-кестені толтырыңдар.

1-кесте

Құқықтың қайнар көздері

	Құқықтық әдет-ғұрып	Сот прецеденті	Нормативтік шарт	Нормативтік-құқықтық акт
Мазмұны				
Мысалдар				

2-деңгейлі тапсырма. «Әдет-ғұрыптардың қоғамдағы рөлі» тақырыбына ғылыми зерттеу жүргізіңдер. Әлем халықтарының өздерің білетін әдет-ғұрыптарын атап шығыңдар.

3-деңгейлі тапсырма. Жеті жарғының мазмұнын ашып, реферат дайындаңдар. Жарғының басты мақсаты не? Аталған Жарғының XVI–XVII ғасырлардағы Еуропа елдеріндегі құқық ескерткіштерінен айырмашылығы неде? Жеті жарғы нормаларын қазіргі қолданыстағы заңдармен салыстырыңдар.

§3. ҚҰҚЫҚ ФУНКЦИЯЛАРЫ ҚҰҚЫҚ ҚАҒИДАТТАРЫ

Бүгін сабақта:

құқықтың функциялары мен қағидаттарын қарастырамыз.

Құқықты толығымен түсіну үшін құқықтың қызметтерін қарастыру керек.

Есте сақта! *Құқық функциясы* – қоғамдық қатынастарды тәртіпке келтіруде құқықтың рөлін білдіретін құқықтық ықпалдың негізгі бағыттары.

Құқықтың негізгі функциялары – *реттеушілік* және *қорғаушылық* (3-сызбанұсқа).

3-сызбанұсқа

Құқықтың реттеушілік функциясы жағымды мінез-құлық ережелерін орнатуда, құқық субъектілеріне заңды міндеттерді жүктеп, оларға субъективті құқық ұсынғанда іске асады. Сонымен бірге құқықтың мақсаты – қоғамның, мемлекет пен жекетұлғаның мүдделеріне сәйкес қарым-қатынасты бекіту және дамытуға ықпал ету.

Қорғаушылық функциясы. Мұнда құқық жалпыға міндетті, аса маңызды экономикалық, саяси, ұлттық және жеке қатынастарға, олардың дербестігін қорғау арқылы қоғамдық қатынастарға әсер етеді. Заңдық тұрғыдан қорғау шаралары мен заңды жауаптылықты, олардың жүктелуі мен орындалу тәртібін бекітеді.

Қорғаушылық функциясы тәртіпсіздік жасағаны үшін жауаптылыққа тарту түрлерін заңмен бекітеді. Бұл функция адам құқықтарын шектейтін жаза тағайындалған кезде әрекет етеді.

Сонымен бірге құқық *тәрбиелік* және *идеологиялық* тәрізді қосымша функцияларды да атқарады.

Тірек сөздер

- құқықтың реттеушілік функциясы
- құқықтың қорғаушылық функциясы
- құқық қағидаттары

Тәрбиелік функциялар құқықтық нормалардың азаматтардың құқықтық санасына әсер етуі, құқықтық талаптарды орындауға нақты нұсқау қалыптастыруы құқықбұзушылыққа жол бермеу дегенді білдіреді.

«Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы

Идеологиялық функциялар құқықта азаматтардың барлығы әділетті әрі қажетті деп қабылдайтын идеялардың бар екенін білдіреді.

Мысалы, идеологиялық функцияны жүзеге асыратындар: ҚР Конституциясы, «Қазақстан – 2050» Стратегиясы, «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы, Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы Жолдауы.

«Құқық» ұғымын әлеуметтік феномен ретінде толық түсіну үшін құқық қағидаттарын қарастырайық.

Есте сақта! Құқық қағидаттары – барлық субъектілер бағынатын негізгі идеялар, талаптар.

Құқық қағидаттары тікелей заңда тұжырымдалған не соның мағынасынан туындайтын жалпы мінез-құлық ережелерін білдіреді. Қолданылу саласына қарай *жалтықұқықтық*, *салааралық* және *салалық қағидаттар* деп бөлінеді.

Жалтықұқықтық қағидаттар барлық құқық салаларында қолданылады. Оларға мыналар жатады:

- заңдылық;
- әділеттілік;
- азаматтардың заң және сот алдындағы теңдігі;
- ізгілік;
- бұқарашылдық;
- құқық пен міндеттердің бірлігі;
- мәжбүрлеу мен сендіру үйлесімі.

Салааралық қағидаттар дегеніміз – құқық салаларының ең маңызды белгілерін сипаттайтын қағидаттар. Оларға бұлтартпас жауаптылық, бәсекелестік, сот ісін жүргізудегі жариялылық және т.б. қағидаттар жатады.

Салалық қағидаттар деп бір ғана сала шеңберінде әрекет ететін қағидаттарды айтамыз. Оларға мыналар жатады: азаматтық құқықта – мүліктік қатынастағы тараптардың теңдік қағидаты, іс-әрекеттегі еркіндік қағидаты; қылмыстық құқықта – кінәсіздік презумпциясы; еңбек құқығында – еңбектегі еркіндік қағидаты және т.б.

Құқық қағидаттары қоғамдық қатынастарды реттеуге қатысады, себебі олар тек құқықтық ықпалдың жалпы бағыттарын айқындап

қана қоймай, нақты заңды істің шешіміне негіз болуы да мүмкін (мысалы, құқық ұқсастығы жағдайында).

Құқық әртүрлі субъектілер арасындағы қатынастарды реттейді. Оған жеке және заңды тұлғалар жатады. Мемлекет негізгі заңды тұлға болып табылады. Құқық осыған байланысты *жария құқық* және *жеке құқық* болып бөлінеді.

Жария құқық – мемлекеттік істер саласы, яғни, мемлекеттің билік пен бағыныштылық, субординация негізінде құрылған барлық жария институттарының жария билік ретіндегі құрылысы мен қызметі. Басқаша айтсақ, жария құқық – мемлекет пен басқа да тұлғалар арасындағы қатынастарды реттейтін нормалар. Жария құқығына мынадай құқық салалары жатады: конституциялық, қылмыстық, әкімшілік, іс жүргізу, қаржы құқығы және т.б.

Жеке құқық – жеке істер саласы, яғни, тұлғаның, дербес бастамамен салынған институттардың еркіндік мәртебесі, субъектілердің заң алдындағы теңдігі, әрекеттер бостандығы. Яғни, жеке құқық – мемлекетке тәуелді емес тең субъектілер арасындағы қатынастарды реттейтін нормалар. Оған азаматтық құқық, кәсіпкерлік құқық, ішінара отбасы құқығы және т.б. жатады.

Осылайша құқық қоғамдық қатынастарды қорғау мен реттеу үшін қажет. Әрбір азамат құқық нормаларының талаптарын біліп, сақтап, сыйлауы керек.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Құқықтың мәні неде? Объективті және субъективті құқықтың айырмашылығы неде?
2. Жария құқыққа не жатады? Жеке құқықтың ерекшелігі неде?
3. Құқық функцияларын атаңдар. Құқықтың әрбір функциясына тоқталып, тәжірибеден мысалдар келтіріңдер.
4. Құқық қағидатының мәні неде? Олардың түрлерін көрсетіңдер.

1-деңгейлі тапсырма. Әрбір құқық қағидатына тоқталып, кесте құрыңдар. Құқық тәжірибесіндегі құқық қағидаттарының мәнін талқылаңдар. Осы қағидаттар өмірде қалай жүзеге асатыны жөнінде мысалдар келтіріңдер. Ізгілік қағидаттарына назар аударыңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Құқық функцияларын салыстырыңдар. Күнделікті өмірде құқықтың қандай функциясы жүзеге асады? Құқық функциялары өмірде қалай жүзеге асатыны жөнінде мысалдар келтіріңдер. Заңның адам өміріне әсері туралы әңгіме құрастырыңдар.

3-деңгейлі тапсырма. Объективті және субъективті, жария және жеке құқықтарды салыстырыңдар. Олардың мәнін ашыңдар. Осы құқық нысандарының мәнін құқық тәжірибесінде дәлелдендер.

Глоссарий

- **Құқық қағидаттары** – құқықты арнайы реттеуші ретінде көрсететін және заңдылықты білдіретін ең бастапқы негізгі идеялар, ережелер, түпкі бастамалар.
- **Құқық функциялары** – құқықтың қоғамдық қатынастарға ықпал етуінің негізгі бағыттары.

§ 4. ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Бүгін сабақта:

«Құқықтық қатынастар» түсінігі мен құқықтық қатынастар элементтерін анықтаймыз; құқықабілеттілік, әрекетабілеттілік, деликтқабілеттілікпен танысамыз. Сондай-ақ әрбір адам үшін құқықтық қатынастың қандай мәні бар екенін білеміз.

Тірек сөздер

- құқықтық қатынастар
- құқықабілеттілік
- әрекетабілеттілік
- деликтқабілеттілік
- сот
- эмансипация

Құқық нормаларымен реттелетін қоғамдық қатынастарды *құқықтық қатынастар* дейді. Құқықтық қатынастардан бірде-бір адам тыс қалмайды.

Құқықтық қатынассыз мүдделерді, қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкін емес. Құқық әрекеті барлық жерде іске асады, оның нормалары үнемі жетіліп, тоқтатылып немесе өзгертіліп

отырады. Әсіресе олар азаматтық қоғамда, құқықтық мемлекетте дамины. Олар адаммен өмір бойы бірге жүреді.

Құқықтық қатынастар туындауы үшін нақты жағдайлар қажет. Бұл – құқық субъектілерінің болуы, олардың құқыққа қабілетті, әрекетке қабілетті болуы және заңды фактінің болуы.

Есте сақта! Құқықтық қатынастар – құқық нормалары негізінде пайда болатын қоғамдық қатынастар. Мұнда тараптар өзара құқықтармен және міндеттермен байланысқан.

Құқықтық қатынас белгілері:

- ✓ субъектілер арасында туындайды;
- ✓ құқықтық нормалар негізінде туындайды;
- ✓ тараптар өзара құқықтармен және міндеттермен байланысады;
- ✓ ерікті және саналы сипатта болады;
- ✓ мемлекет кепілдік береді.

Құқықтық қатынастар құрылымы

Құқықтық қатынастар – күрделі құқықтық байланыс, ол үш элементтен: *субъекті*, *объекті* және *мазмұннан* тұрады (4-сызбанұсқа). Осы элементтерді қарастырайық.

Құқықтық қатынас субъектілері – құқықтық байланысқа түскен тұлғалар немесе тараптар. Оларға жекетұлғалар мен заңды тұлғалар жатады. *Жекетұлғалар* – мемлекет азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар мен шетелдіктер. *Заңды тұлғалар* – мекеме, кәсіпорын, ұйым.

Заңды тұлға:

- оның оқшау мүлкі болады;
- өз атынан құқықтар мен міндеттерге ие бола алады және сол міндеттерге жауап береді;
- сотта талапкер және жауапкер бола алады;

- ішкі бірлікте болады;
- өз атауы, мекенжайы болады;
- өз әрекеттеріне, өз мүліктеріне жауап береді.

«Заңды тұлға» ұғымы азаматтық құқықта, яғни, мүлтік және міндеттемелік қатынастарда ерекше мәнге ие. Заңды тұлғалардың құқықабілеттілігі мен әрекетабілеттілігі олар мемлекеттік органда тіркелген сәттен бастап бір мезгілде туындайды және таратылған сәтте тоқтатылады. Заңды тұлғаларға мыналар жатады: мемлекет; мемлекеттік органдар, мекемелер мен ұйымдар; қоғамдық ұйымдар; саяси партиялар; еңбек ұжымдары; өзге де шаруашылық субъектілері.

Құқықтық қатынас субъектілері құқықтық әрекетке қабілетті болуы керек.

Құқықабілеттілік – мемлекет мойындайтын, заңмен көзделген құқықтар мен міндеттерге ие болу мүмкіндігі. Құқықабілеттілік адамға оның туған сәтінен беріліп, қайтыс болғанда тоқтатылады. Адамның құқықабілеттілігін ешкім шектей алмайды және ешкім одан айыра алмайды. Құқықабілеттілік – даусыз аксиома.

Әрекетабілеттілік – азаматтың құқықтар мен міндеттерге ие болу, өз әрекетімен оны жүзеге асыру, сондай-ақ өз әрекетінің салдарына жауапты болу қабілеті.

Назар аударайық!

Әрекетабілеттілік адамның жасына, психикалық жай-күйіне байланысты іске асады, ал құқықабілеттілік аталған мән-жайларға тәуелді емес. Қазақстан Республикасында әрекетабілеттілік кәмелетке толған кезден, яғни 18 жастан басталады. 14 жасқа дейінгі балалар мен ақыл-есі кем адамдарда әрекетабілеттілігі болмайды. Оны олардың заңды өкілдері – ата-аналары, қамқоршылары атқарады. Егер неке жасы 16 жасқа дейін төмендейтін болса, азамат некеге тұрған кезден бастап толық көлемде әрекетабілеттілігіне ие болады.

Заңды тұлғалардың құқықабілеттілігі мен әрекетабілеттілігі мемлекеттік органда тіркелген сәтімен бір мезгілде туындайды және таратылған сәтпен бір мезгілде тоқтайды.

Деликтқабілеттілік – адамның өз құқықбұзушылығына жауап беру қабілеті. Деликтқабілеттілік белгілі бір жастан басталады.

Мысалы, қасақана қылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық 14 жастан басталады. «Деликтқабілеттілік» түсінігі жалпы әрекетабілеттілігіне кіреді. Бұлай бөлу осы санаттарды терең түсінуге едәуір ықпал етеді.

Есте сақта! Құқықабілеттілік пен әрекетабілеттілік *құқық субъектілігі* деп аталады.

Назар аударайық!

Эмансипация – кәмелетке толмаған жасөспірімді толығымен әрекетке қабілетті деп тану. Жасөспірімнің некеге тұруы кезінде қолданылады. Сонымен қатар ол еңбек шартымен жұмыс істеп жүрсе немесе заңды өкілдерінің келісімімен кәсіпкерлікпен айналысып жүрсе де қажет болады.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, 22-1-бап:

2. Кәмелетке толмаған адамды толығымен әрекетке қабілетті деп жариялау (эмансипация) оның заңды өкілдерінің келісімімен, қорғаншы және қамқоршы органның шешімі бойынша не ондай келісім болмаған жағдайда соттың шешімі бойынша жүргізіледі.

3. Эмансипацияланған кәмелетке толмаған адам, азаматтық құқықтарға ие болады және міндеттерді (оның ішінде өзінің зиян келтіруі салдарынан туындаған міндеттемелер бойынша) мойнына алады.

Заңды өкілдер эмансипацияланған кәмелетке толмаған адамның міндеттемелері бойынша жауапты болмайды.

Құқықтық қатынас объектілері – нақты материалдық және материалдық емес игіліктер. Басқаша айтқанда, объект құқықтық қатынастың туындауына себеп болады.

Есте сақта! Адам құқықтың және құқықтық қатынастың объектісі емес, тек қана субъектісі бола алады. Ал адам құқығы объект болып танылады.

Құқықтық реттеудің жалпы объектісі – қоғамдық қатынастар. Спаты және түрлеріне қарай **құқықтық қатынас объектілеріне** мыналар жатады:

- материалдық игіліктер (заттар, құндылықтар);
- материалдық емес жеке игіліктер (адамның құқықтары мен бостандықтары);
- мінез-құлық, субъект әрекеттері, әртүрлі қызметтер және олардың нәтижелері;
- рухани шығармашылық өнімдері;
- бағалы қағаздар, ресми құжаттар.

Құқықтық қатынас мазмұны – құқықтық қатынас субъектілерінде пайда болатын өзара құқықтар мен заңды міндеттер. *Субъективті құқық* – тұлғаның мүмкін болатын немесе рұқсат етілген әрекетінің заңда қарастырылған өлшемі мен түрі (5-сызбанұсқа). Оны іске асыру субъектінің еркі мен түсінігіне байланысты. *Заңды міндеттілік* –

қажетті және талап етілетін әрекеттің түрі мен өлшемі. Субъективті құқық негізінде заң жүзінде қамтамасыз етілген мүмкіндік, міндеттер негізінде заңды түрде бекітілген қажеттілік жатыр (6-сызбанұсқа). Мүмкіндіктер берілген тұлға *құқық берілген*, ал міндеттер берілген тұлға *құқық міндетті* деп аталады.

Шындығында, құқықтық қатынаста тараптардың әрқайсысының бір мезгілде субъективті құқықтары мен заңды міндеттері болады. Субъективті құқықтар мен заңды міндеттер біріккен сипатқа ие. Басқаша айтқанда, тұлғаның заңды нормалармен әрекет ету мүмкіндігі оның міндеті болып саналады, яғни, ол үшін әрекет ету – белгілі бір қоғамдық қажеттілік.

Олардың міндеттері мен құқықтарын бірге құрайтын мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың өкілеттілігі осындай болады.

Глоссарий

- **Құқықтық қатынас** – субъектілер арасында құқық негізінде пайда болған байланыс, мемлекет қорғайды және кепілдік береді.
- **Эмансипация** – кәмелетке толмағандарды толығымен әрекетке қабілетті деп тану.
- **Құқық субъектілігі** – адамның құқық субъектісі бола алуы, осыдан туындайтын барлық салдар қабілеттілігі.
- **Заңды фактілер** – құқық нормасы құқықтық қатынастардың пайда болуын, өзгеруін немесе тоқтатылуын байланыстыратын нақты өмірлік мән-жайлар.

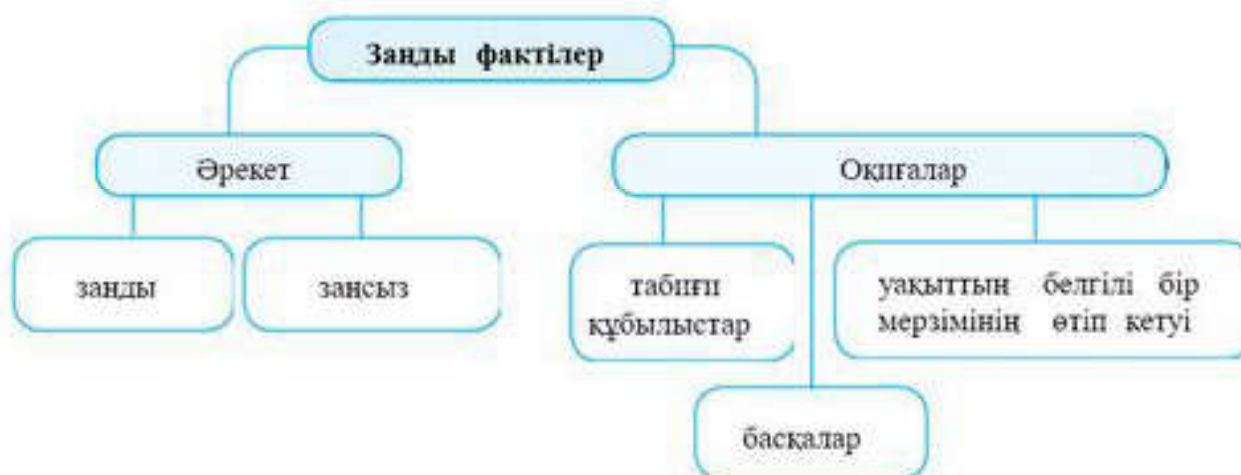
Олар мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың құзыреттілігін қалыптастырады. Азаматтар, кәсіпорындар мен ұйымдарға катысты құқықтарды жүзеге асыру – лауазымды тұлғаның мемлекетке және оның нормаларына катысты міндеті.

Заңды факт құқықтық қатынастар басталуының негізі болып саналады. Заңды фактілер құқық нормаларында көрсетілген (7-сызбанұсқа).

Заңды фактілер ерік-жігер критерийлері бойынша құқықтық әрекеттер мен құқықтық оқиғалар болып бөлінеді. *Әрекет* – мінез-құлық актілері, адам санасының бақылауында болатын іс-әрекеттер. Іс-әрекеттердің барлығы дерлік заңды болып табылмайды. Құқық нормасы заңды салдары болуымен байланыстыратын белгілі бір іс-әрекеттер ғана заңды болуы мүмкін. Мұндай әрекеттер құқыққа сай (заңдарға сәйкес) не құқыққа сай емес (құқық нормаларын бұзушы) болуы мүмкін. Құқықтық әрекеттер заңды актілер мен заңды әрекеттерге бөлінеді.

Құқықтық оқиға, оның пайда болуы адамның еркіне және сана-сезіміне байланысты емес. Заң бойынша оның белгілі бір заңды салдары бар. Оған, негізінен, табиғи құбылыстар жатады: жер сілкінісі, су тасқыны, басқа да дүлей апаттар, белгілі бір мерзімнің аяқталуы, заңда белгіленген жасқа жету, адамның өмірден өтуі және т.б.

7-сызбанұсқа

Осылайша құқықтық қатынастар – мемлекет қорғауына жататын және құқық негізінде туындайтын қатысушылар арасындағы ерекше құқықтық байланыс. Бұл байланыс нәтижесінде олардың арасында өзара заңдық құқықтар мен міндеттер пайда болады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Құқықтық қатынастардың қоғамдық қатынас түрі ретінде қандай ерекшеліктері бар? Құқықтық қатынастардың заңды алғышарттарын ашыңдар.
2. Құқықтық қатынас құрылымы қандай? Құқықтық қатынастардың субъектілеріне анықтама беріп, олардың түрлерін атаңдар. Құқықтық қатынастардың мазмұнын ашыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Жастар заңды некеге тұруға келісіп, АХАТ органына жүгінді. Осы құқықтық қатынастардың алғышарттары мен ерекшеліктерін көрсетіңдер. Құқықтық қатынастардың элементтеріне тоқталыңдар. Құқықтық қатынастардың субъектілерін, түрлерін анықтап, оның субъектілерінің құқықтық жағдай ерекшеліктерін ашыңдар. Бұл қандай заңдармен реттеледі? Объектіні және осы құқықтық қатынастардың мазмұнын ашып көрсетіңдер. Осы құқықтық қатынастар басталатын заңды фактіні анықтаңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Қазақстан Республикасының 16 жастағы М. деген азаматшасы Қазақстан Республикасының С. деген азаматына тұрмысқа шықты. М. басқа ауылда тұратын күйеуінің үйіне көшуіне байланысты мұрадан қалған үйін сатуға шешім қабылдады. Сатып алу-сату келісімшарты жасалды. М.-ның ата-анасы кәмелетке толмаған қыздарының үйді сатқанын біліп, мәмілені жарамсыз деп тану туралы сотқа талап-арыз түсірді. Себеп: қыздары кәмелетке толмаған, ата-анасының келісімі болмаса, мәміле жасалмайды.

Сот қандай шешім қабылдауы мүмкін? «Эмансипация» түсінігін қолданыңдар.

Тапсырманы орындаңдар. Кәмелетке толмаған А. (17 жас) ата-анасының рұқсатымен кәсіпкерлікпен айналысуға кірісіп, ұялы телефон жөндейтін шеберхана ашты.

А.-ның әрекетіне кім жауапты? Оның міндеттемелері бойынша ата-анасы жауап бере ме?

§5. «ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ» ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ

Бүгін сабақта:

құқық жүйесін, оның негізгі белгілерін қарастырамыз; құқықтық реттеудің негізгі әдістерін білеміз.

Құқық – күрделі, жүйелі қоғамдық құбылыс.

Есте сақта! Құқық жүйесі – қолданыстағы құқықтық нормалардың тұтастығы мен үйлесімінен және олардың салаларға, тармақтарға, құқықтық институттарға логикаға сәйкес бөлінуінен көрінетін құқықтың ішкі құрылымы.

Құқықтың жүйелік құрылымы дегеніміз – өзара иерархиялық (сатылық) байланыстағы көптеген элементтен тұратын біртұтас құрылым. Құқық салалары – құқық нормаларының ірі бірлестігі.

Бір құқық саласын екіншісінен ерекшелендіретін негізгі фактор құқықтық реттеудің пәні мен әдісі болып табылады.

Тірек сөздер

- құқық
- құқық жүйесі
- құқық нормалары
- құқық салалары
- құқық институттары
- құқықтың ішкі салалары

Құқықтық реттеу пәні – белгілі бір құқық саласының нормаларына әсер ететін қоғамдық қатынастардың біртекті түрі.

Пән «Құқықтың белгілі бір саласы нені реттейді?» деген сұраққа, ал әдіс «Қалай реттейді?» деген сұраққа жауап береді.

Құқықтық реттеудің төмендегідей әдістері бар:

– *рұқсат беру* – өз мүддесіне сай белсенді, оң іс-әрекеттер жасауға құқық беру;

– *міндеттеу* – мемлекеттің немесе үшінші адамның пайдасына белсенді, оң іс-әрекеттер жасауға міндеттер жүктеу;

– *тыйым салу* – белгілі бір іс-әрекеттерден қалыс қалу міндеттерін жүктеу;

– *ұсыныс* – құқықтық реттеудің қосымша әдісі. Белгілі бір жағдайдағы оңтайлы іс-әрекет түрлеріне сай заң шығарушының кеңесі.

Құқықтық реттеуде әрбір саланың өзіндік арнайы әдісі болады. Құқықтық қатынастарға қатысушылар жағдайының өзара сипаты қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу әдістерінің айырмашылығын айқындауда ең басты белгі болып табылады. Бір салада биліктің араласуы басым болса, екіншісінде тараптардың теңдігі (кешірім беру), ал үшіншісінде рұқсат етілмеген әрекеттерге жол бермеу (тыйым салу) көрініс табады. Құқық салалары қоғамдық қатынастардың деңгейіне байланысты құқықтық реттеу әдістерін әртүрлі үйлесімде пайдаланады.

Құқықтық реттеудің мынадай негізгі әдістері бар:

1) *императивтік әдіс* – тыйым салулар, міндеттемелер, жазаларға негізделген биліктің нұсқаулары мен субординация әдістері. Басқаша айтқанда, құқықтық қатынас субъектілері тек рұқсат етілген іс-әрекеттерді ғана жасауы керек;

2) *диспозитивтік әдіс* – тараптардың теңқұқықтылығы (теңдігі), рұқсат ететін нормаларға негізделеді. Басқаша айтқанда, адамның өз еркі негізінде тікелей заңмен тыйым салынбаған кез келген әрекеттер жасауы.

Сонымен қатар қосымша әдістер де бар:

• *ынталандыру әдісі* – мақтауға лайықты ісі үшін сыйақы беру әдісі. Оған жеңілдіктерді де жатқызуға болады;

• *ұсыныс әдісі* – қоғам мен мемлекет үшін қажетті нақты іс-әрекетті жүзеге асыруға кеңес беруге негізделеді.

Құқық жүйесінің құрылымдық элементтері дегеніміз – құқық нормалары, құқық институттары, құқықтың ішкі салалары, құқық салалары.

Құқықтық норма немесе *құқық нормалары* – қоғамдық қатынастарды реттейтін, мемлекет тарапынан кепілдік берілген және санкцияланған әрі нормативтік акті баптарында көрініс тапқан жалпыға міндетті тәртіп ережесі. Құқықтық норма үш элементтен – гипотеза, диспозиция және санкциядан тұрады (8-сызбанұсқа).

Құқық нормаларының құрылымы

Гипотеза белгілі бір құқықтық норма қолданылатын жағдайлар мен шарттарды анықтайды. Гипотеза кім? қайда? қашан? қандай? деген сұрақтарға жауап береді. Гипотеза мүлдем айқын, салыстырмалы түрде айқын және жеткіліксіз айқын болуы мүмкін.

Диспозиция субъективті құқықтар мен заңды міндеттер қалыптастырады, тәртіп ережелерін қамтиды. Диспозиция – құқықтық норманың ең маңызды бөлігі. Ол не істеу керек? не істемеу керек? деген сұрақтарға жауап береді. Диспозиция мүлдем айқын, салыстырмалы түрде айқын және жеткіліксіз айқын болуы мүмкін.

Санкция – құқықтық нормаларды бұзғаны үшін субъектіге қолданылатын мемлекеттік мәжбүрлеу шегін анықтайды және тәртіп бұзушы өтеуі тиіс жағымсыз заңды шешімдерді көрсетеді. Санкция құқықтық нормаларды бұзғаны үшін қандай жазаға тартылуы мүмкін? деген сұрақтарға жауап береді (яғни, гипотезалар немесе диспозициялар). Санкциялар нақты айқын, салыстырмалы түрде айқын, қарапайым, балама, кумулятивті болады.

Қызықты дерек!

Құқықтық норманың логикалық формасы мынадай болуы мүмкін: «Егер (гипотеза)..., онда (диспозиция) ... , әйтпесе (санкция)». Мысалы, ҚР-ның «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» 2011 жылғы 26 желтоқсандағы Кодексінде: «Неке қию (ерлі-зайыпты болу) үшін некеге отыратын (ерлі-зайыпты болатын) еркек пен әйелдің ерікті әрі толық келісімі және олардың неке (ерлі-зайыптылық) жасына толуы қажет» деп көрсетілген. Логикалық түрде бұл норма былай тұжырымдалады: егер адамдар кәмелетке толса және олардың ерікті келісімі болса, онда олар некеге отыра алады. Норманың белгілі бір шарты бұзылған жағдайда (кәмелетке толмағандар некеге тұрса, некеге тұруға мәжбүрлесе) заңды жауаптылық туындайды.

Құқық институттары – қоғамдық қатынастардың белгілі бір түрін (тобын) реттейтін заң нормаларының жиынтығы. Құқық институты – құқықтық нормалардың салыстырмалы түрдегі шағын, тұрақты жиынтығы. Құқықтық институттар қоғамдық болмыстың жекелеген тұстарын, үзінділерін тәртіпке келтіруге бағытталған. Құқық институты – саланың құрамдас бөлігі, бөлімі.

Қызықты дерек!

Құқық саласының әрқайсысында көптеген институттар болады. Мысалы, қылмыстық құқықта жаза тағайындау, қылмыстық жауаптылықтан босату институты; отбасы құқығында неке, бала асырап алу, ажырасу институты; азаматтық құқықта сатып алу-сату шарты, заңды тұлға институты, талаптың ескіруі институты болады.

Барлық институттар осы саланың аясында немесе одан тыс бір-бірімен өзара тығыз байланыста жұмыс істейді. Құқықтық институттардың

Глоссарий

- **Құқық жүйесі** – құқықтың ішкі құрылымы, құқықтың элементтерге бөлінуі.
- **Құқық нормасы** – мінез-құлықтың заңда бекітілген бірегей ережесі.
- **Құқық салалары** – құқықтық нормалардың неғұрлым ірі бірлестіктері.

арасында кешенді, күрделілері де болады. Бұл – өз құрамында субинститут деп аталатын өте ұсақ дербес құрылымдардан тұратын құқықтық нормалардың аса ірі жиынтығы.

Құқықтың ішкі салалары құқық саласымен салыстырғанда құқық нормаларының аздаған топтарын біріктіреді және қоғамдық, туыстық қарым-қатынастарды реттейді. Күрделі және ірі салалардың ғана тиісті ішкі салалары болады.

Мәселен, конституциялық құқық сайлау, парламенттік құқық тәрізді ішкі салаларға бөлінсе, кәсіпкерлік құқық азаматтық құқықтың ішкі саласы; ал салық құқығы қаржы құқығының ішкі саласы болып табылады. Құқықтың ішкі саласының құқық институтынан айырмашылығы – ол әрбір құқық саласының міндетті құрамдас бөлігі емес.

Құқық салалары дегеніміз – құқықтық реттеу әдісі арқылы біртекті қоғамдық қатынастарды сапалы реттейтін құқықтық нормалар жиынтығын білдіретін ең ірі құқық жүйесі.

Осыған байланысты құқық жүйесі мынадай элементтерден тұрады: құқық саласы, құқықтың ішкі саласы, құқық институттары, құқық нормалары.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Құқық нормалары қандай элементтерден тұрады?
2. Құқық жүйесінің қандай элементі ең ірі деп саналады?
3. Құқықтық реттеудің әдісі мен пәні дегеніміз не?

1-деңгейлі тапсырма. «Құқық жүйесі» атты таныстырылым дайындандар. Құқық жүйесінің элементтерін талқылаңдар. Құқық жүйесі элементтері арасындағы өзара байланысты анықтаңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Құқықтық реттеу әдістерінің түрлеріне тоқталыңдар. Императивтік және диспозитивтік әдістерді салыстырыңдар. Күнделікті өмірде осы әдістерді қолдану ерекшелігін көрсетіңдер. Мысал келтіріңдер.

§6. ҚҰҚЫҚ САЛАЛАРЫНЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ**Бүгін сабақта:**

құқық салаларын қарастырамыз; құқықтың жетекші саласын анықтаймыз.

Әрбір саланың өзіндік құқықтық реттеу пәні мен құқықтық реттеу әдісі бар. Сонымен бірге өзіндік заңдары, әдетте, дербес кодекстері болады. Құқықтың әрбір саласында құқық субъектілерінің құқықтық жағдайын реттеуге, құқықтық нормаларды бұлжытпай орындауға

бағытталған мемлекеттік-құқықтық шаралар, міндеттер мен құқықтардың орындалу әдістерін белгілейтін ерекше заңды режімі болады.

Заң әдебиеттерінде төмендегідей құқық салалары көрсетіледі:

- конституциялық (мемлекеттік) құқық;
- азаматтық құқық;
- әкімшілік құқық;
- қылмыстық құқық;
- жер құқығы;
- еңбек құқығы;
- отбасы-неке құқығы;
- қылмыстық іс жүргізу құқығы;
- аграрлық (ауылшаруашылық) құқығы;
- қылмыстық-атқару құқығы;
- экологиялық (табиғатты қорғау) құқығы;
- қаржы құқығы;
- азаматтық іс жүргізу құқығы;
- халықаралық құқық және т.б.

Трек сөздер

- құқық саласы
- конституциялық құқық
- қылмыстық құқық
- азаматтық құқық

ҚР Еңбек кодексі

Есте сақта! Конституциялық құқық барлық құқық салалары үшін негіз болып табылады. Конституциялық құқықтың нормалары аса маңызды қоғамдық қатынастарды (мысалы, мемлекеттік құрылыс негіздері, сот құрылымдары, сайлау жүйесі) реттейді, мемлекет пен азаматтың негізгі құқықтары мен міндеттерін бекітеді.

Басқаша айтқанда, конституциялық құқық – жетекші құқық саласы. Ол жекетұлға мен мемлекеттің өзара қарым-қатынас негіздерін, мемлекеттің конституциялық сипаттамаларын бекітеді, еліміздегі мемлекеттік билікті ұйымдастыруды және өзге де конституциялық-құқықтық сипаттағы қатынастарды реттейді.

Кәсіпкерлік, салық, кеден, муниципалдық, компьютерлік, ғарыштық құқықтарды жаңа салаларға жатқызуға болады (9-сызбанұсқа).

9-сызбанұсқа

Құқық салалары

Басты құқықтық режімді қамтитын *базалық*, *кәсіптік* салалар: бұл ретте барлық құқық саласы жүйесінің үстінде конституциялық құқық тұрады, содан кейін материалдық салалар – азаматтық, әкімшілік қылмыстық құқық және соларға сәйкес іс жүргізу салалары – азаматтық іс жүргізу құқығы, әкімшілік іс жүргізу және қылмыстық іс жүргізу құқығы болады.

Құқықтық режімдер қоғамның ерекше ортасына бейімделген *арнайы салалар*: еңбек, жер, қаржы, әлеуметтік қамтамасыз ету құқығы, отбасы құқығы.

Кәсіптік және арнайы салалардың әртекті институттарының бірігуі тән *кешенді салалар*: аграрлық құқық, экологиялық құқық, сауда құқығы, прокурорлық қалағалау, теңіз құқығы.

Негізгі құқық салаларына сипаттама беру дегеніміз – құқық салаларын құқықтық реттеудің нақты пәнін және басым әдісін қарастыру. Кейбір құқық салаларын қарастырайық.

Конституциялық құқық – жетекші құқық саласы. Конституциялық құрылым негіздері, тұлғаның құқықтық жағдайы, басқару формасы мен конституциялық құрылым осы құқықтың реттеуші пәні болып табылады. Мұнда императивтік әдіс басым қолданылады.

Азаматтық құқық мүліктік және онымен байланысты мүліктік емес жеке қатынастарды реттейді. Негізгі әдісі – диспозитивтік.

Әкімшілік құқық мемлекет органдарының атқарушы-орындаушылық қызметі барысында туындайтын құқықтық басқару қатынастарын реттейді. Басым әдісі – императивтік.

Қылмыстық құқық адам және азаматтың құқығы мен бостандығын, конституциялық құрылымды, мемлекеттік және жекеменшік нысандарын және т.б. қылмыстық қолсұғушылықтан қорғайды. Үстем әдісі – императивтік.

Жер құқығы жерді пайдалану және жер қойнауын, суды, орманды қорғау, жер иелену мәселелері саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді. Жерді пайдалану шарттары мен тәртібін, түрлі санаттағы жерлердің құқықтық режимін және т.б. анықтайды. Басым әдісі – императивтік.

Еңбек құқығы еңбек саласында және қызмет барысында туындайтын құқықтық қатынастарды реттейді. Негізгі әдісі – императивтік.

Отбасы-неке құқығы отбасы мүшелері арасындағы қарым-қатынастан туындайтын құқықтық қатынастарды реттейді. Негізгі әдісі – диспозитивтік.

Қылмыстық-процестік құқық қылмыстық істер бойынша іс жүргізу тәртібін айқындайтын нормаларды біріктіреді. Бұл саланың нормалары тергеу, алдын ала тергеу органдарының әрекетін, прокуратура мен сот қызметтерін және олардың тергеу, сотта талқылау әрі қылмыстық іске байланысты шешім шығару кезіндегі азаматтармен өзара қарым-қатынасын реттейді. Үстем әдісі – императивтік.

Аграрлық құқық – ауылшаруашылық қызметі саласындағы аграрлық (жер, мүлік, еңбек, ұйымдастыру-басқару) қатынастарды реттейтін, құқықтық нормалар жүйесіндегі ішкі байланысты білдіретін кешенді мамандандырылған құқық саласы. Басым әдісі – императивтік.

Қылмыстық-атқарушылық құқығы – қылмыстық жауапқа тартудың барлық түрін орындауға және қылмыстық-құқықтық әрекеттің өзге де шараларын пайдалануға байланысты немесе пайдалану барысында туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін дербес құқық саласы. Үстем әдісі – императивтік.

Экологиялық құқық – қазіргі және болашақ ұрпақ үшін қоршаған ортаны қорғау, сауықтыру және көркейту мақсатында табиғат пен қоғамның өзара әрекеті саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін, құқық нормаларының жүйесін қамтитын құқық саласы. Негізгі әдісі – императивтік.

Қаржы құқығы – қаржы қызметі саласында қоғамдық қатынастарды реттейтін құқық саласы. Басым әдісі – императивтік.

Азаматтық-процестік құқық – белгілі бір іс жүргізу нормалары жүйесінде орналасқан құқық саласының жиынтығы, сот және процеске қатысушылар арасындағы азаматтық істер бойынша туындайтын қатынастарды реттейтін құқық саласы. Үстем әдісі – императивтік.

Халықаралық құқық – халықтар мен мемлекеттер арасындағы қарым-қатынасты реттейтін және олардың өзара құқықтары мен міндеттерін айқындайтын заңды қағидаттар мен нормалар жүйесі. Басым әдісі – императивтік.

Сонымен, әр құқық саласының өз пәні мен құқықтық реттеу әдісі бар. Қоғамдық қатынастардың өзгеруіне байланысты жаңа құқық салалары пайда болады.

Бақылау тапсырмалары

1. Негізгі құқық салаларына қысқаша сипаттама беріңдер.
2. Құқық жүйесіндегі конституциялық құқықтың негізгі рөлін анықтаңдар.

3-деңгейлі тапсырма. Әрбір құқық саласы бойынша таныстырылым дайындаңдар. Әрбір құқық саласының құқықтық реттеу әдісі мен пәнінің ерекшеліктерін ашып көрсетіңдер. Құқық салаларының дамуы қоғамдық қатынастардың дамуына байланысты екендігін дәлелдеңдер. Нарықтық экономикада қандай құқық саласы жылдам дамиды?

§ 7. МЕМЛЕКЕТ – ҚҰҚЫҚТЫҢ ЕРЕКШЕ СУБЪЕКТІСІ. МЕМЛЕКЕТ БЕЛГІЛЕРІ

Бүгін сабақта:

мемлекетті құқықтың ерекше субъектісі ретінде қарастырамыз; мемлекеттің белгілерін анықтаймыз; мемлекеттің заң шығару рөлін ашамыз.

Мемлекет – қоғамды басқаратын саяси институт. Мемлекет азаматтар, қоғамдық топтар, таптар мен қауымдастықтардың бірлескен қызметі мен қарым-қатынасын ұйымдастырады, бағыттайды және бақылайды.

Глоссарий

- **Құқық саласы** – құқық нормаларының жиынтығы. Біркелкі қоғамдық қатынастарды реттейді. Әр саланың өз пәні, құқықтық реттеу әдісі бар.

Қызықты дерек!

Алғашқы мемлекет шамамен б.з.б. IV мыңжылдықта Египет пен Шумерде пайда болған. Бүгінде әлемде 193 мемлекет (БҰҰ-ның мүшелері) және 2 бақылаушы мемлекет бар. Қасиетті Тақ (Ватикан) және Палестина елдері БҰҰ-ның мүшесі болмаса да, халықаралық құқық субъектілері болып табылады.

Мемлекет – қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде туындаған, нақты қоғамның саяси жүйесіндегі биліктің орталық институты.

Есте сақта! Мемлекет – жария-саяси биліктегі ерекше аппарат. Оның негізгі міндеті – қоғамды басқару, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау.

Тірек сөздер

- мемлекет
- егемендік
- құқық
- құқықшығармашылық

Мемлекет пен қоғамның қатынасы мемлекеттің тікелей қоғамға тәуелділігінен көрінеді: қоғамдағы кез келген өзгеріс мемлекеттің құрылымына, ұйымдастыру формалары мен мемлекет билігін жүзеге асыру әдістеріне тікелей әсер етеді. Мемлекеттің әлеуметтік мақсаты –

қоғамдағы кез келген қайшылықтарды реттеу, болып жатқан барлық өзгерістерге жауап беру. Мысалы, жаңа заңдар қабылдау арқылы т.б.

«Мемлекет» ұғымын толық ашу үшін оның барлық белгілеріне тоқталып, мазмұнын терең қарастыру қажет (10-сызбанұсқа).

10-сызбанұсқа

1. *Аймақтың және халықтың болуы*. Бұл ретте тұрғындар аймақтық қағидат, яғни, орналасу қағидаты бойынша бөлінеді. Егер мемлекет халқы ұлысқа, ұлтқа бөліне бастаса, онда ол үстемдік етуші, зорлық-зомбылықты жақтаушы, демократияға қарсы мемлекетке айналады.

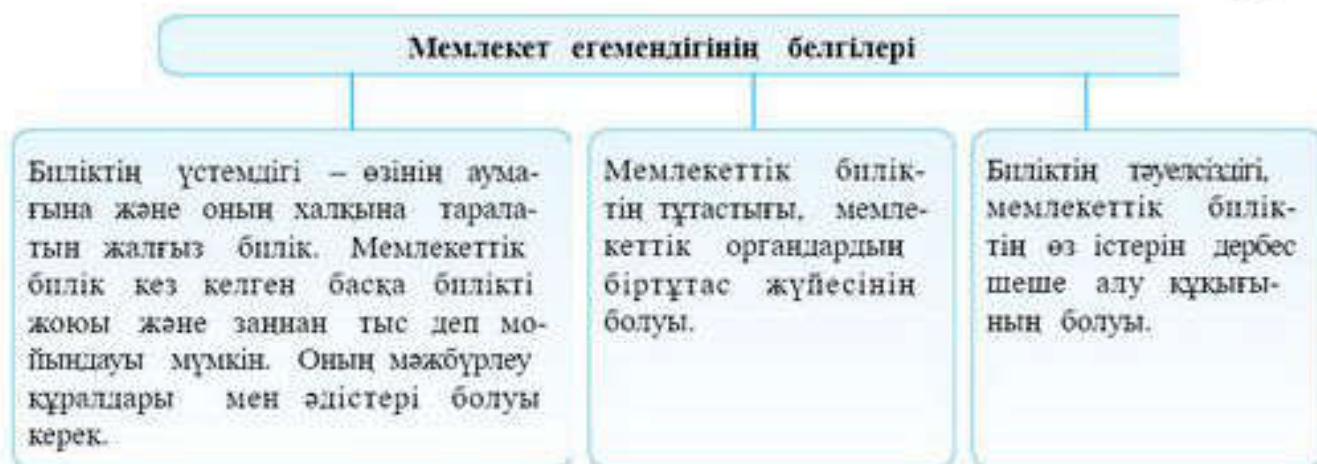
2. *Жария (мемлекеттік) биліктің болуы*. Мемлекеттің барлық тұрғындарына тиісті болғандықтан жария билік деп аталады. Сондай-ақ мемлекет тұтас қоғамның атынан сөйлейді. Жария-саяси билікке билік және басқару органдары, сондай-ақ арнайы мәжбүрлеу аппараттары жатады. Мемлекеттің құрамында сот, прокуратура, ішкі істер органдары тәрізді құрылымдар бар. Сонымен

қатар мемлекеттік шешімдерді, қажет болған жағдайда, мәжбүрлеу құралдары арқылы жүзеге асыратын материалдық қосалқылар (әскер, түрме және т.б.) болады.

3. *Мемлекеттің егемендігі*, яғни, мемлекеттік биліктің ішкі және сыртқы істердегі толық егемендігі (11-сызбанұсқа).

11-сызбанұсқа

4. *Құқықтардың, заңдардың болуы*. Мемлекет пен құқықтың арасында ажырамайтын байланыс бар. Кез келген мемлекет өзінің мемлекеттік саясатын жүзеге асыру үшін оны нормативтік-құқықтық актіде бекітуі қажет. Құқық мемлекетті ғана емес, сонымен бірге оның саясатын да заңдастырады. Осылайша демократиялық-құқықтық мемлекет қалыптасады.

5. *Салық және салық жүйесінің болуы*. Салықтар мен алымдар – мемлекет тарапынан өтеусіз ұсталатын және жария-саяси биліктің, мемлекеттік аппарат пен тұтас қоғамның қажеттіліктеріне жұмсалатын халық кірісінің бір бөлігі. Бұл жерде салық мөлшері мен мемлекеттік органдардың саны арасында кері байланыс болады. Мемлекеттік аппарат көп болса, салық та көп болады, мемлекеттік аппарат аз болса, салық та аз болады.

Қазіргі демократиялық мемлекеттер мемлекеттік қызметшілерді үнемі қысқартып, салықтарды қоғамның әлеуметтік қажеттіліктеріне жұмсауға тырысады.

Мемлекеттің құқықшығармашылық рөлі

Мемлекет заңдарды әзірлейді және қабылдайды. Бұл үдеріс *құқықшығармашылық* деп аталады (2-кесте). Заңды жазу мен қабылдау үдерісі заңшығармашылығы деп аталады. Заңдарды ҚР Парламенті, кей жағдайда ғана ҚР Президенті қабылдайды.

Құқықшығармашылық қызметі екі негізгі бөліктен тұрады.

Біріншісі заң шығарудың ұйымдастырушылық мәселелерін қамтиды (нормативтік актінің жобасын дайындау, оны талқылау және т.б.).

Екіншісі нормативтік-құқықтық акт жобасын дайындау туралы шешім қабылдайды.

Осы екі бөлік өзара тығыз байланысты. Құқықтық құжатты талқылауға, қабылдауға және жариялауға дайындау үдерісі тұтас рәсім болып табылады. Осыған орай құқықшығармашылық үдерісі негізгі екі сатыға бөлінеді:

1) мемлекеттің еркін қалыптастыру;

2) құқық нормаларында мемлекеттің еркін ресми түрде бекіту. Бұл жерде нормативтік актінің жобасы жалпыға міндетті құқықтық актіге айналады.

2-кесте

Құқықшығармашылық қызметінің ерекшеліктері

Белсенділікті, шығармашылықты білдіреді, мемлекеттік қызмет болып табылады.	Оның негізгі өнімі – нормативтік-құқықтық актілерде іске асырылатын құқықтық нормалар (заңдар, қаулылар, өкімдер, шешімдер және т.б.)	Қоғамды басқарудың ең маңызды құралы, мұнда оның даму стратегиясы қалыптасады және жалпыға міндетті мінез-құлық ережелері қабылданады.	Құқықшығармашылық деңгейі мен мәдениеті, соған сәйкес қабылданатын нормативтік актілердің сапасы – қоғамның өркениеттенуі мен демократиялануының көрсеткіші.
---	---	--	--

Глоссарий

- **Мемлекет** – қоғамды басқару механизмі, саяси билік, саяси институт. Демократиялық мемлекеттің негізгі міндеті – адам құқығы мен қоғамдық тәртіпті сақтау және қорғау.
- **Құқықшығармашылық** – арнайы мемлекеттік басқарушылық органдардың нормативтік-құқықтық актілерді әзірлеу, қайта өңдеу және басып шығару қызметі.

Құқықшығармашылық үдерісі белгілі бір қағидаттарға сүйенеді. Олардың қатарына демократия, жариялылық, кәсібилік, заңдылық, ғылымилық, құқық қолдану тәжірибесімен байланыстыру қағидаттары жатады.

Мемлекет өзінің билігін жүзеге асыру үшін әртүрлі әдістерді (тәсілдер мен амалдар) пайдаланады.

1. *Сендіру әдісі*. Бұл әдісті қолдану кезінде тұлғаның бойында қажетті түсініктер қалыптастыру үшін идеялық-адамгершілік құралдар арқылы оның еркіне белсенді қысым жасалады. Әдетте, идеялық-адамгершілік құралдар ретінде идеология пайдаланылады.

2. *Мәжбүрлеу әдісі*. Мемлекеттің мәжбүр етуі – жекетұлғаны жүйе көздегендей әрекет етуге итермелеу мақсатында мемлекеттік жү-

йенің психологиялық, материалдық немесе күштеп әсер етуі. Мемлекеттік мәжбүрлеу құқықтық және құқыққа сай емес болады. Біріншісі – мемлекеттік мәжбүрлеу, оның түрі құқықтық нормалармен

арнайы іс жүргізу шеңберінде анықталған. Екіншісі – мемлекеттік органдардың озбырлығы.

Мемлекеттік билікті жүзеге асыру әдістері сан алуан, бірақ олардың барлығы заңды болуы және қоғамдық пайдалы мақсаттарға бағытталуы тиіс.

Осыған байланысты *құқықшығармашылық* – қоғамның объективті әлеуметтік қажеттіліктері мен мүдделерін танып-білуге негізделген құқық нормаларын әзірлейтін, өзгертетін және күшін жоятын мемлекеттік қызметтің ерекше формасы.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. «Мемлекет» түсінігінің мазмұнын ашып, негізгі белгілерін көрсетіңдер.
2. Мемлекеттік билікті жүзеге асырудың негізгі әдістері қандай?
3. «Құқықшығармашылық» түсінігіне анықтама беріңдер. Құқықшығармашылықтың қағидаттарын атаңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Мемлекет пайда болғанға дейінгі адамзаттың даму кезеңдерін талқылаңдар. Бұл кезеңдерде қатынастар қандай нормалармен реттелді? Қандай басқару органдары болды? Тарихтан деректер келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. «Бостандық пен тәуелсіздік – әр мемлекеттің ең басты даму негізі» деген пікірді талқылаңдар. Ел тәуелсіздігінің әр адам үшін қандай маңызы бар? Қазақстан тарихынан алған білімдеріңді пайдаланып, осы тақырыпта пікірталас өткізіңдер.

§8. МЕМЛЕКЕТТІҢ МӘНІ МЕН ФУНКЦИЯСЫ

Бүгін сабақта:

мемлекеттің мәні мен функциясын қарастырамыз; қазіргі мемлекеттің басты функцияларын анықтаймыз.

Мемлекеттің мәні – мемлекеттің басты міндеті. Мемлекеттің мәні мемлекеттік биліктің қызметін, оның мазмұнын, мақсатын, міндеттерін және оған тиесілігін анықтайды. Кез келген мемлекетте бір-біріне қайшы келетін *таптық және жалпыәлеуметтік мән* болады.

Мемлекеттің таптық мәнін қарастырайық.

Өзін-өзі басқарудың бұрынғы органдары қауымдық құрылымша басқару функциясын тоқтатқан кезде, мемлекет жария билік ретінде пайда болады. Қоғам әлеуметтік тұрғыдан жіктеледі, бұрын оның барлық мүшелеріне тиісті болған билік саяси сипатқа ие болады және, ең алдымен, үстем әлеуметтік топтар мен таптардың мүддесін қорғайды. Осылайша мемлекеттің таптық мәні биліктің үнемі қоғамдағы үстем топтың мүддесін жүзеге асыруы арқылы көрінеді.

Дегенмен мемлекет тек дәулетті тапқа ғана емес, сонымен бірге қоғамның барлық тобына қамқорлық жасауы тиіс. Өйткені қоғам – біртұтас ағза, соған сәйкес дәулетті таптар кедей таптарсыз өмір сүре алмайды. Демек, кез келген мемлекет

Тірек сөздер

- мемлекеттің мәні
- мемлекеттің функциялары
- таптың мәні
- жалпыәлеуметтік мәні

жалпыәлеуметтік функцияларды жүзеге асырады және әрдайым жүзеге асыруы тиіс. Бұл мемлекеттің жалпыәлеуметтік мәні деп аталады.

Мемлекетте барлық таптың мүдделері бүкіл қоғамның мүддесі үшін үйлестіріледі. Әртүрлі тарихи жағдайларда осы екеуінің арақатынасы мемлекеттерде бірдей емес, бір тараптың күшеюі басқа тараптың әлсіреуіне әкеледі.

Мемлекеттің таптық мәні, негізінен, құшленуші мемлекетте көрінеді. Ондай мемлекеттегі құл құқық субъектісі емес, объектісі, құшленушінің мүлкі, жекеменшігі болып табылатын. Қоғам дамуының деңгейіне қарай құшленуші қоғамнан феодализмге, феодализмнен капитализмге өту мемлекеттің жалпыәлеуметтік мәнінде маңызды рөл атқара бастады. Әсіресе мемлекеттің жалпыәлеуметтік мәні қазіргі Батыс елдерінде кәсіпкерлердің жоғары салығы түрінде, еңбек жағдайын мемлекеттік реттеу, әртүрлі әлеуметтік бағдарламаларды кең көлемде дамыту және т.б. көрінеді. Мемлекеттің жалпыәлеуметтік рөлінің ұлғаюы әлеуметтік қайшылықтарды айтарлықтай жеңілдетеді, таптық қарсыластарды басу шараларының қажеттілігі төмендейді, қоғамда тұрақтылық артады. Қазіргі дамыған мемлекет жалпыәлеуметтік мәнін ұлғайтуға тырысады, өйткені ол қоғамның тұрақтылығына мүдделі.

Мемлекеттің мәні оның функциялары арқылы көрінеді. Мемлекеттің функциясы оның қоғамдық-саяси табиғатынан, мемлекеттің сипатынан, оның мәні мен әлеуметтік міндетінен байқалады.

Есте сақта! Мемлекеттің функциялары оның мәнін және қоғамдық өмір салаларына сәйкес негізгі бағыттарының әлеуметтік мақсатын білдіреді.

Мемлекет қызметінің мынадай құрамдас бөліктерін қарастыруға болады:

- мемлекет функциясының субъектілігі;
- мемлекет функциясының мазмұны;
- мақсаттары мен міндеттері;
- өкілеттілігінің көлемі;
- мемлекет функциясын іске асырудың формасы мен әдістері.

Осы құрамдас бөліктерді қарастырайық.

Әрбір функцияның субъектілері осы функцияны тікелей жүзеге асырумен айналысатын мемлекеттік құрылымдар болып табылады. Мемлекет функцияларын жүзеге асыруға мемлекеттік органдардың барлығы немесе көпшілігі қатысады. Жекелеген функциялар бойынша мемлекеттік органдардың шашыранқылығы бір-кейкі атқарылмайды. Мысалы, жалпымемлекеттік органдар (Парламент, Президент, Үкімет) мемлекеттің барлық дерлік функциясын жүзеге асыруға қатысады, ал жергілікті, салалық органдар жекелеген қызметтермен айналысады.

Мемлекет функциясының мазмұны қоғамдық өмірдің белгілі бір саласына әсерін білдіреді. Мұндай ықпалдар әртүрлі болуы мүмкін: біріншіден, мемлекеттің көзқарасы тұрғысынан айтарлықтай тиімді, халықтың мүддесіне жауап беретін қоғамдық қатынастарды бекітуге, дамытуға және жетілдіруге ықпал етеді. Екіншіден, қоғамдық дамуды тежейтін, халық пен жекетұлғаның мүдделеріне нұқсан келтіретін қатынастарды бейтараптандыруға, мейлінше азайтуға немесе толығымен жоюға бағытталуы мүмкін. Үшіншіден, мемлекеттің әсер етуі жаңа және ілгерішіл бағыттарды бекітуге жағдай жасауға тырысады.

Өкілеттік – мемлекет қызметтерін орындау барысында тиісті органдарға берілетін құқықтар мен міндеттер көлемі. Өкілеттік әртүрлі болады. Олар ұйымдас-тырушылық, кадрлық, материалдық-тех-никалық, ақпараттық құралдармен қамта-масыз етіледі.

Функциялардың мақсаты мен міндет-тері. Олар мемлекеттік функцияға қажетті бағыт ұсынады.

Мемлекет функцияларын жүзеге асыру әдістері мен формалары дегеніміз – әдістер мен тәсілдер. Олардың көмегімен мемлекет өз билігін жүзеге асырды. Оған тыйым салу, рұқсат беру әдістері жатады.

Феодадық мемлекеттегі абсолютті монархияның символы

Мемлекет функциялары оның органдарының функцияларынан ерекшеленеді. Соңғыларының нақты сипаты бар, ол органдардың міндеттері мен максаттарына байланысты. Мысалы, сот қоғамдағы сот төрелігі функциясын орындайды, Ішкі істер министрлігі қоғамдық тәртіпті қорғайды, құқықбұзушылықпен күрес жүргізеді және т.б.

Мемлекет функциялары тұрақты және қарқынды келеді, өзгерістерге ұшырайды. Нақты тарихи жағдайларға байланысты қандай да бір қызметтер басты функциялар ретінде ерекшеленеді.

Мысалы, ежелгі кезеңдегі Шығыс Азия мемлекеттерінде қоғамдық жұмыстарды ұйымдастырудың ең басты функциясы – пригация, яғни суландыру жүйесі құрылыстарын салу болса, көшпелі елдерде ең басты функция мемлекетті сыртқы қауіп-қатерден қорғау болып саналды. Қазіргі дамыған демократиялық елдердің негізгі функциясы – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету.

Мемлекеттің функциялары ішкі және сыртқы болып бөлінеді.

1. *Ішкі*: адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау; меншік нысанын қорғау; құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету; экологиялық, экономикалық, әлеуметтік, ғылыми-техникалық прогрестің дамуы; мемлекет қызметтері; салық салу. 2. *Сыртқы*: жаулап алу соғыстарын жүргізу; сыртқы шабуылдан елді қорғау, елдің қорғанысы; бейбітшілікті қолдау; өзара тиімді сауда; әлемдік проблемаларды басқа мемлекеттермен бірлесіп шешу.

ҚР Бас прокуратурасы

Глоссарий

- **Мемлекеттің мәні** – мемлекеттің кімге қызмет ететінін көрсететін ең негізгі міндеті.
- **Мемлекеттің функциясы** – мемлекет қызметінің негізгі бағыты.

Осылайша *мемлекеттің мәні* мемлекеттің мазмұнын, міндеттерін, мемлекеттік биліктің функциясын және оның тиесілілігін анықтайды. *Мемлекеттің функциялары* – мемлекеттің мәні мен оның әлеуметтік бағытын білдіретін, қоғамдық өмірдің басты саласында тұрақты қалыптасқан мемлекеттік қызметтің негізгі бағыттары. Қазіргі замандағы демократиялық мемлекеттің негізгі функциясы – адамның бостандығы мен құқығын сақтау және қорғау.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Мемлекет мәніне сипаттама беріңдер. Қазіргі демократиялық мемлекеттің мәні неде?
2. Мемлекеттің функцияларына анықтама беріп, жіктеңдер. Мемлекет функцияларының құрамдас бөліктеріне тоқталыңдар.
3. Қазіргі демократиялық мемлекеттердің қандай маңызды функциялары бар?

1-деңгейлі тапсырма. Ұлыбритания, Франция, Сингапур сияқты демократиялық мемлекеттер туралы әңгімелендер. Бұл мемлекеттерде әлеуметтік саясат жүргізіліп жатқанын дәлелдендер.

2-деңгейлі тапсырма. «Біздің мемлекетіміз – Қазақстан Республикасының негізгі функциялары қандай?» деген сұрақты топта талқылаңдар. Мысалдар келтіріңдер. Еліміз әлеуметтік жағынан дамуы үшін мемлекет қандай шараларды жүзеге асыруы керек?

§9. МЕМЛЕКЕТ МЕХАНИЗМІ**Бүгін сабақта:**

«мемлекет механизмі» ұғымын қарастырамыз, мемлекеттік органдардың жіктелуін анықтаймыз, ұйымдастыру қағидаттары мен мемлекеттік аппарат қызметімен танысамыз.

Мемлекет механизмі – мемлекеттің міндеттері мен функцияларын жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттік органдар жүйесі.

Мемлекет механизмінің негізгі белгілері:

- механизмнің бастапқы құрылымдық элементтері мемлекеттік органдар мен мекемелер болып табылады, яғни мемлекет істерін басқаруға тікелей қатысатын адамдардан тұрады;
- механизмді құрайтын мемлекет органдары қатан иерархиялық жүйенің құрамдас бөліктері тәрізді бір-бірімен өзара қарым-қатынас жасайды;
- төменгі органдар жоғарғы органдарға бағынады;
- мемлекеттік орган мен мекемелер жүйесінің тұтастығы ұйымдар мен қызметтердің бірыңғай қағидаттарымен, бірыңғай міндеттерімен және мақсаттарымен камтамасыз етіледі;
- мемлекет механизмі арқылы билік жүзеге асырылады және мемлекет функциялары орындалады;
- мемлекеттің міндеттері мен функцияларын жүзеге асыру үшін мемлекет органдары қажетті құралдарды – мемлекеттік мәжбүрлеу мүмкіндігін қоса алғанда материалдық, ақпараттық, ұйымдастырушылық құралдарды пемденеді;
- мемлекеттік органдардың биліктік өкілеттігінің саласы мен көлемі заңмен шектелген.

Қазақстан Республикасының Парламенті

Мемлекеттік аппарат мемлекет механизмінің негізі болып табылады.

Мемлекеттік аппарат мемлекеттік органдардан тұрады.

Мемлекеттік органда мемлекеттік қызметшілер жұмыс істейді.

Мемлекеттік органдар өздерінің тікелей биліктік қызметін жүзеге асыру барысында өзара тығыз байланысты және бағынышты болады. Мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындардың биліктік өкілеттіліктері болмайды (әкімшіліктерді қоспағанда), яғни экономика, білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет, ғылым, спорт және т.б. салаларда жалпыәлеуметтік функцияларды атқарады.

Мемлекеттік қызметшілер – басқару ісімен арнайы айналысатын айрықша топ, адамдар санаты. Мемлекеттік қызметшілердің құқықтық жағдайы арнайы заңмен реттеледі, онда мемлекеттік қызметшілердің түрлері, міндеттері мен құқықтары айқын көрсетілген. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Заңы 2015 жылы 23 қарашада қабылданған. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызметшілерінің әдеп кодексі (Мемлекеттік қызметшілердің әдеп қағидалары) ерекше маңызды. Бұл Кодекс Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы Жарлығымен бекітілген.

Тірек сөздер

- мемлекет механизмі
- мемлекеттік орган
- мемлекеттік қызметшілер

Есте сақта! Мемлекеттік қызметшілер мемлекеттік қызметте жүргенде іскерлік этикетті сақтауға, ресми мінез-құлық қағидаларын құрметтеуге тиіс. Мемлекеттік қызметшілер қызметтен тыс уақытта қоғамға жат мінез-құлық жағдайларына жол бермеуге, қарапайымдылық танытуға, тиісті қызметтерді алу кезінде мемлекеттік қызметшілердің лауазымдық жағдайын баса көрсетпеуге және пайдаланбауға тиіс.

Мемлекеттік қызметшілерге жоғары талаптар қойылады. Мемлекеттік қызмет атқару қоғам мен мемлекет тарапынан ерекше сенім білдіру болып табылады.

Назар аударайық!

Мемлекеттік қызметке лауазымдық міндеттемелерді атқаруға қажетті арнайы білімі, жеке және кәсіптік дағдысы бар, зейнет жасына жетпеген ҚР азаматтары қабылданады.

Назар аударайық!

Мемлекеттік қызметшілерге қойылатын шектеулер

1. Жасы 18-ден кіші болмауы керек.
2. Мемлекеттік қызмет атқаруға кедергі болатындай науқасы болмауы керек.
3. Соттылығының болмауы керек.
4. Құқық қорғау органдарынан жағымсыз негізде жұмыстан босату жағдайларының болмауы керек.

Мемлекеттік аппараттың қызметі мен оны ұйымдастыру қағидаттары барлық мемлекеттік органдар үшін біртұтас болып табылады. Қағидаттар – мемлекеттік органдардың қызметін анықтайтын және оны қалыптастыруға бағытталған бастапқы идеялар, талаптар.

Оларға жататындар:

Адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының басымдылығы қағидаттары – адамдар мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттік қызметшілердің тануы, орындауы және қорғауы.

Демократиялық қағидаттары – азаматтардың мемлекеттік органдарды құру және олардың қызметтерін ұйымдастыру ісіне кеңінен қатысуы.

Билік бөлінісі қағидаттары – үкімет органдары мен лауазымды адамдар тарапынан болуы мүмкін басынушылықтар мен зорлық-зомбылықтарды болдырмау механизмдерін құру.

Глоссарий

- **Мемлекет механизмі** – мемлекеттің саясаты мен міндеттерін жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың жиынтығы.
- **Мемлекеттік орган** – мемлекет механизмінің элементі, оның өз құрылымы бар, мемлекет функциясын жүзеге асыруға қатысу үшін оған белгілі бір өкілеттік берілген.

Заңдылық қағидаттары Конституцияны, заңдар мен заңға тәуелді актілерді барлық мемлекеттік қызметшілердің міндетті түрде бұлжытпай орындаулары, сақтаулары қажет екендігін білдіреді.

Жариялылық қағидаттары – құқық субъектілерінің белгілі бір нақты мемлекеттік органдардың қызметі жөнінде мағлұмат алуын қамтамасыз етуді айқындайтын негіз.

Кәсіпқойлық қағидаттары кәсіби біліктілігі жоғары мамандарды мемлекеттік аппарат қызметтерінде пайдалануға қолайлы жағдай жасайды.

Алқалылық пен жеке-дара шешім қабылдауларды үйлестіру қағидаттары мемлекеттік аппаратта демократиялық және бюрократиялық бастаулардың ақылға қонымды шамада үйлесімді болуын қамтамасыз етеді.

Сайланбалылық пен тағайындаулардың үйлестірілуі қағидаттары мемлекеттік басқару ісінде жеке-лену мен орталықтандыру (бір орталыққа бағындыру) шараларының үйлесімділік дәрежесін белгілейді.

Иерархиялық (сатылық) қағидаттары. Мемлекеттік аппаратта мемлекеттік органдар әртүрлі деңгейде орналасады.

Халық билігі қағидаттары мемлекеттің демократиялық ұйымында, мемлекеттік билік органдарында және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында көрінеді. Егемендіктің пәсі және биліктің жалғыз көзі халық болып табылады.

Осылайша мемлекет механизмінің құрылымы мемлекеттік органдардан, мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындардан, мемлекеттік қызметшілерден, ұйымдастыру-қаржы құралдарынан тұрады. Сондай-ақ мемлекеттік қызметті қамтамасыз етуге қажет болатын мәжбүрлеу күшіне ие.

Мемлекеттік органның билік жүргізу өкілеттігі бар, ол түрлі әдістерді қолданып міндетті түрде орындалуы тиіс нормативтік-құқықтық актілерді шығарады. Әрбір орган өз функциясын жүзеге асырады. Мемлекеттік билік біртұтас. Ол үш салаға бөлінеді – заң шығарушы, атқарушы, сот. Барлық мемлекеттік органдар Конституция мен Заңдар негізінде жұмыс істеуі керек.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Мемлекет механизміне анықтама беріңдер. Мемлекет аппараты қызметінің нысандары қандай?
2. Мемлекеттік орган деген не? Оның ерекше белгілерін атаңдар. Қандай мемлекеттік органдарды білесіңдер?
3. Мемлекет аппаратын ұйымдастыру және қызмет ету қағидаттарын білесіңдер ме?
4. Мемлекеттік қызметші дегеніміз кім? Мемлекет қызметшісіне қандай талаптар қойылады?

2-деңгейлі тапсырма. Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызметшілерінің әдеп кодексінің 3-бөлімін (қызметтен тыс уақыттағы мінез-құлық стандарттары) оқыңдар.

7. «Мемлекеттік қызметшілер қызметтен тыс уақытта:

1) жалпы қабылданған моральдық-әдептілік нормаларын ұстануға, қоғамға жат мінез-құлық, оның ішінде қоғамдық орындарда адамның қадір-қасиетін және қоғамдағы адамгершілікке нұқсан келтіретін масаң күйде болу жағдайларына жол бермеуге;

2) қарапайым болуға, тиісті көрсетілетін қызметтерді алу кезінде өзінің лауазымдық жағдайын баса көрсетпеуге және пайдаланбауға;

3) өз тарапынан қоғамдағы адамгершілікке, тәртіпке және қауіпсіздікке қолсұғушылыққа әкелетін заңнама талаптарын бұзуға және басқа азаматтарды құқыққа қарсы, қоғамға жат әрекеттерді жасауға, тартуға жол бермеуге тиіс».

Мемлекеттік қызметшілерге неліктен жоғары талаптар қойылатынын түсіндіріңдер. Мысалдар келтіріңдер.

§ 10. МЕМЛЕКЕТ НЫСАНЫ

Бүгін сабақта:

мемлекет нысаны туралы білеміз; жоғары мемлекеттік органдар қалай құрылатынын, жоғары және жергілікті мемлекеттік органдардың қарым-қатынасы қандай екендігін қарастырамыз.

Мемлекет нысаны қоғамды кім және қалай басқаратынын, ондағы мемлекеттік-биліктік құрылымдардың қалай құрылғанын және қалай

Тірек сөздер

- мемлекет нысаны
- республика
- монархия
- президенттік республика
- парламенттік республика
- аралас президенттік-парламенттік республика

әрекет ететінін, осы аймақтағы тұрғындардың *қалай* біріккенін, олардың әртүрлі аймақтық және саяси құрылымдар арқылы мемлекетпен *қалай* байланысатынын анықтайды. Сонымен қатар саяси билік *қандай* әдістер мен тәсілдердің көмегімен жүзеге асырылатынын, қоғамдағы тұлғаның құқықтық жағдайын және оның құқықтары мен бостандықтарының *қандай* көлемде екендігін де анықтайды. Қоғамдағы саяси өмір мен мемлекеттік институттың тұрақтылығы белгілі бір дәрежеде мемлекет нысанына тәуелді (12-сызбанұсқа).

Мемлекет нысанына әлеуметтік-экономикалық (негізгі факторлар), табиғи, климат жағдайы, ұлттық-тарихи, діни, мәдени және т.б. әртүрлі факторлар әсер етеді.

Есте сақта! Мемлекет нысаны – басқару түрінде, мемлекеттік құрылым мен саяси (мемлекеттік) режим түрінде көрініс табатын мемлекеттік билікті ұйымдастыру.

12-сызбанұсқа

Есте сақта! Басқару нысаны – жоғарғы мемлекеттік билікті ұйымдастыру тәсілі, оның органдарының құрылысын, олардың бір-бірімен және халықпен өзара әрекетін ұйымдастыру тәртібі, олардың құрылуына халықтың қатысу деңгейі.

Мемлекеттік басқару нысаны: жоғарғы мемлекеттік органдарды құру тәртібін және олардың ішкі құрылысы тәртібін; жоғары және жергілікті органдардың өзара қарым-қатынастарының тәртібін; жоғарғы мемлекеттік билік пен халық арасындағы өзара қарым-қатынас ерекшеліктерін; мемлекеттік орган жұмысына халықтың қатысу деңгейін; қоғам алдында мемлекет органдарының жауаптылық деңгейін түсіндіреді.

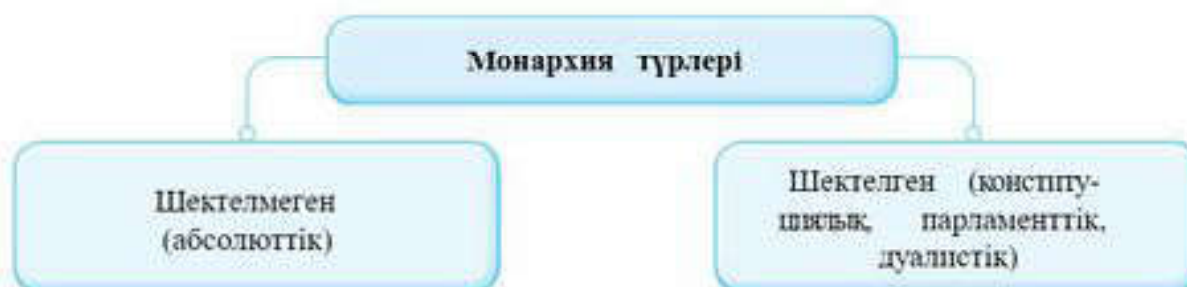
Басқарудың негізгі екі нысаны бар: *монархия* және *республика*.

1. Монархия – басқару нысаны, онда жоғарғы билік жеке-дара (бір адамның қолында) жүзеге асырылады және ауысады, әдетте, билеушінің балаларына мұраға қалады. Сондай-ақ монарх қоғам алдында заң

жүзінде жауап бермейді. Жер бетіндегі алғашқы мемлекеттер басқару нысаны бойынша абсолютті монархия болды (13-сызбанұсқа).

13-сызбанұсқа

Шектелмеген (абсолюттік) монархия. Монарх – мемлекеттің жалғыз жоғарғы органы. Заң шығару, атқару және сот билігі оның қолында болады. Қазіргі кезде осындай басқару нысанындағы елдерге Сауд Арабиясы, Біріккен Араб Әмірліктері жатады.

Шектелген немесе *конституциялық монархия*. Бұл жерде мемлекеттік билік монарх және басқа органдар арасында бөлінеді, мысалы, парламент және сот. Шектелген монархияның *конституциялық, парламентарлық, дуалистік* түрлері болады.

Монархия атрибуттары

Конституциялық немесе *шектелген монархия* – монархтың билігі уәкілетті органмен шектелген басқару нысаны. Әдетте, бұл парламент бекіткен Конституциямен шектеледі. Ал монархтың Конституцияны өзгертуге құқығы жоқ.

Басқару нысаны ретінде конституциялық монархия буржуазиялық қоғамның қалыптасу кезеңінде пайда болды. Осы уақытқа дейін Еуропа мен Азияның бірқатар елдерінде (Дания, Испания, Норвегия, Швеция және т.б.) өз маңызын жоғалтқан жоқ.

Парламенттік монархия конституциялық монархияның бір түрі болып табылады. Бұл жерде монархтың қолында билік болмайды, заңнамалық актілерді парламент қабылдайды және оған монарх қол қояды, үкімет монархтың емес, парламенттің алдында жауапты. Мысал ретінде Ұлыбританиядағы монархияны айтуға болады.

Дуалистік монархияда мемлекеттік билік екіжақты сипатта болады. Заң жүзінде әрі іс жүзінде билік монарх құратын үкімет пен парламент арасында бөлінген.

Кейбір мемлекеттерде монарх елді зайырлы тұрғыдан ғана емес, дін тұрғыдан да басқарады. Мұндай монарх *теократиялық* (Сауд Арабиясы) деген атауға ие.

2. Республика – жоғарғы мемлекеттік билік сайлау органдарына тиесілі болатын басқару нысаны. Оны белгілі бір мерзімге тұрғындар сайлайды. Осы сайлау органдары сайлаушылардың алдында жауапты болады (14-сызбанұсқа).

Республика түрлері

Парламенттік (Германия, Үндістан). Мұндағы басты мемлекеттік орган – Парламент

Президенттік (АҚШ, ҚР, Франция). Мұндағы басты мемлекеттік орган – Президент

Қазақстан Республикасының
Елтаңбасы

Парламенттік республикадағы парламент – тек заң шығарушы ғана емес, үкіметті бақылаушы орган. Мемлекет өмірін ұйымдастыруда парламент үлкен рөл атқарады. Мемлекет басшысын, әдетте, парламент немесе арнайы құрылған парламент алқасы сайлайды. Мемлекет басшысы – Президент үкімет басшысы болып саналмайды.

Мұндай республикада үкіметті парламент құрады, яғни парламентте көпшілік дауыс алған партиялардың депутаттарынан құрылады. Үкімет өз қызметінде парла-

менттің алдында жауап береді және билік парламентте көпшілік дауыс жинаған партияның қолында болады.

Үкімет басшысын (Премьер-Министр, министрлер кеңесінің төрағасы, канцлер) әдетте президент тағайындайды.

Парламенттің негізгі функциясы – заң шығару және атқарушы билікті қадағалау.

Президенттік республикада мемлекет және үкімет басшысының өкілеттігі президенттің қолына біріктірілген. Мемлекетте президент басты тұлға болып саналады.

Классикалық президенттік республикаға Америка Құрама Штаттары жатады. Билікті бөлу қағидағына негізделген АҚШ Конституциясында «Заң шығару билігі парламентке, атқарушылық президентке, сот Жоғарғы сотқа тиесілі» деп айқын көрсетілген. АҚШ Президентін қосымша дауыс беру (сайлаулар) жолымен сайлаушылар алқасы арқылы мемлекет халқы сайлайды.

Көптеген елдерде президенттік басқарудың өзіндік ерекшеліктері бар. Францияда президент жалпыға міндетті дауыс беру арқылы сайланады. Ең көп дауыс алған үміткер жеңеді. Қазақстанда да президентті таңдау тәртібі осындай. Айта кету керек, Қазақстанда президенттік басқару нысаны бекітілген (ҚР Конституциясы, 2-бап).

Глоссарий

- **Мемлекет нысаны** – үш элементтің жиынтығы. Олар: басқару нысаны, мемлекеттік құрылым нысаны, саяси режим нысаны.

Соңғы жылдары *аралас президенттік-парламенттік республикалар* пайда болды, онда үкіметті президент пен парламент бірге құрады. Қазіргі өркениетті қоғамдағы басқару нысандары арасында елеулі айырмашылықтар кездеспейді. Оларды ортақ мақсаттар мен міндеттер біріктіреді.

Осылайша Президенттік республика мықты атқарушылық билігімен ерекшеленеді, билікті і бөлу қағидаты бойынша, заң шығару және сот билігі қатар қызмет атқарады. Қазіргі президенттік республикалар қолданысындағы тиімді теңгерімдік және қайшылықтар механизмі биліктің үйлесімді қызмет етуіне, атқарушы билік тарапынан бассыздықтардың жолын кесуге жағдай жасайды.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Мемлекет нысандарына түсінік беріңдер. «Мемлекет нысаны» ұғымының мәні қандай?
2. Басқару нысандарына түсінік беріңдер. Республиканың монархиядан айырмашылығы неде?

1-деңгейлі тапсырма. Монархияның республикадан айырмашылығын көрсетіп, 3-кестені толтырыңдар.

3-кесте

МОНАРХИЯ	РЕСПУБЛИКА
Қалыптасу тәсілі бойынша	
Әрекет ету уақыты бойынша	
Мемлекет басшыларының жауаптылығы	

2-деңгейлі тапсырма. ҚР Конституциясының 2-бабына және 40–42-баптарына сүйеніп, Қазақстан Республикасындағы президенттік басқару нысанының ерекшелігін түсіндіріңдер.

**§ 11. МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫМ НЫСАНЫ.
САЯСИ РЕЖІМ НЫСАНЫ**

Бүгін сабақта:

мемлекеттік құрылым және саяси режим нысандарымен танысамыз. Мемлекет аумағы қалай құрылғанын, ол қандай бөліктерден тұратынын, мемлекет билігі қандай әдістер мен тәсілдердің көмегімен жүзеге асатынын, қоғамдағы тұлғаның құқықтық мәртебесі мен тұлғаның құқықтары мен бостандықтарының көлемі қандай екендігін білетін боламыз.

Есте сақта! Мемлекеттік құрылым нысаны – мемлекет пен оның құрамдас бөліктерінің арасындағы өзара байланысты сипаттайтын мемлекеттің аймақтық ұйымдастырылуы.

Барлық мемлекеттер өз мемлекеттік құрылымы бойынша жай және күрделі болып бөлінеді (15-сызбанұсқа).

Мемлекеттік құрылым нысандары

Жай, унитарлы (біртұтас) мемлекет (Қазақстан Республикасы, Франция, Польша)

Күрделі мемлекет

- федерация (АҚШ, РФ)
- империя (Рим империясы)
- достастық (Еуропалық Одақ)
- конфедерация (ТМД)

Тірек сөздер

- федерация
- унитарлы
- империя
- конфедерация
- демократия
- антидемократия

Жай немесе унитарлы (біртұтас) мемлекет – орталықтандырылған біртұтас мемлекет, оның жеке әкімшілік-аймақтық бірліктері мемлекеттік құрылым мәртебесіне ие болмайды, олардың тәуелсіздік белгілері жоқ (Қазақстан). Унитарлы мемлекетте жоғарғы билік органдары, заңнама, сот органдары, азаматтық пен салықтардың бір арналы жүйесі болады.

Күрделі мемлекет – белгілі бір дәрежедегі дербестікке ие жекелеген мемлекеттік құрылымдардан құралған мемлекет. Күрделі мемлекеттерге империялар, конфедерациялар, федерациялар, достастықтар және одақтастықтар жатады.

Империялар – күштеу арқылы құрылатын күрделі мемлекеттер, оның құрамдас бөліктері жоғары билікке бағынышты болады. Империялардың басты ерекшелігі – олардың құрамдас бөліктерінің ешқашан ортақ мемлекеттік-құқықтық мәртебесі болмаған. Мысалы, Рим империясы, Британия империясы, Ресей империясы және т.б.

Конфедерация – егеменді мемлекеттердің уақытша одағы, нақты тарихи кезеңнің шегінде белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу үшін құрылады. Мақсаттар әскери, экономикалық және саяси болуы мүмкін. Мысалы, 1776–1787 жылдары АҚШ, қазіргі кездегі ТМД (Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы).

Федерация – күрделі одақтас мемлекет, оның бөліктері мемлекеттік құрылымдар болып табылады және белгілі бір дәрежеде мемлекеттік егемендікке ие болады. Федерация орталықсыздандыру қағидатына негізделген (АҚШ – 51 штат, РФ – 85 субъект, Үндістан – 29 штат пен 7 одақтық аумақ, Германия – 16 субъект).

Достастық – ортақ белгілермен, біртектіліктің белгілі бір деңгейімен сипатталатын мемлекеттердің ұйымдастырылған бірлестігі. Оларды біріктіретін белгілер экономикаға, құқыққа, тілге, мәдениетке, дінге

қатысты болуы мүмкін. Достастық мүшелері – толығымен тәуелсіз, егеменді мемлекеттер, халықаралық қатынастардың субъектілері.

Мемлекеттер одақтастығы – қоғамды мемлекеттік ұйымдас-тырудағы өтпелі нысан. Одақтастық негізінде көп жағдайда мемлекет-аралық шарт жатады. Ол одақтастыққа кіретін мемлекеттердің инте-грациялық байланыстарын күшейте түседі және оларды конфедера-тивтік бірлестікке жетелейді .

Есте сақта! *Саяси режим* дегеніміз – қоғамдағы саяси еркіндіктің дәрежесі, жеке-тұлғаның құқықтық жағдайы, сондай-ақ мемлекеттік билікті жүзеге асыратын әдістер мен тәсілдер.

16- сызбанұсқа

Қандай да болсын бір елдің тіршілік әрекетінде саяси режимнің мәні зор. Өйткені саяси режимнің өзгеруі мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатына әсер етуі мүмкін (тіпті басқару және мемлекеттік құрылым нысандары өзгеріссіз қалған жағдайда да).

Саяси режим мазмұны – мемлекеттік билікті жүзеге асыру әдіс-тері, азаматтарға берілетін бостандық шаралары, олардың саяси, экономикалық және басқа да мемлекеттік қызметтер саласына бел-сенді қатысуы. Саяси режим мемлекетті ғана емес, бүкіл саяси жүйені сипаттайды. Атап айтқанда, мемлекеттік билік мәселесі бойын-ша адамдар арасындағы қарым-қатынасты және осы саяси жүйе саласында көрінетін мемлекеттік билікке деген адамдардың қарым-қатынасын сипаттайды.

Саяси режим демократияның даму деңгейі мен нысандарын, белгілі бір кезеңдегі елдің саяси жағдайын көрсетеді. Кез келген қоғамның саяси жүйесі экономикалық, рухани, тарихи факторларға байланысты.

Глоссарий

- **Мемлекеттік құры-лым нысаны** – аймақ-тық құрылым, мемле-кет бөлігінің орталық-пен өзара қатынасы.
- **Саяси режим ныса-ны** – қоғамды басқару тәсілдерінің жиынтығы, тұлғаның құқықтық жағдайы.

Демократиялық режимде адамның құқықтары мен бостандықтары қорғалып, кепілдік беріледі. Билік жекетілуге мен қоғамның мүшелерін іске асырады.

Антидемократиялық режимде билік реакциялар қолында болады және ол диктаторлық әдістер арқылы жүзеге асырылады (16-сызбанұсқа).

Демократиялық саяси режимнің белгілері:

- халық мемлекеттік билікті жүзеге асыруға тікелей (азаматтардың референдумға қатысуы) және өкілетті демократия (халықтың билікті өзі сайлаған өкілдік органдары арқылы жүзеге асыруы) арқылы қатысады;
- шешімді көпшілік азшылықтың мүшелерін ескере отырып қабылдайды;
- мемлекеттік биліктің орталық және жергілікті органдарының сайланбалылығы және ауыспалылығы. Олардың сайлаушыларға есеп беруі, жариялылық;
- сендіру, келісу, келісімге келу әдістері жиі қолданылады;
- қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы заңның үстемдігі;
- адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары жарияланады және шын мәнінде қамтамасыз етіледі;
- саяси плюрализм, соның ішінде көппартиялылық болады;
- биліктің тармақтарға бөлінуі және т.б.

Антидемократиялық режимнің бірнеше түрі болады: *тирания, деспотизм, фашизм, тоталитарлық және авторитарлық* режимдер.

Антидемократиялық режимнің белгілері:

- 1) бір саяси партияның үстемдігі;
- 2) бір ресми идеологияның болуы;
- 3) бір меншік түрінің болуы;
- 4) саяси құқықтар мен бостандықтарды жоққа шығару;
- 5) қоғамның сословиелік, касталық және т.б. белгілер бойынша бөлінуі;
- 6) халықтың әлсіз қорғалған бөлігінің экономикалық деңгейінің төмендігі;
- 7) мәжбүрлеу мен жазалау шараларының үстемдігі;
- 8) сыртқы саясаттағы агрессиялық сипаттағы әрекеттер және т.б.

Антидемократиялық режимнің *тирандық, деспоттық, фашистік, тоталитарлық, авторитарлық* тәрізді бірнеше түрі бар.

Осыған байланысты басқару нысаны – жоғарғы билік органдары құрылымының көрінісі. Саяси (мемлекеттік) режим нысаны – адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің көрсеткіші.

Бақылау тапсырмалары

1. Мемлекеттік құрылым нысандарына түсінік беріңдер.
2. «Саяси режим» ұғымына түсінік беріп, оның түрлерін атаңдар.
3. Қазақстан Республикасындағы саяси режимнің қандай ерекшелігі бар? Жауаптарыңда «Рухани жаңғыру», «Қазақстан-2050» тәрізді мемлекеттік бағдарламаларды қолданыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Унитарлы, федерациялық және конфедерациялық мемлекеттердің ерекшелігін сызба түрінде көрсетіңдер. Мысалдар келтіріңдер. Унитарлы және федерациялық мемлекеттердің жағымды және жағымсыз жақтарын түсіндіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. Демократия мен антидемократияның ерекшеліктерін сызба түрінде көрсетіңдер. Мысалдар келтіріңдер. «Қолтырауын» ойынын өткізіңдер. Демократиялық және антидемократиялық режимнің белгілерін көрсетіңдер.

3-деңгейлі тапсырма. «Тәуелсіз мемлекеттер достастығының (ТМД) ерекшеліктері» тақырыбына баяндама дайындаңдар. ТМД-ның құрылу мақсатын түсіндіріңдер. Қазақстанның ТМД мемлекеттерімен (Ресей, Беларусь, Қырғызстанмен) ынтымақтастығына мысалдар келтіріңдер. ТМД мемлекеттері қандай қиыншылықтарға тап болуда?

Оқуға арналған қосымша материалдар. 1991 жылы 8 желтоқсанда РСФСР Президенті Борис Ельцин, Белоруссия Жоғарғы кеңесінің төрағасы Станислав Шушкевич пен Украина Президенті Леонид Кравчук Беловеж тоғайында ТМД құру туралы келісімге қол қойды. Осы сәттен бастап КСРО халықаралық құқық субъектісі ретінде өмір сүруін тоқтатты.

Сол жылдың 13 желтоқсанында ТМД одағына бұрынғы Кеңес Одағының басқа да республикалары қосылуға ниеттенді.

1991 жылы 21 желтоқсанда Әзірбайжан, Армения, Белоруссия, Қазақстан, Қырғызстан, Молдавия, Ресей, Тәжікстан, Түрікменстан, Өзбекстан мен Украина басшылары Алматыда бас қосып, Алматы декларациясын қабылдады және ТМД құру туралы келісімнің хаттамасына қол қойды.

Алматы кездесуі бұрынғы Кеңес Одағы республикаларының егеменді мемлекетке айналу үдерісін аяқтады. Декларацияда бір-бірінің егемендігін мойындау және шегараны бұзбау туралы келісілді. ТМД мүшелерінің өзара әрекеті үйлестіруші институттар арқылы жүзеге асатыны атап айтылды.

ТМД елдерінің тулары

2-тарау. ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ

§ 12. ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАҒИДАТТАРЫ

Бүгін сабақта:

құқықтық мемлекет туралы білеміз; құқықтық мемлекет қағидадтарын зерттейміз.

Қазіргі кездегі демократиялық мемлекеттер құқықтық болуға ұмтылады.

Есте сақта! Құқықтық мемлекет – тұлға мен қоғам мүддесін қорғайтын мемлекет. Мұнда адам, оның өмірі, құқығы мен бостандығы жоғары құндылық болып табылады.

Тірек сөздер

- құқықтық мемлекет
- билікті бөлу
- импичмент
- тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесі

Құқықтық мемлекет заңдарға, адамгершілік нормаларына және ізгілікке негізделеді. Яғни, құқықтық мемлекетте барлық субъектілер заңдарды біледі, құрметтейді, мораль мен адамгершілік нормаларын ұстанады. Әрине, осындай мемлекетті мінсіз деп есептеуге болады. Сондықтан мұндай мемлекетті құру – ұзақ та күрделі үдеріс. Құқықтық мемлекет идеясы сонау антикалық дәуірден бастау алады. Мысалға Платон, Аристотель, әл-Фараби, Монтескье, Д.Локк және т.б. еңбектерін атап өтуге болады.

Құқықтық мемлекет идеясы, ең алдымен, озбырлықтың барлық түрлеріне қайшы келеді. Құқықтық мемлекеттің идеясы төмендегі мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған:

- билікті шектеу. Құқықтық мемлекет заң жүзінде биліктің қоғам мен әрбір адамның өміріне араласу шегарасын белгілейді;
- жоғары құқықтық мәдениетті және заңды құрметтеуді қалыптастыру. Бұл жерде мемлекет барлық құқық субъектілерінен құқыққа сай мінез-құлықты күтеді;
- азаматтардың бостандықтары мен құқықтарын сақтау және қорғау;
- қатығыстарды бейбіт жолмен шешу қағидаты, базалық мәдени құндылықтарды бекіту.

Құқықтық мемлекеттің негізгі қағидадтары. Қағидадтар негізінде құқықтық мемлекет дамып, өмір сүреді (17-сызбанұсқа).

Құқықтық мемлекеттің мұрат-мақсаттары нақты бір мемлекеттің тәжірибесіне тәуелді емес. Әрбір елдің осы мұрат-мақсаттарды жүзеге асыруда көптеген ерекшеліктері бар. Ол сол елдің түрлі әдет-ғұрыптары мен олардың тарихына (қоғамның ғылымы мен мәдениетінің даму деңгейі, адамгершілік-рухани әлеуеті) байланысты.

Құқықтық мемлекет қағидадтарының мазмұнын қарастырайық.

Құқықтық басымдылық қағидаттары :

- қоғам және мемлекет өміріндегі мәселелерді құқық, заң тұрғысынан карау;

- жалпыадамзаттық құндылықтар (парасаттылық, әділдік) мен құқық құндылықтарын (заң алдында барлығы тең) қоғамның ұйымдастырушылық-аймақтық бөлінісі және легитимді жария биліктің күші арқылы біріктіру;

- мемлекеттік және қоғамдық органдардың шешімдерін құқықтық негіздеудің қажеттілігі;

- мемлекетте білдіруге және әрекет етуге қажетті нысан құқығы мен рәсімдердің болуы (Конституция мен заңдар, материалдық және іс жүргізу кепілдіктер жүйесі және т.б.).

Адам мен азаматтың құқықтық қорғалу қағидаты. Бұл қағидаттың бастапқы, кешенді әрі абсолюттік сипаты бар. Мынадай идеялар арқылы жүзеге асырылады:

а) тікелей заңмен тыйым салынбағанның барлығына рұқсат етіледі. Бұл қағидат азаматтар мен заңды тұлғаларға арналған. Ол тұлғалар мемлекет алдында тек заңмен көзделген жағдайда ғана жауапты, азаматтар мемлекеттің тек заңға негізделген талаптарын ғана орындауға міндетті дегенді білдіреді;

ә) заңда тікелей көрсетілгендерге ғана рұқсат етіледі. Бұл қағидат мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдарға бағытталған. Яғни, лауазымды тұлғалар мен мемлекеттік қызметшілер үшін өкілеттіліктер көлемі заңда белгіленген, заңда көрсетілгеннен басқа ештеңе жасауға болмайды.

Билікті бөлу қағидаты. Мемлекет өзінің өкілеттіктерін бір органға жүктемеуі қажет. Барлық биліктің бір қолда шоғырлануы бассыздықтарды тудырып, еркіндікті жояды. Билік құқықпен шектелгенде ғана еркіндік болуы мүмкін.

Мемлекеттік билік біртұтас және үш салаға бөлінеді – заңшығарушы, атқарушы, сот. Биліктің әр саласы бір-бірінің ісіне араласпай, өз функциясын жүзеге асыруы керек (18-сызбанұсқа).

Есте сақта! Билікті бөлу жүйесінде ҚР Президентінің рөлі ерекше. Президент билік тармақтарынан үстем тұрады, ол – төреші, саяси көшбасшы, барлық билік тармақтарының үйлесімді жұмыс істеуін жүзеге асырады.

Биліктің бөлінуі *тежемелік және теңе-теңдік* жүйесімен тығыз байланысты. Бұл – мемлекеттік билік тармақтарына (заң шығарушы, атқарушы, сот) қатысты қолданылатын құқықтық шектеулер жиынтығы. Оларға вето, импичмент, сенімсіздік таныту, сайлау, мемлекеттік органдарды тағайындау институттары және соттардың тәуелсіздігі жатады. Мәселен, президент заң шығарушының асығыс шешімдері кезінде *вето* енгізуге құқылы.

Ветонның екі түрі бар:

– *абсолютті* (немесе шекті) вето – парламент қабылдаған заңды түпкілікті қабылдамау құқығы;

– *салыстырмалы* (күдікті) вето, мемлекет басшысының заңды санкциялаудан бас тартуы оның күшіне енуін жай ғана тоқтатады, өйткені парламентке қайтадан дауыс беру арқылы оны қабылдау құқығы беріледі.

Атқарушы билікке қатысты тежемелік сипатта болатындар: *президенттік билік мерзімі, импичмент, парламент* тарапынан *Үкіметке сенімсіздік вотумы*. Атқарушы органдардың жауапты қызметкерлеріне заң шығару құрылымдарына сайлануға, коммерциялық қызметпен айналысуға тыйым салынған. Сот билігінің қызметі Конституцияда көрсетілген қағидаттар негізінде іске асады: кінәсіздік презумпциясы, қорғану құқығы, азаматтардың заң және сот алдындағы теңдігі, іс жүргізудің жариялылығы мен жарыспалылығы, судьялардан бас тарту құқығы және т.б.

Импичмент – жоғары лауазымды адамға сенімсіздік білдіру, оны қызметтен босату, заңды түрде жауаптылыққа тарту. Импичмент рәсімінің мәні мынада: ерекше лауазымдық мәртебесіне байланыс-

ты президент өз елінің азаматтарымен қатар жауапқа тартылмайды. Осыған байланысты президенттің жауаптылығына қатысты іс қозғаудың ерекше тәртібі әзірленді.

Мәселен, Қазақстан Республикасы Конституциясы 47-бабының 4-тармағында Қазақстан Республикасының Президентіне импичмент (немесе қызметтен босату) мемлекетке опасыздық жасаған жағдайда ғана парламент тарапынан жариялануы мүмкін деп белгіленген.

Қызықты дерек!

Шетелдік тәжірибеге жүгінейік. АҚШ Конституциясында (4-бап, 2-тармақ) былай делінген: «Президент және жоғарғы лауазымды тұлғалар импичмент рәсімі бойынша мемлекетке опасыздық жасау, парақорлық немесе басқа да күрделі қылмыстар мен құқықбұзушылықтар (мисдиминор) үшін қызметінен шеттетіледі». АҚШ-тың қылмыс заңында «мисдиминор» ұғымы аса ауыр қылмыс деп анықталған. АҚШ-тың жетекші заңгерлерінің айтуынша, мемлекет басшысы қызметіне сәйкес келмейтін президенттің кез келген әрекеттері президентке, сонымен бірге үкіметке деген сенімді жоғалтуы мүмкін. Импичмент актісінен кейін президенттің мемлекеттік қызметті атқаруға құқығы жоқ. Осылайша президент әрқашан заң шығарушы органның қарауында болады.

Занның үстемдігі қағидаты. Заң – жоғары заңдық күші бар ресми акт. Заңдар парламентте қабылданады. Құқықтық мемлекеттің мәні заңдардың табиғатынан, олардың заңдылық сипатына сәйкестігінен көрінеді, ол адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге бағытталған. Көрнекті неміс ойшылы Гегель «үлгілі заңдар мемлекеттің өркендеуіне әкелсе, еркін меншік – оның жарқырауының басты шарты» деп атап көрсеткен болатын.

Соттардың тәуелсіздігі қағидаты. Құқықтық мемлекетте барлық адамдар заң мен сот алдында тең. Соттар әділ сот органы болып табылады, азаматтар бұзылған құқықтарын қорғау үшін осы органға жүгінеді, бүкіл қоғам мен мемлекет соттардың шешімдерін әділетті деп таныды. Сондықтан соттар кез келген органдан тәуелсіз болуы керек. Соттар ішкі сенімін басшылыққа ала отырып, істерді Конституция мен басқа да заңдар негізінде қарауға және сол бойынша шешімдер қабылдауға тиіс.

Глоссарий

- **Құқықтық мемлекет** – барлық адамдар заңға бірдей бағынатын мемлекет.
- **Билікті бөлу** – билікті асыра пайдалануға кедергі келтіретін қағидат. Мемлекеттік билік үш тармаққа бөлінеді: заң шығарушы, атқарушы және сот төрелігі.
- **Теңгерім және тежемелік жүйесі** – мемлекеттік билік тармақтары қатынастарында қолданылатын заңдық шектеулер жиынтығы: заң шығарушы, атқарушы, сот төрелігі. Олар вето институтын, импичмент институтын, сенімсіздік туралы дауыс беру жүйесін, мемлекеттік органдарды сайлау және тағайындау институтын, соттардың тәуелсіздігін қамтиды.
- **Вето** (лат. *veto* – тыйым салынады деген мағынаны білдіреді) – мемлекет басшысының заң шығарушы орган қабылдаған заңның қабылдануын тоқтату немесе болдырмау құқығы.

Сот қандай да бір ықпал етуден, сырттан қысым жасаудан қорғалуы тиіс. Сот қызметіне араласу заңмен белгіленген тәртіппен жазаланады.

Мемлекет пен жекетілганың өзара жауаптылық қағидаты. Бұл қағидат саяси билікті тасымалдаушы ретінде мемлекеттер арасындағы қатынастардың және оны жүзеге асырудың қатысушысы ретінде азаматтың адамгершілік-құқық бастамасын білдіреді. Заңдарда қоғамның және жекетілганың еркіндігін бекіте отырып, мемлекет өз әрекеттерінің шегарасын да белгілейді. Мемлекетке азаматтармен, қоғамдық ұйымдармен, басқа мемлекеттермен қарым-қатынасында әділеттілік пен теңдікті қамтамасыз ететін міндеттемелер жүктеледі. Құқыққа бағына отырып, мемлекеттік органдар оның нұсқауларын бұза алмайды және осы нұсқауларды бұзғаны немесе міндеттемелерді орындамағаны үшін жауап береді.

Осылайша қоғам мемлекеттік органдар тарапынан міндеттемелердің орындалуын бақылайды. Бақылаудың мынадай нысандары бар: билік өкілдерінің халыққа есеп беруі, сайлаушылармен үнемі кездесулер жасауы, лауазымды тұлғалардың азаматтарды қабылдауы және т.б. Тұлғалардың мемлекет алдындағы жауаптылығы да осы заңды бастаулар арқылы құрылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Құқықтық мемлекеттің негізгі идеяларын жан-жақты ашыңдар. Құқықтық мемлекеттің идеясы демократиялық қоғам үшін барынша тиімді екенін дәлелдеңдер.
2. Билікті бөлу қағидаттарын ашыңдар. Бұл қағидаттың басты мақсаты қандай? Тежемелік және тепе-теңдік жүйесінің мағынасын анықтаңдар. Тежемелік және тепе-теңдік жүйесі мемлекеттік билікті шектеуге бағытталғанын дәлелдеңдер. Вето дегеніміз не? Абсолюттік және салыстырмалы veto арасында қандай айырмашылық бар?

3-деңгейлі тапсырма. Құқықтық мемлекеттің негізгі идеяларын тұжырымдаған ойшылдардың есімдерін және шығармаларын атаңдар. Олардың негізгі идеяларын түсіндіріп, мысалдар келтіріңдер.

§ 13. ӘЛЕМДІК ТӘЖІРІБЕДЕГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІҢ МӘНІ МЕН АТҚАРЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ

Бүгін сабақта:

құқықтық мемлекеттің мәнімен танысамыз, құқықтық мемлекетте қандай мәселелер туындайтынын және құқықтық мемлекетті құру жолындағы кедергілерді қандай тәсілдермен еңсеретінін қарастырамыз.

Тірек сөздер

- құқықтық мемлекет
- демократия
- құқықтық мәдениет

Құқықтық мемлекеттің қалыптасуы – күрделі және ұзақ үдеріс. Мысалы, АҚШ-та бұл үдеріс, шамамен, 200 жылға созылды.

Құқықтық мемлекетті құру, ең алдымен, қоғамды демократияландыру арқылы жүруі тиіс. Алайда бұл жол мүлдем оңай емес, ұзақ, кейде қантөгіспен келеді.

Тарих беттерінен. Мысалы, адам құқықтарын жүзеге асыруда елеулі прогреске қол жеткізген АҚШ үнді соғыстарының ұзақ тарихын бастан өткерді: Солтүстік пен Оңтүстіктің азаматтық соғысы, нәсілдік бөлектеу, қаранәсілді американдықтардың көтерілісі және соғысқа қарсы студенттік шерулерге қатысушыларды жазалау. Тіпті сол уақытта ең озық Конституцияны қабылдаса да, ақнәсілділердің ғана дауыс беруге және сайлануға құқығы болды. XIX ғасырдың басында мүлтік пенздің (шектеу) күші жойылды, ал 1920 жылы әйелдер дауыс беру құқығына ие болды. Бұл үшін Құрама Штаттарға бір жарым ғасырдай уақыт қажет болды. XX ғасырдың 60-жылдарына дейін АҚШ-тың жекелеген оңтүстік штаттарында қаранәсілді американдықтардың сайлау құқығы болмады. 1971 жылы сайлаушылардың жасы 21-ден 18 жасқа дейін шектелді. Францияда Ұлы буржуазия революциясынан бастап Париж коммунасына дейін революциялар орын алды. Осы елдегі монархия, республика, империяның құлауы мен қайта жаңғыруы, бостандық ұрандарымен алғаш рет шығуы, теңдік пен бауырластық бірнеше онжылдықтарға созылды.

Демократияға жету қозғалысы бірқатар міндеттерді шешуі тиіс. Бұл – заңдар бойынша өмір сүретін шынайы құқықтық мемлекетті құру. Ең алдымен мемлекеттік құрылымдардың өздері белгіленген ережелерді қатаң ұстануы керек. Басқа да саяси үдерістің барлық субъектілеріне қойылатын талап – осы. Сондай-ақ бұл лайықты экономикалық қолайлы өмір мен қауіпсіздікті қоса алғанда, бірқатар іргелі құқықтарды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Мемлекет тарапынан жүргізілетін кез келген саяси өзгерістер оның тұрғындарының қолдауынсыз іске асуы мүмкін емес. Қоғамның моральдық жағдайын ескермесе, реформаның табысқа жетуі екіталай: оның тоқтап қалуы немесе едәуір баяу жүруі мүмкін. Қазақстанды өзгерту мақсатына бағытталған демократияға, бостандыққа, құқықтық мемлекетке, адам құқығына бет бұру үдерісіне қоғам тарапынан оң қолдау көрсетілуі қажет.

Мемлекеттің бірден-бір бастауы – халық
(Қазақстан Республикасының Конституциясы, 3-бап)

Құқықтық мемлекеттегі құқықтың басты міндеті – бір мәмілеге келу. «Жалпы игіліктерге» қол жеткізу мақсаты бойынша мемлекетті қалыптастырудың негізінде карама-қайшы мүдделердің ымыраға келуі жатыр. Құқықтық мемлекет *консенсуалды* болып табылады. Таптарды басып-жаншу және жоюға негізделген тоталитарлық мемлекетпен салыстырғанда құқықтық мемлекетті қалыптастыру дегеніміз – билік жүргізуде зорлық-зомбылықтан бас тарту, қайшылықтар мен келіспеушіліктерді жою үшін тек демократиялық институттарды қолдану.

Қазақстан үшін әлеуметтік тұрақтылықты сақтаудың маңызы өте зор. Біздің еліміз – көпұлтты мемлекет, мұнда 130-дан астам ұлт пен ұлыс өкілдері өзара татулық пен келісімде өмір сүруде. 1995 жылдың 1 наурызында Қазақстан халқы Ассамблеясы – Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы консультативті-кеңесші орган құрылды. Бұл ұйымның басты мақсаты – рухани бірлік идеясын қалыптастыру және насихаттау, халықтар достығы мен ұлтаралық келісімді нығайту және сақтау.

Демократия – құқықтық мемлекеттің негізі. Құқықтық мемлекетте азаматтардың мемлекет ісін басқаруға толық қатыса алуы үшін және саяси жұмыс дағдылары мен өз әрекеттеріне жауаптылық сезімін қалыптастыру үшін барлық жағдай жасалады. *Құқықтық демократиялық мемлекет* – құрылымы мен қызметі халық еркіне, адам мен азаматтың жалпы танылған құқықтары мен бостандықтарына сай келетін мемлекет. Айта кетейік, мемлекеттік биліктің бірден-бір көзі халық болып табылады.

Құқықтық мемлекетте заңды сайланған үкіметтің ғана мәжбүрлеу құралы ретінде күш қолдануға құқығы бар. Бұл жерде «заң мен сот алдында барлығы тең» қағидаты жүзеге асады. Құқықтық мемлекет Конституцияның құқықтық тұрақтылығын қалайды, сондай-ақ Конституцияны, заңдарды жоғары деңгейде құрметтеуді, білуді жөн санайды.

Құқықтық мемлекеттің экономикалық негізі – әртүрлі нысандағы меншіктерге (мемлекеттік, ұжымдық, жалгерлік, жеке, кооперативтік, жекеменшік және т.б.), көп құрылымға негізделген өндірістік қатынастар. Олар теңқұқықты және бірдей шамада заңмен қорғалған. Құқықтық мемлекетте меншік тікелей өндірушілер мен материалдық игіліктерді тұтынушыларға тиесілі; жеке өндіруші өз еңбегі өнімінің иесі саналады.

Құқықтық мемлекеттің әлеуметтік негізі өзін-өзі реттейтін азаматтық қоғамнан құралады, бұл қоғам озық ойлы, еркін азаматтарды біріктіреді. Бұл ретте меншік субъектілері дербес, еркін әрекет етеді.

Құқықтық мемлекеттің адамгершілік негізін ізгілік пен әділдік, адам теңдігі мен бостандығы тәрізді жалпыадамгершілік қағидаттар құрайды. Ол нақты мемлекеттік басқарудың демократиялық әдістерінен,

әділдік пен сот төрелігінен, мемлекетпен өзара қарым-қатынас барысында жеке адамның құқықтары мен бостандықтарына басымдық беруден, азшылықтың құқықтарын қорғаудан, әртүрлі діни көзқарастарға төзімділікпен қараудан байқалады.

Құқықтық мемлекетте мемлекет қызметінің нысандары, жолдары мен механизмдері, құқықпен кепілдік берілген азаматтардың еркіндік шегі нақты және дәл айқындалған.

Құқықтық мемлекетке қойылатын жалпы талаптарға тоқталайық:

- заңдардың барлық таптар мен әлеуметтік топтардың маңызды мүдделеріне, әлеуметтік-экономикалық үрдіске және қоғамдағы моральды-психологиялық ахуалға сай келуі;
- ағымдағы заңнаманың Конституцияға қатаң сәйкес келуі;
- заң үстемдігін заң аясындағы нормативтік актілерде іс жүзінде қамтамасыз ету;
- азаматтардың құқықшығармашылық үдерісіне қатысуында іріктелген демократиялық рәсімдердің болуы;
- қоғамдық пікірді ескеруі;
- мемлекеттік, әлеуметтік құрылымдардың барлық деңгейінде субъектілер арасындағы даулы және жанжалды жағдайларды шешуде заңды механизмнің болуы;
- азаматтардың құқықтық білімі мен құқықтық мәдениетінің жоғары деңгейде болуы.

Осылайша құқықтық мемлекет құқық пен заңның үстемдігін қамтамасыз етеді; адам құқықтары мен бостандықтарына; заң мен сот алдында барлығының тең болатынына барынша кепілдік береді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Демократия дегеніміз не? Демократиялық институттар қалай жұмыс істейді? «Құқықтық мемлекет консенсуалды мемлекет болып табылады» дегенді қалай түсінесіңдер?
2. Құқықтық мемлекетті құру ұзақ үдеріс екенін дәлелдеп, ондағы негізгі мәселелерді бөліп көрсетіңдер. БАҚ материалдарын пайдаланыңдар.

2-деңгейлі тапсырма. «*Сыни тұрғыдан ойлайық!*» Платонның пікірін талдаңдар. Платон «Заңдар» еңбегінде былай дейді: «Заңының күші жоқ және біреудің билігінде тұрған мемлекет тез күйрейді. Заң басшыларды билейтін, ал басшылар оның құлы болатын мемлекеттің көркейетініне көзім жетеді».

Платонның пікірі қазіргі таңда өзекті ме? ҚР-да құқықтық мемлекетті құру үдерісінде қандай мәселелерді бөліп айтуға болады? Өз пікірлеріңді білдіріңдер.

3-деңгейлі тапсырма. «Құқықтық мемлекеттің дамуына кедергі келтіретін факторлар» тақырыбына реферат дайындаңдар. Баяндамада экономиканы, әлеуметтік саланы, мемлекеттік аппаратты дамытудағы мәселелерге тоқталыңдар. Қазақстанда мемлекетті басқару саласында қандай жаңа реформалар жүргізілуде?

Глоссарий

- **Консенсус** – қандай да бір мәселе бойынша ортақ шешімге келу. Келіссөздер барысында дауыс берусіз шешіледі.
- **Демократия** – халық билігі.

§14. АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТТЕРІ МЕН ИНСТИТУТТАРЫ

Бүгін сабақта:

азаматтық қоғам туралы білеміз; азаматтық қоғамның негізгі элементтері мен институттары туралы ақпарат аламыз.

Есте сақта! Азаматтық қоғам дегеніміз – адамгершілік, діни, ұлттық, әлеуметтік-экономикалық, отбасылық қарым-қатынастар мен институттардың жиынтығы, солардың көмегімен тұлғалар мен топтардың мүдделері қанағаттандырылады. Азаматтық қоғам – құқықтық мемлекеттің негізі. Азаматтық қоғам болмаса, құқықтық мемлекет те болмайды.

Тірек сөздер

- азаматтық қоғам
- отбасы
- саяси партиялар
- қоғамдық пікір
- дербестік

Азаматтық қоғам идеясы туралы ойлар ежелгі дәуірде пайда болды. «Азаматтық қоғам» түсінігін ертеде Аристотель, Цицерон, Г.Гроций, Т.Гоббс, Д.Локк, Гегель, Маркс тәрізді ұлы ойшылдар тұжырымдаған болатын. Азаматтық қоғамның негізгі идеясы – қоғамдағы адамның үстемдігі, оның дербестік идеясы, өз әрекеттерін заңды құрметтеп, адамгершілік қағидаттарына сүйене отырып жүзеге асыру қабілеттілігі. Сонымен бірге азаматтық қоғамның өміріне мемлекет кедергі келтірмеуі тиіс, оның араласуы құқық бұзылған жағдайда ғана болуы мүмкін. XVII ғасырда ағылшын философы Томас Гоббс «Азаматтық қоғам» және «Левинафан» атты еңбектерінде азаматтық қоғамның бастапқы жабайы құмарлықтан бейбітшілік пен тәртіп орнаған мәдени қоғамға көшу барысында туындайтын тұтас тұжырымдама ұсынды. Азаматтық қоғам идеясы кейін Джон Локк, Ж.-Ж. Руссо, Кант және басқа да ойшылдардың еңбектерінде көрініс тапты.

Қызықты дерек!

Азаматтық қоғам идеясы туралы белгілі ойшылдардың анықтамалары.

Азаматтық қоғам – барлық мүшелері жоғары адами қасиеттерді бойына сіңірген жекетұлғалар мен ұжым одағы. Мемлекет азаматтық қоғамнан үстем тұрады (ағылшын философы *Томас Гоббс*).

Азаматтық қоғам – мемлекеттің өз мүддесі бар саяси қоғам, яғни, қоғамдық сала (ағылшын философы *Джон Локк*).

Азаматтық қоғам – адамдардың бір-бірімен жауласу қоғамы, оны тоқтату үшін мемлекетке айналады (француз философы *Шарль Монтескье*).

Азаматтық қоғам – жекетұлғаның ерекше мақсаттары мен мүдделерін жүзеге асыру жүйесі. Азаматтық қоғамда шынайы еркіндік жоқ, өйткені онда жалпы сипат алған жеке мүдделер мен билік арасында үнемі қайшылықтар болып тұрады (неміс философы *Георг Гегель*).

Азаматтық қоғам – адамдардың материалдық, экономикалық өмірі мен қызметі. Осылар мемлекеттің негізі болып табылады, азаматтық өмір әртүрлі мүдделердің жиынтығы ретінде мемлекетті біріктіреді (неміс экономисі және әлеуметтанушысы *Карл Маркс* пен *Фридрих Энгельс*).

Азаматтық қоғамдағы Наурыз мерекесі

Еңбек – азаматтық қоғамның негізі

Азаматтық қоғамның құрылымы мынадай бөліктерден тұрады:

- 1) мемлекеттік емес, әлеуметтік-экономикалық қатынастар және институттар (меншік, еңбек, кәсіпкерлік);
- 2) мемлекеттен тәуелсіз өндірушілер (жеке фирмалар);
- 3) қоғамдық ұйымдар мен қауымдастықтар;
- 4) саяси партиялар мен қозғалыстар;
- 5) тәрбие беру және мемлекеттік емес білім беру саласы;
- 6) мемлекеттік емес БАҚ жүйесі;
- 7) отбасы;
- 8) мешіт, шіркеу және т.б.

Азаматтық қоғамда қоғамдық пікір еркін түрде қалыптасады, алуан түрлі идеялар, көзқарастар, пікірлер болады. Адам ақпарат алу құқығын жүзеге асырады. Бұл жерде мемлекеттік билік демократиялық сипат алады, адамдардың лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ететін мемлекеттің пәрменді әлеуметтік саясаты іске асады.

19-сызбанұсқа

Азаматтық қоғамды қалыптастырудағы маңызды факторлар

Экономикалық – көп-құрылымдық экономика, меншіктің алуантүрлілігі реттелетін нарықтық қатынастар

Саяси – билік өкілеттігін орталықсыздандыру, билікті бөлу, саяси плюрализм, мемлекеттік және қоғамдық істерге азаматтардың қатысуына қол жеткізу, заң үстемдігі мен оның алдында барлығының тең болуы

Рухани – бір идеология мен дүниетаным монополиясының жоқтығы; арждан бостандығы, өркендеттілік

Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет өзара бірін-бірі толықтырады, бір-біріне тәуелді. Жетілген азаматтық қоғам болмаса, құқықтық демократиялық мемлекет құруға болмайды, өйткені саналы еркін азаматтар біршама адами қауымдардың тиімді нысандарын құруға

кабілетті. Азаматтық қоғам – құқықтық мемлекеттің негізі. Азаматтық қоғамсыз құқықтық мемлекет болмайды (19-сызбанұсқа).

Азаматтық қоғам белгілері :

- адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын біршама толық қамтамасыз ету;
- қоғамды, өзін-өзі басқару;
- оны құрайтын құрылымдары мен әртүрлі халық топтарының бәсекелестігі;
- қоғамдық пікірдің еркін түрде қалыптасуы және плюрализм;
- жалпыға бірдей ақпараттылықтың болуы және, ең алдымен, адамның ақпарат алуға деген құқығын жүзеге асыру;
- адамдардың тіршілік әрекетін үйлестіру қағидатына негізделеді (субординация қағидаты негізінде құрылған мемлекеттік аппараттан айырмашылығы);
- экономиканың көпқұрылымдылығы;
- биліктің заңдылығы мен демократиялық сипаты;
- құқықтық мемлекет;
- мемлекеттің адамдардың лайықты өмір сүру деңгейін және тағы да басқаларды қамтамасыз ететін мықты әлеуметтік саясаты болуы және т.б.

Осылайша азаматтық қоғамдағы субъектілер өздігінен әрекет ете алады, жауапкершілікті сезінеді, қалай әрекет ету керектігін өздері анықтайды. Мұндағы ең бастысы – заңды бұзбау, өз елінің игілігіне қызмет ету.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

Азаматтық қоғамға анықтама беріңдер. Азаматтық қоғамның белгілері қандай?

1-деңгейлі тапсырма. Әр белгіні ашып, 4-кестені толтырыңдар.

4-кесте

Азаматтық қоғам белгілері

№	Азаматтық қоғам белгілері	Белгінің мазмұны

2-деңгейлі тапсырма. «Ұлы ойшылдардың азаматтық қоғамның дамуы туралы ойлары» тақырыбына реферат дайындаңдар. Қазақстан Республикасындағы азаматтық қоғамның қалыптасуы туралы өз пікірлеріңді білдіріңдер.

3-деңгейлі тапсырма. Қазақстандағы азаматтық қоғамда қандай қиындықтар бар? Азаматтық қоғамның құқықтық қоғамнан айырмашылығы неде? Топта талқылаңдар.

§ 15. АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ МӘНІ МЕН ФУНКЦИОНАЛДЫҚ МАҢЫЗЫ

Бүгін сабақта:

азаматтық қоғам қандай қызметтер атқаратынын; оның мақсаты қандай екенін білеміз; «Жүйе ретінде азаматтық қоғамның құрылымы қандай?» деген сұраққа жауап аламыз.

Тірек сөздер

- азаматтық қоғамның құрылымы
- саяси партиялар
- кәсіподақтар
- бұқаралық ақпарат құралдары

Азаматтық қоғам – нақты адамға бағытталған еркін, демократиялық, құқықтық қоғам. Азаматтық қоғамда ережелер, заңдар, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мен ортақ гуманистік идеяларды құрметтейді. Мұндай қоғамда шығармашылық және кәсіпкерлік қызметке еркіндік бар, игіліктерге қол жеткізуге және адам мен азаматтың құқықтарын жүзеге асыруға мүмкіндік жасалған. Мемлекеттің қызметін шектеу және бақылау механизмдері де бар. Азаматтық қоғамның мәні – адамның әрекет бостандығы мен дербестігін қамтамасыз ету, оны қоғамның мүшесі ретінде тәрбиелеу.

Есте сақта! Азаматтық қоғамда адамның жеке өмірі заңмен қорғалады, нақты тұлғаға ғана тиесілі және қоғам мен мемлекет тарапынан бақылауға алынбайды. Бұл – жеке және ресми емес қатынастар саласы.

20- сызбанұсқа

Азаматтық қоғам құрылымы

Азаматтық қоғамның міндеті – жеке адам мен мемлекет арасында делдал болу.

Азаматтық қоғамның мақсаты – қоғамның әр мүшесінің мүдделерін қорғау, оның мүдделерін билік пен қоғам алдында бейімдеу, билік қызметін қоғамдық бақылау әрі оның ішкі және сыртқы саясатын қалыптастыру (20-сызбанұсқа).

Азаматтық қоғам институттары

Саяси партия – Қазақстан Республикасы азаматтарының ерікті бірлестігі. Ол мемлекеттік биліктің, жергілікті өзін-өзі басқарудың өкілетті және атқарушы органдарында азаматтардың, түрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін және оларды қалыптастыруға қатысу мақсатында олардың саяси ырықын білдіреді.

Кәсіптік одақтар – азаматтардың ерікті түрде құратын дербес, тіркелген жеке мүшелігі бар қоғамдық бірлестіктері. Мақсаты – кәсіптік мүдделерінің ортақтығы негізінде өз мүшелерінің еңбек ету, сондай-ақ басқа да әлеуметтік-экономикалық құқықтары мен мүдделерін қорғау, еңбек жағдайларын жақсарту.

Діни бірлестіктер – жергілікті діни бірлестіктер (қауымдастықтар), діни басқармалар (орталықтар), сондай-ақ діни оқу орындары мен ғибадатханалар, мешіттер, шіркеулер.

Бұқаралық ақпарат құралы – мерзімді баспасөз басылымы, радио және теледидар бағдарламасы, киноқұжаттама, дыбыс-бейне жазбасы және көпшілік қол жеткізе алатын телекоммуникациялық желілердегі (интернет және басқалары) web-сайттарды қоса алғанда, бұқаралық ақпаратты мерзімді немесе үздіксіз жария таратудың басқа да нысаны.

Қоғамдық бірлестіктер – саяси партиялар, кәсіптік одақтар және азаматтардың ортақ мақсаттарға қол жеткізуі үшін ерікті негізде құрған, заңнамаға қайшы келмейтін басқа да бірлестіктері. Қоғамдық бірлестіктер коммерциялық емес ұйымдар болып табылады.

Үкіметтік емес ұйым – ортақ мақсаттарға қол жеткізу үшін азаматтар және (немесе) мемлекеттік емес заңды тұлғалар Қазақстан

Бұқаралық ақпарат құралдары

Республикасының заңнамасына сәйкес ерікті негізде құрған коммерциялық емес ұйым (саяси партияларды, кәсіптік одақтарды және діни бірлестіктерді қоспағанда).

Ұлттық-мәдени бірлестік – өзін белгілі бір этникалық бірлестікке жатқызатын азаматтардың өзінің ұлттық ерекшелігін сақтау, тілін,

білімін және мәдениетін дамыту мәселелерін дербес шешу мақсатында құрған бірлестігі.

Жергілікті өзін-өзі басқару – жергілікті маңызы бар мәселелерді тікелей немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдары (институттары) арқылы дербес шешу мақсатында, азаматтардың тұрғылықты жері бойынша белгілі бір мекендер шегінде құрған өзін-өзі ұйымдастыру нысаны.

Азаматтық қоғам төрт міндетті элементтен тұрады: *азамат, қоғам, мемлекет және құқық*. Бұл элементтер бір-бірімен өзара байланысты. Азаматтық қоғам мемлекетсіз, ал мемлекет адамдарсыз (бағыншытылары) өмір сүре алмайды. Қандай да болсын бір мемлекетке тиесілі екендігі оған белгілі бір саяси, әлеуметтік-экономикалық құқықтар жүктейді. Азамат – мемлекет пен қоғамның негізі.

Осыған байланысты азаматтық қоғам ұғымының негізін еркіндік, теңдік, ізгілік, әділеттілік идеялары құрайды. Азаматтық қоғамның құқықтық негіздері құқық субъектілері ретінде адамдардың теңдігі, олардың бостандығы, жеке мүлік басымдылығы, шарттар еркіндігі, құқықбұзушылықтардан қорғау, бірізге келтірілген заңнама және тәуелсіз беделді сот болып табылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Азаматтық қоғам құрылымына түсінік беріңдер.
2. Азаматтық қоғамдағы саяси партиялардың рөлі қандай? Қазақстанда қандай саяси партиялар бар?
3. *Көппартиялық пікірлер плюрализмі* терминдерін қалай түсінесіңдер? Көппартиялылық болмаса, демократия болуы мүмкін бе?

1-деңгейлі тапсырма. «Азаматтық қоғамның құрылымы» тақырыбына баяндама және таныстырылым дайындаңдар. Адам дамуы үшін азаматтық қоғам институтының рөлі қандай? Мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. Қазір біздің қоғамда, әсіресе жастар арасында, дінге деген қызығушылық артып келеді. Бұрын біздің қоғамымызға жат болып келген никаб, паранжы сияқты киім түрлері пайда бола бастады. Осыған байланысты елімізде бет-әлпетті жауып тұратын киімдер киюге тыйым салатын заң енгізу жоспарланып отыр.

Бұл шара неліктен туындады? Дін мен мемлекет бір-бірінен ажыраған зайырлы мемлекетте өзгелердің ісіне араласуға бола ма? Зайырлы және діни мемлекет ұғымдарын салыстырыңдар. Діни киім кию үлгісі реттелетін мемлекеттерден мысалдар келтіріңдер. Топта талқылап, өз пікірлеріңді білдіріңдер.

3-деңгейлі тапсырма. 2011 жылғы 11 қазандағы «Қазақстан Республикасындағы діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңын оқыңдар. Бұл заң неліктен қабылданды? Осы заңға енгізілген өзгерістерді достарыңмен, құрбыларыңмен бірге талқыла. Мәселен, кәмелетке толмағандардың құдайға құлшылық етуге, діни әдет-ғұрыптарға, рәсімдерге қатысуына ата-анасының біреуі немесе оның заңды өкілінің біреуінің келісімі болмаса, жол берілмейді.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасы азаматтары елімізде жоғары діни (рухани) білім алғаннан кейін ғана шетелде діни (рухани) білім алуға жол берілетін норма енгізілмек. Осындай жаңалықтардың мәнін ашыңдар.

3-тарау. «АДАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН БОСТАНДЫҒЫ» ТҮСІНІГІ

§ 16. «АДАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН БОСТАНДЫҒЫ» ТҮСІНІГІ

Бүгін сабақта:

«адам құқығы мен бостандығы» түсінігін қарастырамыз; «адам», «тұлға», «азамат» ұғымдарының аражігін ажыратамыз.

Тірек сөздер

- адам
- тұлға
- азамат
- адам құқығы мен бостандығы

Адам құқығын қарастырмас бұрын «адам», «тұлға», «азамат» ұғымдарының арақатынасын білу маңызды. «Адам» ұғымы биологиялық тұрғыдан белгілі бір физиологиялық қасиеттерге не тірі табиғат өкілі ретінде сипатталады. Адам – өз бойында биологиялық және әлеуметтік бастауларды байланыстыратын тіршілік иесі, оған психикалық даму формасы – сана-сезім тән.

«Тұлға» ұғымы адамды қоғамдағы өзінің орны мен рөлін, оның алдындағы жауаптылығын сезіне алатын жан ретінде әлеуметтік жағынан сипаттайды (адам әртүрлі объективті және субъективті себептерге байланысты тұлға қасиеттеріне ие бола алмауы мүмкін, мысалы, психикалық ауру салдарынан сот оны әрекетке қабілетсіз деп таныған жағдайда). «Азамат» ұғымы адамды нақты бір мемлекетпен орнықты құқықтық байланыс орнатқан жан ретінде заңдық тұрғыдан сипаттайды.

Осыған байланысты «адам», «тұлға», «азамат» ұғымдары қатынасын былай қорытуға болады:

- адам – әлеуметтік-биологиялық ұғым;
- тұлға – әлеуметтік ұғым;
- азамат – құқықтық ұғым.

Адам құқығы – оның әрекетінің мүмкіндіктері, нақты адамға қатысты барлығы сақтауы тиіс талаптар.

«Адам құқығы» ұғымымен қоса, *ар-ұждан бостандығы*, *діни сенім бостандығы*, *ой еркіндігі* мен *сөз бостандығы* т.б. терминдер қолданылады. Адам бостандығы – мемлекеттің араласуына болмайтын сала. Мемлекет тек қана құқықтық нормалар арқылы адамның өз қалауы бойынша әрекет ететін, не етпейтін шегарасын, аумағын белгілейді. Мемлекет адамның бостандығына араласпауы тиіс, ол тек адам бостандығын биліктің үстемдігі мен басқа да тұлғалардың араласуынан қорғауды қамтамасыз етуі керек.

Адамның өмір сүру мен лайықты өмір сүру құқығын жүзеге асыру үшін, оның дүниеге келуі ғана жеткілікті. Ал қалған құқықтарын жүзеге асыру үшін, адамда азаматтық, тұлғалық қасиеттер болуы тиіс. Адам құқықтары мен бостандықтары табиғи әрі ажырамас сипатта болады, туғаннан бастап беріледі, ең жоғары құндылық болып танылады және сарқылмайды.

Адам құқықтарының белгілері:

– олар қоғамда өмір сүру жағдайының үнемі өзгеріп отыруына байланысты адамның табиғи және әлеуметтік мәні негізінде пайда болады және дамиды;

– объективті түрде қалыптасады және мемлекеттің мойындауына тәуелді емес;

– туғанынан беріледі;

– табиғи қажеттілік (ауа, жер, су және т.б.) ажырамас сипаты болады;

– тікелей қолданыста болады;

– ең жоғары әлеуметтік құндылық болып танылады;

– құқықтың қажетті бөлігі болып, оның нақты бір түрі ретінде көрініс табады;

– жеке адамның өз қалауынша әрекет етуіне мүмкіндік жасайтын немесе оның белгілі бір игіліктерге ие болуын қамтамасыз ететін, мемлекет пен адамдар арасындағы қарым-қатынастарды тұжырымдайтын қағидалар мен нормаларды білдіреді;

– оларды тану, сақтау және қорғау – мемлекеттің міндеті.

Глоссарий

• **Адам құқығы** – заңмен қорғалатын ықтимал мінез-құлық өлшемі. Адам құқығын мемлекет қамтамасыз етеді және ол туғаннан беріледі. Өзінің құқығы арқылы адам өз мүдделері мен қажеттіліктерін қанағаттандырады.

Осыған байланысты *адам құқығы* – адамның мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған, заңмен қорғалатын ықтимал мінез-құлық шарасы. Адам құқығы дүниеге келген сәттен бастап пайда болып, абсолютті және ажырамас сипатта болады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

Адам құқығының мазмұнын ашыңдар. Адам құқығын қамтамасыз етудегі мемлекеттің рөлі қандай?

1-деңгейлі тапсырма. 5-кестеде берілген материалды түсініңдер және талқылаңдар.

5-кесте

Сұрақтар	Жауаптар
1	2
Адам құқығы дегеніміз не?	Адам құқығы – адамның әрекет ету мүмкіндігі. Бұл мүмкіндік әлемдегі барлық тұлғаларға олардың адам болғаны үшін ғана берілген. Адам құқығын ешқашан, ешкім, басқа адамдар да, мемлекет те тартып ала алмайды.
Олар қайдан шықты?	Адамның физикалық қана емес, моральдық және рухани болмысы да бар. Адам құқығы әркімнің адамдық қасиетін сақтау мен қорғау үшін, әркімнің лайықты өмір сүруін қамтамасыз ету үшін керек.
Неге оны сыйлау керек?	Саналы болғандықтан адам ізгілік пен мораль нормаларына бағынады. Егер адамдарға біреудің құқығын бұзғаны туралы ескерту жасаса, олар бұны қайталамауға тырысады. Әдетте, адамдар біреуге зияны тигенін қаламайды. Өз азаматтарының құқығын сыйлауды міндеттейтін заң әр елде бар.

1	2
Адам құқығы кімдерге тиесілі?	Барлық адамдарға. Қылмыскерлер, балалар, ер адамдар, әйелдер, босқындар, азаматтығы жоқ тұлғалар, жұмыссыздар, жұмыс істейтіндер және т.б. Қылмыскерлер де – адам. Адам құқығының күші «Адамдардың барлығы бірдей» деген көзқараста жатыр. Адам құқығы заңдармен шектелуі мүмкін.
Неліктен кейбір топтарға адамның ерекше құқығы талап етіледі? Бұл олардың басқаларға қарағанда көбірек құқығы бар дегенді білдіре ме?	Жоқ, білдірмейді. Бірақ денсаулығына байланысты мүмкіндігі шектелген балалар, сонымен қатар ересектер де бар. Оларға заң ерекше көңіл бөледі.
Адам құқығы олардың міндеттерімен байланысты деп қорытуға бола ма?	Иә, адам құқығы оның міндеттерімен тығыз байланысты. Барлық адамдар басқалардың құқығына жауапкершілікпен қарап, оны сыйлауы және бұзбауы керек.
Адам құқығының қорғалуын кім бақылайды?	Оны барлығымыз бақылауымыз керек. Адамдардың бостандығын шектейтін заңдар бар. Біз жекетұлға ретінде күнделікті өмірде басқалардың құқығын сыйлауымыз керек. Құқық қорғау жүйесін барлығымыз қолдануға тиіспіз.
Мен өз құқығымды қалай қорғай аламын?	Өз құқығыңның бұзылғанына басқалардың назарын аудар, оны сақтауды талап ет. Сенімен бұлай сөйлесуге т.б. оның құқығы жоқ екенін қарсы жаққа түсіндір. Заңдарды оқып-үйрен, соларға сілтеме жаса. Әркім сотқа жүгіне алады. Адам құқығына қол сұғудан мемлекет қорғайды.
Өз құқығымды қорғау кезінде мен кез келген шараны, тіпті зорлық көрсетуді де қолдана аламын ба?	Әрине, жоқ. Дегенмен өзін-өзі қорғау жағдайында өзіңе төнген қауіп дәрежесіне қарай күш қолдануға заңда рұқсат етілген. Кек алу мақсатында күш қолдануға жол берілмейді, тек әрі қарайғы шығынды болдырмау үшін ғана қолданылады. Ешқандай жағдайда азаптауға болмайды.
Егер біреу менің құқығымды сыйламаса, неге мен оның құқығын сыйлау керекпін?	Біріншіден, басқалардың құқығын сыйламағандықтан, өзің келеңсіздіктерге тап болуың мүмкін; екіншіден, басқалар адам болғандықтан сенің сыйыңа лайық; үшіншіден, өз қылығың арқылы өзгелерге үлгі боласың, бұл жағдай басқалардың сені сыйлауына алып келуі мүмкін.

2-деңгейлі тапсырма. «Әртүрлі тарихи кезеңдердегі адам құқықтары» тақырыбына эссе жазыңдар. Буржуазиялық, феодалдық құл иеленуші мемлекеттердегі адам құқығының айырмашылықтарын түсіндіріңдер. «Адам құқығы оның міндеттемелерінсіз болмайды» дегенді қалай түсінесіңдер?

3-деңгейлі тапсырма. «Адам құқықтарын шектеу дұрыс па?», «Неліктен адам құқығы мемлекет үшін жоғары құндылық болып табылады?», «Бостандық абсолютті болуы мүмкін бе?» деген сұрақтар бойынша пікірталас өткізіңдер.

§17. АДАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ ЖІКТЕЛУІ

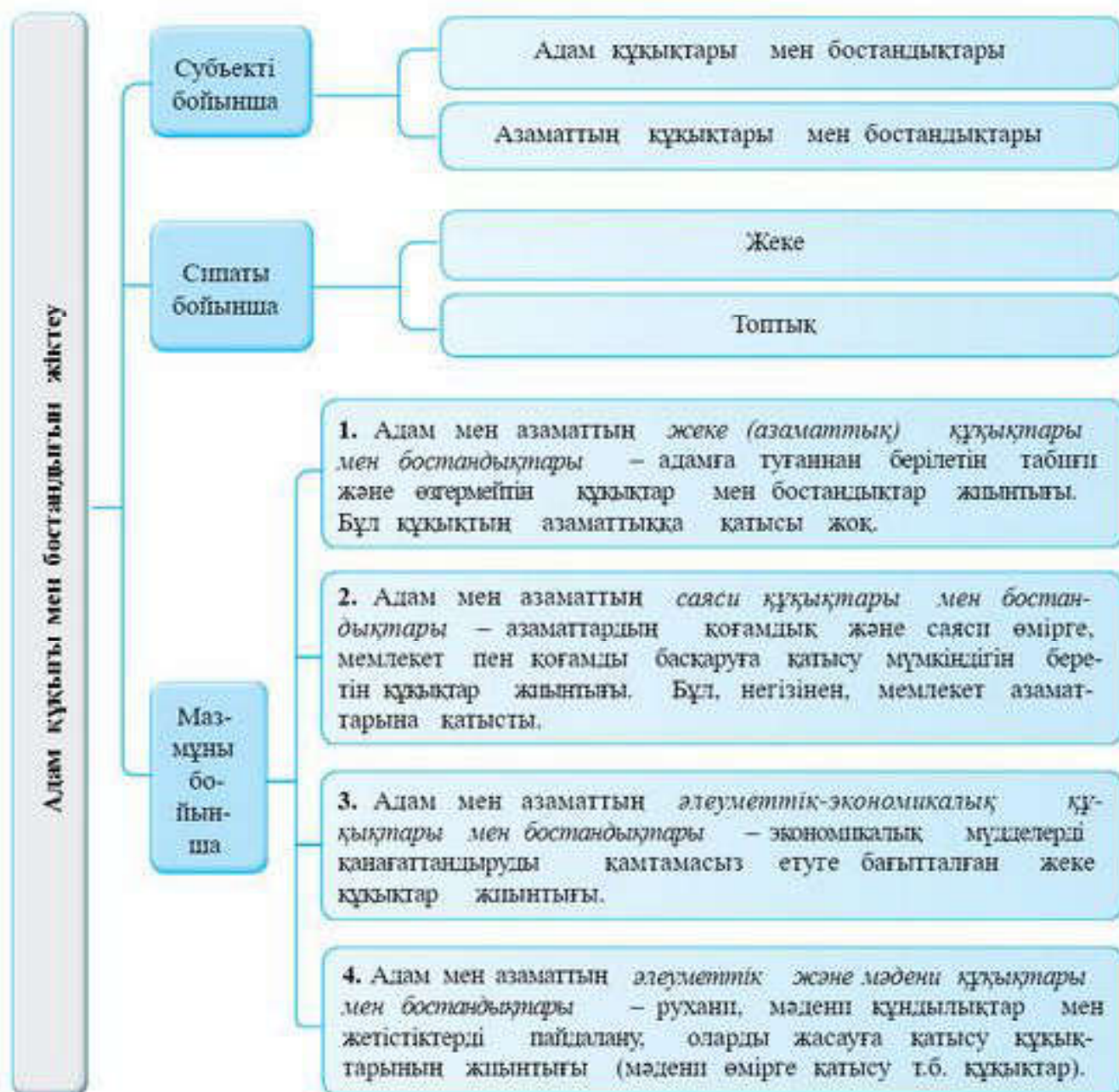
Бүгін сабақта:

адамның құқықтары, бостандықтары мен міндеттерінің түрлерін қарастырамыз; адам құқықтарының қандай буындары бар екендігін, құқықтық тәжірибеде адам құқықтарын жіктеудің қандай маңызы бар екенін білеміз.

Адам құқығы – маңызды демократиялық құндылық, ол заңмен мойындалады және мемлекетпен қорғалады. Адам құқықтары міндеттермен толықтырылады. Міндеттер болмаса, құқық болмайды, сондай-ақ құқық болмаса, міндеттер де болмайды.

Адам құқықтары мен бостандықтарын жіктеудің бірнеше түрі бар (21-сызбанұсқа).

21-сызбанұсқа

Тірек сөздер

- адам құқығы мен бостандықтарының жіктелуі
- адам құқығының буыны
- адам міндеттері

Адам құқықтарын жіктеудің басқа да түрлері бар. Жариялау кезеңдеріне қарай, азаматтардың іргелі құқықтары мен бостандықтары негіздерін, әдетте, үш буынға бөледі.

Бірінші буын – жекетұлғанын жеке бостандығын қамтамасыз ететін құқықтар, кез келген қол сұғудан, оның ішінде мемлекеттің

де араласуынан қорғау. Бұл азаматтық және саяси құқықтарға байланысты. Осы құқықтар «теріс (жағымсыз)» деген атау алды, яғни жекетұлғаның мемлекет билігінен тәуелсіздігі, жеке адамға тән бостандығы мен өзін көрсетуі саласына мемлекеттің араласпау шегін көрсетеді (мысалы, өмір сүру, адамның бостандығы мен қауіпсіздігі, тұрғын үйге қол сұғылмау құқығы, заң алдында теңдік құқығы, дауыс беру құқығы, ойлау мен ар-ұждан бостандығы, сөз және баспасөз бостандығы құқығы және т.б.). Адам құқықтарының алғашқы буыны XVII–XVIII ғасырлардағы буржуазиялық революциялардың нәтижесінде бекітілді.

Екінші буын – жеке адамның әлеуметтік құқығы, ол мемлекетті осы құқықтарды жүзеге асыруға кепілдік беруге және аталған құқықты сақтау үшін белсенді жұмыс жүргізуге мәжбүрлейді. Оған әлеуметтік, экономикалық және мәдени құқықтар жатады. Кеңестік идеялар мен социализм орнаған елдердің әсерінен халықтардың әлеуметтік-экономикалық, мәдени мәртебесін көтеру мақсатында жүргізген күрестері нәтижесінде XX ғасырдың ортасына қарай бекітілді. Кейде «оң (жағымды)» деп аталады, өйткені оларды жүзеге асыру бірінші буындағы құқықтарды жүзеге асыруға қарағанда мемлекеттен белгілі бір мақсатты әрекеттерге баруды талап етеді. Яғни, оларды жүзеге асыруға мемлекеттің «оңды араласуын» қажет етеді (мысалы, жұмыс істеу және жұмысты еркін таңдау құқығы, демалыс пен тынығу құқығы, ана мен баланы қорғау, білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру, қоғамдағы мәдени өмірге қатысу құқығы және т.б.).

Үшінші буын – жеке адам емес, ұжыммен, қауыммен жүзеге асырылатын ұжымдық құқық. Бұл құқықтың несі, тұтастай алғанда, ұлттар, халықтар, адамзат баласы болып табылады. Осы ұжымдық немесе ортақ құқықтар адамзаттың жаһандық проблемаларынан туындаған. Оларға қолайлы қоршаған ортада бейбіт өмір сүру, өзін-өзі анықтау, ақпарат алу, әлеуметтік және экономикалық даму құқығы және т.б. жатады. Құқықтардың осы түрі Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін көптеген елдердің отарлық тәуелділіктен бостандық алуы, экологиялық және гуманитарлық мәселелердің тереңдеуі жағдайында пайда болды және заңдық міндетті нормалар ретінде қалыптасу сатысында тұр.

Қазіргі уақытта үшінші буынға жекелеген топтардың (балалар, мүгедектер және т.б.) құқықтарын, сондай-ақ қоғамдық қарым-қатынастардың өзгеруі нәтижесінде туындаған «жаңа құқықтарды» жатқызады.

Адамның міндеттері

Адамның міндеттері – мемлекет белгілеген және заңда бекітілген, қоғамға қажет лайықты мінез-құлық түрлері мен шаралары. Басқаша айтқанда, міндеттер – адамның жүзеге асыруы тиіс әрекеттері. Бұл әрекеттер орындалмаған жағдайда, жазалау түріндегі теріс салдары болуы мүмкін.

Құқықтар мен міндеттер бір-бірімен байланыста болады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы әрбір азаматқа мынадай міндеттерді жүктейді:

- Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтау (34-бап);
- басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу (34-бап);
- Республиканың мемлекеттік рәміздерін құрметтеу (34-бап);
- заңды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу (35-бап);
- Қазақстан Республикасын қорғау – оның әрбір азаматының қасиетті парызы және міндеті. Конституциядағы «парыз» санатын пайдалану азаматтың салық төлеуші ретіндегі міндетін және Қазақстан Республикасының азаматтарын қорғау үшін конституциялық міндеттемелерде мемлекеттің болуын қамтамасыз ететін заңды және адамгершілік бастамаларының бірлігін көрсетеді;
- тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қамқорлық жасау, тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғау (37-бап);
- табиғатты сақтау және табиғат байлықтарына ұқыпты қарау (38-бап);
- балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың құқығы әрі міндеті. Сонымен қатар кәмелетке толған, еңбекке қабілетті балалар еңбекке жарамсыз ата-анасына қамқорлық жасауға міндетті.

ҚР Конституциясында мемлекет көзқарасы тұрғысынан алғандағы адамның маңызды міндеттері бекітілген. Дегенмен міндеттер көбірек. Мысалы, достық, махаббат, адамдар арасындағы туыстық бір-біріне көмектесу, жақын адамға қамқорлық жасау және т.б. нақты міндеттерді туындатады. Бұл міндеттер ерікті түрде орындалады, яғни мемлекет достыққа, махаббатқа, адамдардың туыстық қатынастарына араласпайды.

Осылайша адам құқығы мен бостандығын жеке (азаматтық), саяси, әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени деп жіктеуге болады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Адам құқықтарының жіктелуін көрсетіңдер. Бірінші, екінші және үшінші буын құқықтары дегеніміз не? Адамның табиғи құқықтарының мәні неде?

2. Кәмелетке толған балалар ата-анасына қамқорлық жасауға міндетті ме? Балалардың ата-анасына алимент төлеген жағдайлар бар ма? БАҚ материалдарын пайдаланыңдар. Өз пікірлеріңді білдіріңдер.
3. Қазақстан азаматтарының конституциялық міндеттерінің мазмұнын ашып көрсетіңдер. Біздің елімізде неліктен көптеген міндеттер тиісті дәрежеде орындалмай отыр? Өз міндеттерін орындамайтын адамдарға не айтар едіңдер? Мысалы, қоршаған ортаны ластайтын, түрлі құқықбұзушылық жасайтын, өздерінің балаларына немесе ата-аналарына көңіл бөлмейтін адамдарға.

1-деңгейлі тапсырма. «Құқық болмаса, міндеттер болмайды, сондай-ақ міндеттер болмаса, құқық та болмайды» деген сөйлемді талқылаңдар. Мұны қалай түсінесіңдер? Адамның құқықтары ғана болуы мүмкін бе? Заңды міндеттердің адамгершілік міндеттерден айырмашылығы неде? Мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. «Өмір сүру құқығы», «Жекебасына қол сұғылмау құқығы», «Тілектестік білдіру құқығы», «Сүйіспеншілікке және достыққа құқығы» тақырыбына эссе дайындаңдар. Жеке сезімнің адам мүмкіндіктерін жүзеге асырудағы маңызын түсіндіріңдер.

§18. ЖЕКЕТҮЛҒАНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ КЕПІЛДІКТЕРІ

Бүгін сабақта:

тұлғаның құқықтық мәртебесін қарастырамыз; ҚР-дағы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына конституциялық кепілдіктерді анықтаймыз.

Құқықтық мәртебе – тұлғаның қоғамдағы заңды тұрғыдан бекітілген жағдайы. Құқықтық мәртебе нақты мәртебеге негізделген, заң тек осы ережені бекітіп, оны заңнамалық негізге енгізеді.

Құқықтық мәртебе – Конституция мен заңнамада танылған субъектілердің құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың өкілеттілігі, соның көмегімен өздерінің әлеуметтік қызметтерін атқарады. Құқықтық мәртебенің негізін құқықтар мен міндеттер құрайды.

Құқықтық мәртебенің құрылымы

- Құқықтар мен міндеттер
- Заңды жауаптылық
- Заңды мүдделер
- Заңды тұлға
- Азаматтық
- Құқықтық қағидалар және т.б.

Жекетұлғаның нақты жағдайын заңды түрде рәсімдеу әртүрлі жолдар, тәсілдер және арнайы құралдар арқылы жүзеге асырылады. Ол қоғамда қолданылатын заңның адамды субъект ретінде таныған және оған айрықша қасиет – құқықтық әрекетке қабілеттілік қасиетін жүктеген сәттен басталады. Бұдан кейін ол тиісті құқықтық қатынастарға араласып, өз іс-әрекеттеріне жауап береді.

Құқықтық мәртебенің түрлері:

- жеке адамның жалпы немесе халықаралық құқықтық мәртебесі;
- азаматтың негізгі немесе конституциялық мәртебесі;
- азаматтардың белгілі бір санаттарының арнайы немесе тектік мәртебесі;
- жеке мәртебесі;
- тұлғалардың жеке және заңды мәртебесі;
- шетелдіктердің, азаматтығы жоқ адамдардың, босқындардың мәртебесі;
- шетелде жүрген қазақстандық азаматтардың мәртебесі;
- салалық мәртебелер: азаматтық-құқықтық, әкімшілік-құқықтық және т.б.
- кәсіби және лауазымдық мәртебесі (депутат, министр, судья, прокурор мәртебесі және т.б.);
- түрлі төтенше жағдайларда немесе елдің ерекше аймақтарында жұмыс істейтін адамдардың мәртебесі.

Бала құқығы мемлекеттің ерекше қорғауында

Адамның жалпы (халықаралық) құқықтық мәртебесі мемлекет ішіндегі, сондай-ақ халықаралық қауымдастық тарапынан әзірленген және халықаралық-құқықтық құжаттарда бекітілген құқықты, бостандықты, міндеттерді және кепілдіктерді қамтиды. Оны қорғау ішкі заңдар мен халықаралық құқықта қарастырылған.

Тірек сөздер

- тұлғаның құқықтық мәртебесі
- адам құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктері

Мысалы, Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабында халықаралық құқық және халықаралық шарттар нормаларында белгіленген ережелерді қолдану мүмкіндігі қарастырылған. ТМД-да Адам құқықтары жөніндегі комиссия бар. Комиссия адам құқықтарын бұзу мәселесі бойынша мемлекеттердің жазбаша сұраныстарын қарауға және мемлекет ішіндегі барлық қолжетімді құқық қорғау құралдарын түгескен кез келген жекетұлға мен ұжымның өтініштерін қарауға құзыретті.

Базалық (конституциялық) құқықтық мәртебе – жекетұлғаның мемлекет азаматы және қоғам мүшесі ретіндегі мәртебесі. Ол, ең алдымен, Конституцияда айқындалады және ағымдағы әртүрлі жағдайға (қызметі, отбасы жағдайы, лауазымы, орындайтын қызметтері бойынша ауысулар) тәуелді емес, бәріне ортақ және бірдей анықталады.

Конституциялық құқықтық мәртебе заңның барлық сан алуан субъектілерін, олардың ерекшеліктері мен айырмашылықтарын ескере алмайды. Сондықтан оған субъектілердің еңбек қызметі, құқықтық қатынастары сипатына байланысты үнемі туындайтын және тоқтатылатын көптеген субъективті құқықтар мен міндеттер кірмейді. Жалпы құқықтық мәртебе бойынша қоғамның мінез-құлқын, әлеуметтік табиғатын, демократиялық дәрежесін бағалауға болады.

Арнайы немесе тектік мәртебе азаматтардың белгілі бір санаттарының (зейнеткерлер, жұмысшылар, мемлекеттік қызметшілер, оқушылар) жағдайындағы ерекшеліктерді көрсетеді. Аталған топтардың

Глоссарий

• **Кепілдіктер** – жекетұлғаның өз құқықтарын, бостандықтарын мен мүдделерін жүзеге асыруға арналған тең мүмкіндіктер құратын әлеуметтік-экономикалық, саяси, адамгершілік, құқықтық, ұйымдастырушылық алғышарттар, құралдар мен амалдар жүйесі. «Кепілдік» түсінігі ізгілік, әділдік, заңдылық, мақсаттылық, теңдік сияқты іргелі қағидаттарға негізделген.

өз ерекшеліктері болады, олар қолданыстағы заңнамада қарастырылған қосымша құқықтар мен міндеттерге ие болуы мүмкін.

Жеке мәртебе жекетұлғаның ерекшелігін (жынысы, жасы, отбасы жағдайы, орындайтын жұмысы) тіркейді. Әр адамның өз жеке мәртебесін, құқықтарын, міндеттерін, жауаптылығын, мүмкіндіктерін жақсы білуі – құқықтық мәдениеттің белгісі. Жеке құқықтық мәртебе адамның өмірінде орын алған өзгерістермен бірге өзгереді.

Адам құқығы бұзылмас үшін, оларды толығымен қамтамасыз ету үшін «адам құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беру» түсінігі бар.

Тұлға құқықтарының кепілдіктері – әлеуметтік-экономикалық, саяси, адамгершілік, құқықтық, ұйымдастырушылық алғышарттар

тарының, құралдары мен әдістерінің жүйесі. Бұл кепілдіктер жекетұлғаға өз құқықтарын, бостандықтарын мен мүдделерін жүзеге асыру үшін тең мүмкіндіктер жасайды.

Өрекет ету саласы бойынша кепілдіктер:

- халықаралық;
- аймақтық;
- мемлекеттік болып бөлінеді.

Кепілдік түрлері:

- материалдық (заттай) – экономикамен байланысты;
- саяси – халық билігі жүйесі;
- рухани – мәдени құндылықтар жүйесі;
- заңнамалық – құқықтық әдіс-тәсілдер жүйесі.

Осыған байланысты құқықтық мәртебе адамның қоғаммен, мемлекетпен, ұжыммен, айналасындағы адамдармен қарым-қатынасының барлық кешенін қарастырады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. «Жекетұлғаның құқықтық мәртебесі» түсінігін ашыңдар. Жекетұлғаның құқықтық мәртебесінің негізі қандай?
2. Демократиялық мемлекетте адамның құқықтық мәртебесін нығайтудың негізі етіп қандай қағидат алынған?
3. Адамның және азаматтың құқықтары кепілдіктерінің мазмұнын ашыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Адамның және азаматтың құқықтары кепілдіктерінің мәнін түсіндіріңдер. Құқықтық және саяси кепілдіктерді салыстырыңдар. Рухани кепілдіктердің құқықтық кепілдіктерден айырмашылығы неде? Мысалдар келтіріңдер.

§19. АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ МЕХАНИЗМІ. АДАМ ҚҰҚЫҒЫ САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰЖАТТАР

Бүгін сабақта:

адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау тәсілдерін, сондай-ақ адам құқығы саласындағы халықаралық құжаттарды қарастырамыз.

Әр адам тумысынан еркін және дүниеге келгенінен бастап берілетін, әрі Конституция мен заңдарда бекітілген барлық игіліктер мен мүмкіндіктерді пайдалана алады. Осы мүмкіндіктерді немесе адам құқықтарын арнайы жүйе қамтамасыз етеді. Бұл құқықтар мен бостандықтарды қорғау механизмі деп аталады. Мемлекет әрбір адамның тыныш өмір сүруіне, болашаққа сеніммен қарауына жағдай жасайды. Біздің еліміз демократиялық мемлекет болуы үшін, адамның және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың үйлесімді жүйесі құрылды (22-сызбанұсқа).

Тірек сөздер

- Адам құқығы туралы Декларация
- адам құқығын қорғау тәсілдері

Есте сақта! Адам құқығын қорғау – адам құқығын бұзуды болдырмауға, тоқтатуға немесе жұмсартуға бағытталған шаралар. Олар адам құқығын бұзудың қайнар көздеріне құқықтық, қоғамдық, моральдық, саяси қысым көрсету жолымен жүзеге асады. Адам құқығын қорғауды мемлекет, қоғамдық ұйымдар мен жекетұлғалар жүзеге асырады.

22-сызбанұсқа

Адам құқығын қорғау әдістері

Мемлекеттік қорғау

Сот қорғауы

Мемлекеттік емес қорғау

Өзін-өзі қорғау

Адамның және азаматтардың құқықтары қорғау әдістері бойынша негізгі топтарға бөлінеді.

1. *Мемлекеттік қорғау* – Президент, Парламент, Конституциялық Кеңес, атқарушы органдар, прокуратура және ішкі істер органдары, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссия тәрізді органдардың кең ауқымының қызметтері.

2. *Сот қорғауы*. Сот – ең басты құқық қорғау институты, тек сотта ғана мемлекет жауапкер ретінде өз органдары атынан қарастырылуы мүмкін. Сот – әділ және объективті орган, барлық азаматтарға тең жағдайда мемлекет кепілдік берген соттық қорғауды жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Сот қаулы немесе үкім шығарады, бұзылған құқықты қалпына

келтіреді, келтірілген зиянды өтеуді қамтамасыз етеді, құқықтарды және бостандықтарды негізсіз бұзудан немесе шектеуден қорғайды.

Сот қорғауының ерекшеліктері

Біріншіден, сот қорғауы бәріне бірдей тең жағдайда жүзеге асады.

Екіншіден, сот қорғауы жекетілуге тиесілі барлық құқықтар мен бостандықтарға таралады.

Үшіншіден, сот актісінің орындалуы міндетті және оның заңдық күші бар. Заң актілері орындалмаған жағдайда, мемлекет тарапынан мәжбүрлеу күші қолданылады.

Төртіншіден, сот қорғауы, кейбір жағдайларда, құқықтарды қалпына келтірудің немесе заңды мүдделерді қанағаттандырудың жалғыз мүмкіндігі, мысалы, құқықтық фактілерді анықтау, әрекетқабілетсіздігін шектеу, заңсыз сотталғанды сауықтыру жағдайларында.

Бесіншіден, сот қорғауы сенімділіктің жоғары деңгейіне ие. Ол кез келген істі қайта қарауға және рұқсат беруге кепілдік беретін арнайы рәсімдік нысандар бойынша жүзеге асырылады.

3. *Мемлекеттік емес қорғау* – адвокаттар, нотариустар қызметі, құқық қорғау ұйымдары, қоғамдық ұйымдар, кәсіподақтар және т.б.

Мысалы, біздің елде Қазақстандағы адам құқығы және заңдылықтың сақталуы жөніндегі халықаралық бюро жұмыс істейді.

4. *Өзін-өзі қорғау* – төнген қауіптен өзінің жеке күшімен және құралдармен қорғану, төнген қауіпке өз өміріне, мүлкіне, мүдделеріне қайшы келмейтін барлық амалдармен қарсы тұру әрекеті. Құқықтық тұрғыдан өзін-өзі қорғау – әрбір адамның құзыретті органдарға жүгінбей, өз құқығын, бостандығын және заңды мүдделерін қорғауға конституциялық құқығы.

Өзін-өзі қорғаудың көптеген түрі бар: қылмыстық-құқықтық, азаматтық-құқықтық, еңбек құқықтарын қорғау. Өзін-өзі қорғау тәсілдері заңнамада айқындалған: азаматтардың мемлекеттік органдарға жүгінуі; лауазымды тұлғалардың іс-әрекеттеріне әкімшілік және соттық шағымдану; бұқаралық ақпарат құралдарына жүгіну; бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін құқық қорғау ұйымдары мен қоғамдық бірлестіктердің мүмкіндіктерін пайдалану; бұзылған құқықтарды қорғаудың халықаралық-құқықтық құралдарын пайдалану; Адам құқықтары жөніндегі уәкілге жүгіну және т.б.

Өзін-өзі қорғауға жаттығу

Бүгінгі таңда адам құқығын қорғау механизмінің сапасын көтеру өзекті мәселе болып отыр. Мемлекеттік органға жүгінген азамат өз құқығының заңға сәйкес, толық қорғалатынына үміттенеді. Адам құқығын толыққанды қорғауды құзіретті және кәсіби мемлекеттік органдар ғана жүзеге асыра алады. Біздің елімізде құқық қорғау органдары мен мемлекеттік қызметке қатысты түрлі реформалар жүргізілуде.

Адам құқығы саласындағы халықаралық құжаттар

1948 жылы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясын қабылдады. БҰҰ 10 желтоқсанды Адам құқығы күні деп жариялады. Бұл күнді бүкіл әлем атап өтеді. Жалпыға бірдей Декларация адам құқығын қорғау туралы 60-тан астам пәктіні қабылдауға ықпал етті. Адам құқықтарының Жалпыға бірдей Декларациясы кіріспе мен 30 баптан тұрады.

Мүмкіндігі шектеулі тұлғаға ерекше қамқорлық қажет

1966 жылы 16 желтоқсанда адам құқығы саласында екі маңызды құжат қабылданды: Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт және Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар жөніндегі халықаралық пакт. Бұл пактілер 1976 жылы күшіне енді.

1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы мен 1966 жылғы Адам құқығы туралы халықаралық пакт Адам құқығы хартиясы деп аталып, халықаралық құқықта адам құқықтары мен бостандықтарының негізін қалады. Қазақстан Республикасы Азаматтық және саяси құқықтар жөніндегі халықаралық пактіні ратификациялады.

Халықаралық қауымдастық *әйелдер, балалар мен мүгедектердің құқығын қорғау* үшін тиісті шаралар қабылдауда. Осы санаттағы азаматтар неғұрлым қорғалмаған болып табылады, сондықтан ерекше қорғауға зәру.

Әйелдерді кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенция бар. Қазақстан 1998 жылы осы құжатқа қосылды. 1989 жылы Бала құқығы туралы конвенция қабылданды. Қазақстан 1994 жылы аталған конвенцияны, ал 2008 жылы Мүгедектер құқығы туралы конвенцияны ратификациялады. Ратификация дегеніміз – еліміздегі барлық заңдар осы Конвенция ережелерімен сәйкестендіріледі деген сөз. Қазақстан БҰҰ-ға осы Конвенция ережелерінің орындалуы жөнінде үнемі есеп береді.

Осыған байланысты адам құқығын қорғау арнайы кешенмен қамтамасыз етіледі. Азаматтарының құқықтарын қамтамасыз етуде халық және халықаралық қоғамдастық алдындағы негізгі жауапшылық мемлекеттің мойнында. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау – құқық қорғау органдарының ерекше қызметі. Бұл қызметті әр адамға жеке қарау негізінде мемлекеттік билік жүзеге асырады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Адам мен азаматтың құқықтарын қамтамасыз етудегі мемлекеттің рөлі қандай?
2. Адам мен азаматтың құқықтарын қорғау тәсілдерін анықтаңдар. «Өзін-өзі қорғау» ұғымына құқықтық баға беріңдер.
3. Соттың ең басты құқық қорғау институты екендігін дәлелдендер.
4. Адам құқығы саласындағы халықаралық құжаттардың мазмұны мен маңызын ашыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Төмендегі пікірлерді талқылаңдар. Адам құқығының маңызына өз пікірлеріңді білдіріңдер.

- Адам құқығы туғаннан бастап әр адамға тиесілі.
- Адам құқығы – өмір. Әрбір азамат құқықтың ғана емес, міндеттердің де бар екенін естен шығармауы керек.
- Өз құқығын пайдаланғанда ғана адамдар толыққанды өмір сүре алады.
- Адам құқығын сақтау – әрбір мемлекеттің міндеті.
- Адам құқығы үнемі сақталуы тиіс.
- Әрбір азамат басқа азаматтардың құқықтарын құрметтеуі тиіс.

2-деңгейлі тапсырма. Адам құқықтарын қорғаудың мынадай түрлерін салыстырыңдар: сот қорғауы, өзін-өзі қорғау, мемлекеттік қорғау, мемлекеттік емес қорғау. Олардың айырмашылығы неде? Қажетті қорғану және аса қажетті қорғану түрлерін салыстырыңдар. «Қажетті қорғану шегі» ұғымын түсіндіріңдер. Неліктен өзін-өзі қорғау тәсілдері құқықты бұзу дәрежесіне тең және оның жолын кесу үшін қажетті әрекеттер шегінен шықпауы тиіс? Мысалдар келтіріңдер.

3-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты талқылаңдар. А. деген 11-сынып оқушысы кешқұрым спорт секциясынан үйіне қайтады. А. өзін-өзі қорғау мақсатында әкесінің рұқсатынсыз оның газды тапаншасын алып жүреді. Үйдің жанында оған екі бейтаныс жігіт тап беріп, сөмкесін тартып алады. Өзін қорғамақ болған А. газды тапаншаны қолданып, оларға ауыр зақым келтіреді.

А.-ның әрекеті заңды ма? Бұл жерде қорғану қажеттілігі болды ма? Қажетті қорғану шегі бұзылды деп айта аламыз ба? Жауаптылыққа тартыла ма? А.-ның әкесінің газды тапаншасын алуға құқығы бар ма? Газды тапанша иесіне жауаптылық шаралары қолданыла ма?

4-тарау. СОТ ТӨРЕЛІГІНІҢ ҚАҒИДАТТАРЫ. ҚР-дағы ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ

§ 20. «СОТ БИЛІГІ» ТҮСІНІГІ. СОТ ТӨРЕЛІГІНІҢ ҚАҒИДАТТАРЫ

Бүгін сабақта:

«сот төрелігі» ұғымын қарастырамыз; Қазақстан Республикасындағы сот қызметіне негіз болатын қағидастарды анықтаймыз.

Тірек сөздер

- сот
- судьялар
- сот төрелігі қағидаты
- кінәсіздік презумпциясы

Сот билігі Қазақстан Республикасы атынан жүргізіледі. Оның міндеті – азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау, Конституция, заңдар мен басқа да құқықтық актілердің, мемлекеттің халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз ету. Сот билігі сотта іс

жүргізудің азаматтық, қылмыстық және заңда белгіленген басқа да іс жүргізу түрлері арқылы жүзеге асырылады. Заңда қарастырылған жағдайда, қылмыстық сот ісін жүргізу алқабилердің қатысуымен жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасындағы сот билігі тұрақты судьялар түріндегі соттарға ғана тиесілі.

Сот билігі термині бірнеше мағынада қолданылады:

- біріншіден, сот билігі – өздеріне берілген өкілеттіктерді жүзеге асыру кезіндегі сот органдарының қызметі;
- екіншіден, сот жүйесі – сот органдарының жиынтығы;
- үшіншіден, өкілеттіктерді бөлу қағидасы тұрғысынан алғанда, сот билігі – мемлекеттік қызметтің белгілі бір саласы, құқықтық жанжалдарды шешу саласында мемлекет шеше алатын қызметтердің жиынтығы.

Сот билігі нақты белгіленген іс жүргізу нысанына (тиісті құқықтық рәсімге) сәйкес жүзеге асырылады. Сот ісін жүргізу тәртібі іс жүргізу нормаларымен реттеледі. Сот әділ сот төрелігін жүзеге асыру кезінде осы ережелерді сақтауы тиіс.

Жалпы қағидаттар:

– *заңдылық қағидаты*. Заңдар мен басқа да нормативтік актілердің сақталуын және орындалуын, ең алдымен, соттың жүзеге асыруы. Сот Қазақстан Республикасының Конституциясына қайшы келетін заңдарды және өзге де нормативтік актілерді қолданбауға құқылы;

– *сот төрелігін жүзеге асыру кезінде адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу қағидаты*. Адам құқықтарын қамтамасыз етудің құқықтық кепілдіктері: өмір сүру құқығы; сот төрелігін жүзеге асыру кезінде адамның өміріне немесе денсаулығына зиян келтіретін немесе оның қадір-қасиетін бұзатын (азаптау, қорлау және т.б.) кез келген іс-әрекеттер жасауға тыйым салынады; адамның жеке өміріне қол сұқпайтын әрекеттерді жасаудың ерекше тәртібі (пошта хат-хабарларының басып алынуы, телефонды тыңдау және т.б.); тұрғын үйге қол сұғылмауы және ерекше тінту тәртібі; адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бұзғаны үшін кінәлілердің жауаптылығын белгілеу;

– *сот төрелігін соттың ғана жүргізу қағидаты*. Ешқандай басқа органдар мен адамдар судьяның өкілеттігін немесе сот билігінің қызметін кемденуге құқылы емес. Сот ісін жүргізу тәртібіндегі қарауға жататын өтініштерді, арыздар мен шағымдарды, кез келген басқа органдардың, лауазымды тұлғалардың немесе басқа тұлғалардың қарауына немесе бақылауға алуына болмайды;

Сот отырысы залы

– *судьялардың тәуелсіздігі қағидаты* . Судьялар тәуелсіз. Олар тек заңды және өзінің құқықтық білімін басшылыққа ала отырып, сырттан қандай да бір тараптардың (соның ішінде заң шығарушы органдар, атқарушы билік, сондай-ақ жоғары тұрған соттардың) ықпал етуіне шешім қабылдайды. Судьялар тәуелсіздігі қамтамасыз етіледі: судьялардың қолсұғылмаушылығымен; судьялар қоғамдастығы органдарын құрумен; судьяларды материалдық және әлеуметтік қамтамасыз етумен; судьялардың орнынан түсу құқығымен; сот төрелігін жүзеге асыруда қатаң регламенттелген рәсімдермен және т.б.;

– *соттың құзыреттілігі және әділеттілігі қағидаты* ;

– *сот және заң алдында барлық адамдардың теңдігі* . Сот алдында барлық тұлғалар тең және олардың (талапкер, жауапкер, сотталушы, куәгер) мәртебесі бірдей;

– *тараптардың бәсекелестігі мен теңқұқықтылығы қағидаты* . Бұл қағидат сот төрелігін жүзеге асыру барысында өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін тараптарға тең құқық пен мүмкіндік беруді көздейді;

– *соттың азаматтарды қорғау құқығы* – мемлекеттік билік, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, лауазымды тұлғалар, қоғамдық ұйымдардың әрекеттерінен (әрекетсіздігінен) соттың жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау құқығына кепілдік береді;

– *кінәсіздік презумпциясы* . Қылмыс жасаған айыпталушы оның кінәсі заңда қарастырылған тәртіпте дәлелденіп, соттың үкімі заңды күшіне енгенге дейін кінәсіз болып саналады. Айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге, ал тергеуші, сот оған дәлелдеу міндетін жүктеуге құқылы емес. Дәлелденбеген кінә дәлелденген кінәсіздікпен тең;

– *жариялылық немесе ашық сот ісін жүргізу қағидаты* . Бұл істі қарауға қатыспайтын азаматтардың сот отырысына қатысуға құқылы екендігін білдіреді. Бұл барлық қатысушылардың, бірінші кезекте, соттың жауаптылығын арттырады;

– *сот өндірісінің тілдік қағидаты* . Қазақстан Республикасында сот ісі мемлекеттік тілде жүргізіледі және, қажет болған жағдайда, сот ісінде мемлекеттік тілмен қатар орыс тілі және өзге де тілдер қолданылады;

Глоссарий

- **Сот төрелігі** – заңдылықты, әділдікті және сот шешімінің жалпыға міндеттілігін қамтамасыз ететін заң талаптарын қатаң сақтай отырып, азаматтық және қылмыстық істерді қарау және шешу бойынша сот іске асыратын құқық қорғау әрекеті.
- **Сот төрелігі қағидаты** – мемлекеттік қызметтің аталған түрінің неғұрлым мәнді жақтарын анықтайтын жалпы, жетекшілік етуші, алғашқы жағдайлары.

– *азаматтарды сот төрелігін жүзеге асыруға тарту* . Азаматтар сот төрелігіне алқапкер, қоғамдық айыптаушылар мен қорғаушылар, қоғамдық ұйымдардың өкілдері мен еңбек ұжымдары ретінде тартылады.

Арнайы қағидаттар

ҚР Конституциясының 77-бабы: судья заңды қолданған кезде мынадай қағидаттарды басшылыққа алуы керек:

– адамның кінәлі екендігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша, ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі;

– бір құқықбұзушылық үшін ешкімді де қайтадан қылмыстық немесе әкімшілік жауапқа тартуға болмайды;

– өзіне заңмен көзделген соттылығын оның келісімінсіз ешкімнің өзгертуіне болмайды;

– сотта әркім өз сөзін тыңдатуға құқылы;

– жауапкершілікті белгілейтін немесе күшейтетін, азаматтарға жана міндеттемелер жүктейтін немесе олардың жағдайын нашарлататын заңдардың кері күші болмайды. Егер құқықбұзушылық жасалғаннан кейін ол үшін жауапкершілік заңмен алынып тасталса немесе жеңілдетілсе, жана заң қолданылады;

- айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес;
- ешкім өзіне-өзі, жұбайына (зайыбына) және заңмен белгіленген шекте жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес. Діни қызметшілер өздеріне сеніп сырын ашқандарға қарсы куәгер болуға міндетті емес;
- адамның кінәлі екендігі жөніндегі кез келген күдік айыпталушының пайдасына қарастырылады;
- заңсыз тәсілмен алынған айғақтардың заңды күші болмайды. Ешкім өзінің жеке мойындауы негізінде ғана сотталуға тиіс емес;
- қылмыстық заңды ұқсастығына қарай қолдануға жол берілмейді.

Сонымен сот демократиялық қоғамда ерекше рөл атқарады. Ол сот билігін толыққанды іске асырушы, өзіне тән жанжалдарды шешу әдісі – әділ сот. Қоғам субъектілерінің қарым-қатынастарын реттеуші ретінде әрекет етеді. Тек қана сот тұлғаның кінәсін дәлелдеп, жаза тағайындайды.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Сот билігіне түсінік беріңдер.
2. Сот төрелігі қағидаттарының мазмұнын ашыңдар.
3. Кінәсіздік презумпциясына баса назар аударыңдар. Бұл қағидат қалай жүзеге асырылады? Өмірден мысалдар келтіріңдер.

1-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты талқылаңдар. Оқытушы университет дәлізінде тәртіп бұзған М. деген студентке қатты дауыстап ескерту жасады. Ескертуге студент дөрекі түрде жауап берді және өзінің судья болып істейтін әкесіне оқытушының үстінен арызданатынын айтты. Келесі күні оның әкесі – қалалық судья ЖОО-ның жетекшісіне телефон соғып, оқытушының өз қызынан кешірім сұрауын талап етті.

Бұл жерде оқытушының кінәсі бар ма? Студенттің әкесі не істеу керек еді? Оқиға қатысушыларына сендер қандай ақыл айтар едіңдер?

2-деңгейлі тапсырма. 2016 жылғы 21 қарашада Қазақстан Республикасы судьяларының VII съезінде қабылданған Судьялық әдеп кодексінің нормаларын қарастырыңдар. Осы Кодекске сәйкес, судьялар мен олардың отбасы мүшелеріне жоғары талаптар қойылады. Оның себебі неде?

Судьялық әдеп кодексінен үзінділер.

7-бап. Жұртшылық тарапынан болып тұратын тұрақты назар судьяға өзіне бірқатар шектеулер қою міндетін жүктейді. Судья қоғамдық іс-шаралар мен басқа да көпшілік орындарынан, егер бұл оның беделіне зиян келтіретін болса, аулақ болуға тиіс.

10-бап. Судья сот төрелігін жүзеге асыру жөніндегі қызметіне байланысты сыйлықтарды, жеңілдіктерді, артықшылықтарды, өтеусіз көрсетілетін қызметтерді өзі де алмағаны және отбасы мүшелеріне де, процестік тәуелді адамдарға да алуға рұқсат бермегені жөн.

11-бап. Судья жеке таныстық пен байланыстарда талғампаз болуға тиіс, одан қызметтік тәуелділіктегі адамдармен, сондай-ақ оның өндірісіндегі істер бойынша сот процестерінің қатысушылары болып табылатын адамдармен қаржылық міндеттемелерді туындататын азаматтық-құқықтық мәмілелерді жасасудан аулақ болуға тиіс.

Судьяға оның қызметтік жағдайына байланысты белгілі болған құпия ақпарат сот төрелігін іске асыруға байланысы жоқ кез келген өзге мақсаттарда пайдалануы және кімге болсын ашылуы мүмкін емес.

12-бап. Судья өз беделі мен отбасы мүшелерінің беделі туралы ойлау керек және қызметтік жағдайын өзінің жеке мүдделеріне, отбасы мүшелерінің және басқа да адамдардың мүдделеріне пайдаланбауы тиіс.

Судья кәмелетке толмаған балаларын асырау, тәрбиелеу, ата-анасы мен басқа да отбасының еңбекке қабілетсіз мүшелерін асырау жөніндегі заңдық міндеттерін тиісінше орындау үшін күш-жігерін салғаны жөн.

Судья өз отбасы мүшелерінің материалдық мүдделері туралы хабардар болуға және ол үшін ақылға қонымды шаралар қолдануға тиіс. Судья өз отбасы мүшелеріне, жақын туыстарына және басқа да адамдарға оның сот төрелігін іске асыруға байланысты іс-әрекеттеріне ықпал етуге жол бермеуі тиіс.

§ 21. ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҚЫЗМЕТІ. ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ

Бүгін сабақта:

құқық қорғау қызметін қарастырамыз; құқық қорғау органдары жүйесін анықтаймыз.

Тірек сөздер

- құқық қорғау қызметі
- құқық қорғау жүйесі
- құқық қорғау органдары

Құқық қорғау қызметі – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының, заңдылық пен құқық тәртібінің орындалуын, сақталуы мен қорғалуын қамтамасыз ететін арнайы уәкілетті мемлекеттік органдардың қызметі.

Құқық қорғау қызметінің *мақсаты* – құқық тәртібін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау. Бұл құқықбұзушылықты анықтау, жолын кесу және оның алдын алу, қылмыскерлерге түрлі санкциялар қолдану және ықпал ету шараларын (жазалау) жүзеге асыру кезінде көрінеді (23-сызбанұсқа).

23-сызбанұсқа

Құқық қорғау жүйесі – адамдарды заңсыз әрекеттерден қорғауды қамтамасыз ететін мемлекеттік-құқықтық құралдар, әдістер мен кепілдіктер жиынтығы.

Құқық қорғау жүйесінің элементтері:

- нормативтік құқықтық база;
- құқық қорғау органдары;
- құқық қорғау қызметін жүзеге асыру әдіс-тәсілдері;
- тұлғаларды заңсыз қолсұғушылықтан қорғауды қамтамасыз ету кепілдігі.

Жол полициясы қызметкері

Құқық қорғау қызметі – құқық қорғау органдары лауазымындағы мемлекеттік қызметтің ерекше түрі. Ол заңдылықты және қоғамдық тәртіпті сақтауды қамтамасыз етуге, құқықбұзушылықтың алдын алу, оны анықтау, жолын кесу және жазалауды орындауға бағытталған қызметтерді жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдары азаматтарының кәсіби қызметін көрсетеді.

Құқық қорғау қызметінің арнайы қағидаттары бар (24-сызбанұсқа).

24-сызбанұсқа

Азаматтық қоғам институттарымен ынтымақтастық	Саяси партиялар мен басқа да қоғамдық бірлестіктер қызметінен тәуелсіздігі	Дара басшылық және субординация
ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАҒИДАТТАРЫ		
Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қылмыстық және басқа да қолсұғушылықтан қорғау міндеттілігі	Құқық қорғау органдарындағы құқық қорғау қызметін ұйымдастыру әдіс-тәсілдерінің ортақтығы	

Құқық қорғау органдары. Құқық қорғау органдары құқық қорғау қызметін жүзеге асыру үшін арнайы құрылған. Олар мемлекет атынан әрекет етеді, арнайы өкілеттігі бар. Құқық қорғау органдарының мақсаты – заңдарды ықтимал және нақты тәртіп бұзушылардан қорғау, азаматтар, кәсіпорындар, ұйымдар, қоғам мен мемлекеттің құқықтарын қалпына келтіру, тәжірибеде құқық қорғау қызметінің бір түрінде жүзеге асатын құқықтық тәртіпті және қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

Тар мағынадағы құқық қорғау органдарына прокуратура, ішкі істер органдары, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет және экономикалық тергеу қызметі жатады.

Кең мағынада құқық қорғау органдарына сот, тергеу, кеден, ішкі істер, юстиция, жемқорлыққа қарсы органдар, адвокатура, нотариат жатады.

Құқық қорғау функцияларын арнаулы мемлекеттік органдар да атқарады. Арнаулы мемлекеттік органдарға Ұлттық қауіпсіздік органдары, Сыртқы барлау органы, Қазақстан Республикасы мемлекеттік күзет қызметі жатады. Осы органдар Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынады, есеп береді және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін құрамдас бөлігі болып табылады. Олар барлау және қарсы барлау қызметін, сондай-ақ Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Мемлекеттік емес органдарға құқық қорғау қызметін жүзеге асыратын адвокатура, нотариаттар, сондай-ақ жеке күзет қызметі жатады.

Адвокатура мемлекет кепілдік берген және Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген адамның өз құқықтарын, бостандықтарын сотта қорғауға және білікті заң көмегін алуды жүзеге асыруға арналған. Адвокаттық қызмет шенберінде адвокаттар көрсететін заң көмегі кәсіпкерлік қызмет болып табылмайды.

Заң көмегін көрсете отырып, адвокаттар:

- ауызша және жазбаша түрде құқықтық мәселелер бойынша кеңестер мен анықтамалар береді;
- арыздар, шағымдар, өтініштер мен құқықтық сипаттағы басқа да құжаттарды жасайды;
- анықтау органдарында, соттарда, мемлекеттік және өзге де органдарда, ұйымдарда, алдын ала тергеу және азаматтармен қарым-қатынастарда жеке және заңды тұлғаларға өкілдік ету мен оларды қорғауды жүзеге асырады.

Есте сақта! Қылмыстық істер бойынша кәсіби қорғауды адвокаттар ғана жүзеге асырады.

Адвокатура

Нотариат – нотариаттық іс-әрекеттер жасау арқылы жеке, заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін білікті заң көмегін көрсету жөніндегі құқықтық институт (25-сызбанұсқа).

25-сызбанұсқа

Нотариат функциялары

Есте сақта! Нотариаттық қызметті жүзеге асыру кезінде жеке және мемлекеттік нотариустардың құқықтары мен міндеттері тең болады. Олардың рәсімдеген құжаттарының заң күші бірдей.

Нотариаттың қызметі ескерту сипатында болады. Нотариалдық куәландырылған шарт құқықты дәлелдеуді жеңілдетеді. Өйткені шарттың мазмұны, шартқа қатысушы тараптардың қойған қолдарының шынайылығы, шартты жасасқан уақыты мен орны және басқа да жағдайлар нотариуста ресми рәсімделеді.

Нотариалды акт адам құқығы мен мүдделерін сенімді түрде бекітеді, заң тәуекелдерінен қорғайды. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 14 шілдеде қабылданған «Нотариат туралы» Заңы бар. Нотариус тек қана даусыз мәміле мен құжаттарды ғана бекітеді.

Қазақстан Республикасында 2000 жылғы 19 қазанда қабылданған «Күзет қызметі туралы»

Глоссарий

- **Адвокат** – азаматтарға кәсіптік деңгейде құқықтық көмек көрсететін, міндетті түрде адвокаттық коллегияның мүшесі болып табылатын, адвокаттық қызметпен айналысуға құқық беретін лицензиясы бар жоғары құқықтық білімді Қазақстан Республикасының азаматы.

Заң қолданылады. Күзет қызметі дегеніміз – заңды тұлғалардың, жеке адамдардың өмірін, денсаулығы мен мүлкін, сондай-ақ заңды тұлғалардың мүлкін құқыққа қайшы қолсұғушылықтардан қорғау қызметін көрсету. Күзет қызметі субъектілерінің қызметті жүзеге асыруы кезінде мемлекет азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуына кепілдік береді және оны қамтамасыз етеді. Күзет қызметін құқық тәртібі мен адамгершілік негіздеріне көрінеу қайшы келетін мақсаттарға жету үшін жүзеге асыруға жол берілмейді.

Жеке күзет ұйымының күзетшісі қызметіне Қазақстан Республикасының 19 жасқа толған және күзетшінің арнайы даярлығынан (күзетшіні оқытудың арнаулы курсынан) өткен, сотталмаған, денсаулығы күзет қызметін орындауға жарамды азаматтар қабылданады. Сонымен қатар, қаруға иелік ету үшін, олардың көзі жақсы көруі керек, нашакорлық, маскүнемдік, психикалық аурулары болмауы керек.

Осыған байланысты адвокатура, нотариат, күзет ұйымдары – азаматтардың және ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтау және қорғау, сот төрелігіне жолдау, заңдылықты нығайту мақсатында заң көмегін көрсететін заңгерлер ұйымы.

Бақылау тапсырмалары

1. Құқық қорғау қызметін, жүйесін салыстырындар.
2. Құқық қорғау органдарының түрлерін атаңдар. Арнайы мемлекеттік органдарға түсінік беріндер. Құқық қорғау органдары атқаратын қызметтерді талқылаңдар.
3. «Құқық қорғау қызметі» түсінігі мен қағидаттарын ашыңдар.
4. Адвокат, нотариат, күзет қызметтерінің мазмұнын ашыңдар. Осы органдардың негізгі қызметтерін түсіндіріңдер.

§ 22. ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫ. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ҚЫЗМЕТ

Бүгін сабақта:

прокуратура мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің өкілеттіктерін қарастырамыз.

Тірек сөздер

- прокуратура
- қадағалау
- адам құқығы
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет

Прокуратура – адам құқықтарын сақтайтын және қорғайтын орган. Прокуратура мемлекет атынан Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуына заңда белгіленген шекте және нысандарда жоғары қадағалауды жүзеге асырады, сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді және мемлекет атынан қылмыстық қудалауды жүзеге асырады.

2017 жылғы 30 маусымда «Прокуратура туралы» Заң қабылданды. Заңда прокуратураның қызмет бағыттары қарастырылған: заңнамада

белгіленген шектеулер мен нысандар бойынша, ел аумағында заңның сақталуын жоғарыдан қадағалау; мүдделерді сотқа ұсыну; мемлекеттік қудалауды жүзеге асыру. Қадағалаудың үш түрі бар: тексеру, талдау, құқықтық актілерді бағалау.

Прокуратура мынадай қызметтерді іске асырады:

- адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, заңды тұлғалардың, қоғамның және мемлекеттің заңды мүдделерін қорғайды және қалпына келтіреді;

- заңбұзушылықтарды анықтайды және оларды жояды, оны туындататын себептер мен шарттарды, сондай-ақ олардың зардаптарын анықтайды;

- құқық қорғау мен заңды, тәртіп пен қылмысқа қарсы күресті қамтамасыз ету жөніндегі өзге де мемлекеттік органдардың қызметтерін үйлестіреді;

- заңда және Қазақстан Республикасы Президентінің актілерінде айқындалған өзге де міндеттерді жүзеге асырады.

Прокуратура мемлекеттік, жергілікті өкілетті және атқарушы органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының және олардың лауазымды адамдар әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) заңдылығына, сондай-ақ айрықша жағдайларда меншік нысанына қарамастан, Қазақстан Республикасы Президентінің немесе Бас прокурордың, басқа ұйымдардың тапсырмасы бойынша қадағалауды жүзеге асырады. Қадағалау заңдылықтың жай-күйін тексеру және талдау, сондай-ақ күшіне енген актілерді бағалау жолымен жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасы прокуратура органдарының бірыңғай жүйесін Бас Прокуратура, облыстардың және оған теңестірілгендердің (республикалық дәрежедегі қалалар мен Қазақстан Республикасы астанасының прокуратуралары, басты әскери және транспорттық прокуратуралар), аудандық және оған теңестірілген қалалық, аймақаралық, сонымен бірге мамандандырылған прокуратуралар (әскери, табиғатты қорғау, транспорттық, арнайы объектілер прокуратуралары) құрайды. Прокуратура жанынан прокуратура органдарының бірыңғай жүйесін құрайтын ведомстволар, мекемелер, білім беру ұйымдары құрылуы мүмкін. Прокуратура нормативтік-құқықтық актілерді шығару арқылы өз өкілеттіктерін жүзеге асырады.

Прокуратураның құқықтық актілерінің жүйесін құрайтындар:

- прокурорлық реттеу актілері: нұсқау, ұсыныс, үндеу, алдын ала ескерту, заңға түсіндірме;

Прокурордың төсбелгісі

Глоссарий

- **Прокуратура** – мемлекеттік органдарды бақылау қызметін жүзеге асыратын орталықтандырылған мемлекеттік орган.
- **Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет** – сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылықты тексеру, ашу, жолын кесу, анықтау, ескерту функцияларын жүзеге асыратын мемлекеттік орган.

– прокурорлық қадағалау актілері: наразылық, қаулы, ұйғарым, өтініш, санкция;

– прокуратура қызметі мен ұйымдастыру мәселелерін реттейтін актілер: бұйрықтар, нұсқаулар, өкімдер, ережелер, нұсқаулықтар және т.б.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және құқықбұзушылықты ескерту үшін, немесе дайындалып жатқан заңсыз әрекеттер туралы деректер бар болса, прокурор жазбаша және ауызша түрде жекетұлғалар мен заңды тұлға өкілдеріне заңның бұзылуына жол бермеу туралы және заңмен белгіленген жауаптылық туралы түсіндіреді.

ҚР Президентінің 2019 ж. 13 маусымдағы Жарлығымен ҚР Мемлекеттік қызмет істері

және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі *ҚР Мемлекеттік қызмет істері агенттігі* болып қайта аталды. Агенттіктің Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл ұлттық бюросы *ҚР Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет)* болып қайта құрылды. Ол ҚР Президентіне тікелей бағынады және есеп береді.

Агенттіктің міндеттері :

- 1) сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылықтардың алдын алу, анықтау, жолын кесу, ашу және тергеу мәселелері бойынша мемлекеттік саясатты әзірлеуге және оны іске асыруға қатысу;
- 2) жеке және заңды тұлғалардың, қоғам мен мемлекеттің құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау;
- 3) сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқықбұзушылықтарды анықтау, жолын кесу, ашу және тергеу.

Осыған байланысты прокуратура мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет құқық қорғау органдары болып табылады, олардың адам мен азаматтың құқығын қорғау бойынша арнайы өкілеттіктері бар.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Құқық қорғау органдары жүйесіндегі прокуратураның рөлі қандай? Прокурордың қандай өкілеттіктері бар?
2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет қандай мақсатта құрылды? Осы қызметтің құқықтары мен міндеттерін ашыңдар.

§ 23. ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫ

Бүгін сабақта:

Ішкі істер органдары қызметтерін қарастырамыз, олардың өкілеттіліктерімен танысамыз; сондай-ақ ішкі істер органдары қызметінің күрделілігі мен көпқырлылығын бағалаймыз.

Тірек сөздер

- полиция
- ішкі істер органдары
- құқықбұзушылықтың алдын алу

Құқық қорғау органдарының арасында ішкі істер органдары (ІО) немесе полиция органдары функциясының көптігімен ерекшеленеді. ІО – құрамы жағынан өте көп, әртүрлі қызметтерді орындайтын, ауқымды өкілеттіліктері бар орган. Олар әдістерді, сендіру мен мәжбүрлеу түрлерін пайдалана алады.

Ішкі істер органдарының бірыңғай жүйесін Ішкі істер министрлігі құрайды. Оның құрамына департаменттер, облыстық, республикалық маңызы бар қалалардағы ішкі істер басқармасы, қалалық, аудандық, кенттік, желілік ішкі істер органдары, ішкі әскерлер, білім беру мекемелері және басқа да ұйымдар кіреді. Ішкі істер органдарының бүкіл жүйесінің қызметін Ішкі істер министрі – ішкі әскерлер қолбасшысы басқарады.

ІО қызметі «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы», «Құқықбұзушылықтың алдын алу туралы», «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқықбұзушылықтардың профилактикасы туралы», «Құқық қорғау қызметі туралы», «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» және басқа да заңдармен реттеледі.

«Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» Заңының 2-бабына сәйкес, Қазақстан халқына қызмет етуге тиісті ішкі істер органдары қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында мынадай міндеттерді жүзеге асырады:

- құқықбұзушылықтардың алдын алу;
- қоғамдық тәртіпті сақтау;
- қылмыспен күрес;
- қылмыстық және әкімшілік жазалауларды орындау;
- төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою;
- өрт қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- азаматтардың құқықтарын және бостандықтарын қорғау;
- азаматтық қорғанысты ұйымдастыру;
- заңсыз шабуылдан, көлік апаты мен оқыс жағдайлардан зардап шеккендерге, сондай-ақ өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін жағдайға тап болғандарға көмек көрсету;
- құқықбұзушылықтардың алдын алу бойынша жалпы, арнайы және жеке шараларды жүзеге асыру;
- 3 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмаған балаларды, сондай-ақ ата-анасының немесе олардың орнын басатын жандардың қамқорлығынсыз қалған балаларды бейімдеу орталықтарына жеткізу;

ҚР ІІМ ғимараты

- бұқаралық іс-шаралар кезінде қоғамдық тәртіпті күзетуді қамтамасыз ету;
- жаппай тәртіпсіздікке, топтық бағынбауға жол бермеу;
- табылған жарылғыш заттарды, оқ-дәрілерді және жарылғыш құрылғыларды бейтараптандыру және жою үшін шаралар қабылдау;
- қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде және ішкі істер органдарының арнайы мекемелерінде ұсталатын адамдардың санитарлық-эпидемиологиялық саулығы мен денсаулығын сақтауды қамтамасыз ету;
- жеке деректерді қорғауды қамтамасыз ету және т.б.

Қазақстанда муниципалдық (жергілікті) полиция қалыптасқан. Жергілікті полиция қызметінің құзыреті: қоғамдық тәртіпті қорғау мәселелері, тұрмыстық қылмысқа қарсы әрекет ету, жол-патрульдік қызмет, кішігірім құқықбұзушылықтарға «нөлдік» төзімділік.

Қызықты дерек!

Қазіргі уақытта жол полициясының барлық қызметкерлері DVR-лармен (бейнетіркегіштермен) жабдықталған. Бұл патрульдік ауысым кезінде полиция қызметкерлері тарапынан өз қызметін теріс пайдаланбау үшін жасалды. Сондай-ақ DVR-ды көлік жүргізушілері де пайдалана алады.

Жергілікті полиция қызметі учаскелік полиция бөлімшелерінен, олардың кәметке толмағандардың істері жөніндегі және әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау жөніндегі көмекшілерінен, жол-патрульдік полициясынан, табиғатты қорғау полициясынан, қабылдау-бөлу орындарынан және арнаулы қабылдау орындарынан тұрады.

Құқық қорғау органдарының қызметі қауіпке толы, өйткені олардың жұмысында түрлі қорқытып-үркітулер, қактығыстар жиі кездеседі.

Мысалы, 2014 жылғы 1 қыркүйекте Тараз қаласындағы Ішкі істер органының 2-полиция бөлімшесінде жұмыс істейтін полиция капитаны Ғалымжан Боранғазиев лаңкестік әрекеттің жолын кесті. Көптеген адамдар мен автокөліктердің кептелісінде кенеттен жеңіл автокөлік өртенді. Оның салонында жарылғыш заттар, түрлі модификациядағы ондаған газ картриджи, жанғыш қоспасы бар пластикалық бөтелкелер, қуатты жарылысқа арналған бензині (шамамен 56 литрлік) бар пластмас-са және темір ыдыстар болған. Көліктің барлық есігі ішінен сым арқылы бұралған. Полиция капитаны отты өртсөндіргішпен сөндірді.

2011 жылғы 12 қарашада Таразда лаңкестікке байланысты қайғылы оқиға болды. Онда ЛДП 1-взводының командирі, полиция капитаны Ғазиз Байтасов өз денесімен лаңкестің қолындағы гранатаны жауып қайтыс болды. Сөйтіп Ғазиз Байтасов көптеген азаматтардың өмірін құтқарып, батылдық пен ерлік көрсетті.

Ішкі істер органдарындағы қызмет – мемлекеттік қызметтің ерекше түрі. Құқық қорғау органдарының қызметкерлері мемлекеттік биліктің өкілдері болып табылады және мемлекеттің қорғауында болады. Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде қарастырылған талаптарды барлық азаматтар мен лауазымды тұлғалар орындауға міндетті. Құқық қорғау органдары қызметкерлердің заңды талаптарын орындамаған жағдайда заңда белгіленген жауаптылыққа тартуға құқылы. Сондай-ақ оларды қорлау, қарсылық көрсету, күш қолданамын деп қорқыту немесе олардың өміріне, денсаулығына, ар-ұжданы мен қадір-қасиетіне, мүлкіне қолсұғушылық заңдарда белгіленген жауапкершілікке әкеп соғады.

Ғазиз Байтасовқа арналған ескерткіш. Тараз қаласы

Құқық қорғау органдарының қызметкерлері мынадай құқықтарға ие:

- қызметтік міндеттерін орындау үшін қажетті ақпараттар мен материалдарды белгіленген тәртіппен алу;

- мемлекеттік және мемлекеттік емес органдарда қызметтік міндеттерін орындауға байланысты белгіленген тәртіппен мәліметтерге қол жеткізу;

- Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес өз өмірі, денсаулығы және мүлкі, отбасы мүшелерінің өмірі, денсаулығы және мүлкі мемлекеттің қорғауында болады.

Мемлекеттік өртке қарсы қызметтің қызметкерлерін қоспағанда, қызметкерлерге атыс қаруын және арнайы құралдарды алып жүру, сақтау және пайдалану құқығы беріледі. Олар дене күшін қолдануға, оның ішінде күрес әдістерін қолдануға құқылы.

Қазақстан Республикасы құқық қорғау органдары қызметкерлері:

- Қазақстан Республикасының Конституциясын және Қазақстан Республикасының заңнамасын сақтауға;

- адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының, сондай-ақ жеке және заңды тұлғалардың, мемлекеттің заңды мүдделерінің сақталуы мен қорғалуын қамтамасыз етуге;

- жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін заңда көзделген тәртіпте, мерзімде қарауға және олар бойынша қажетті шаралар қабылдауға;

- мемлекеттік құпияларды және заңмен қорғалатын өзге де құпияны заңмен белгіленген уақыт ішінде, тіпті құқық қорғау қызметі тоқтатылғаннан кейін де сақтау, ол жөнінде қолхат беру;

- қызметтік міндетін орындау кезінде алынған азаматтардың жеке өмірін, ар-намысын және қадір-қасиетін қозғайтын құпия ақпараттарды сақтауға және заңдарда көзделген жағдайларды қоспағанда, олардан мұндай ақпарат беруді талап етпеуге және т.б. міндетті.

Глоссарий

- **Ішкі істер органдары** – құқық қорғаушы орган. Мақсаты – адам құқығы мен бостандығын, өмірін, денсаулығын, мемлекет пен қоғам мүдделерін құқыққа қарсы әрекеттерден қорғау, қоғамдық тәртіпті сақтау, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету.
- **Полиция** – қоғамдық тәртіпті сақтау жөніндегі мемлекеттік органдар мен қызметтер жүйесі.

Қызметтік міндеттерін орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін қызметкерлер Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес қылмыстық, әкімшілік, азаматтық, құқықтық тәртіптік жауаптылыққа тартылады.

Ішкі істер органдарының қызметкерлерін даярлауды арнайы жоғарғы оқу орындары жүзеге асырады. Мысалы, ҚР ІІМ М.Есболатов атындағы Алматы академиясы, ҚР ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, ҚР ІІМ Ш.Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы.

Азаматтар қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге ерікті түрде қатыса алады.

Осыған байланысты ІІО-ның басты міндеті – азаматтардың құқықтарын қорғау, сақтау

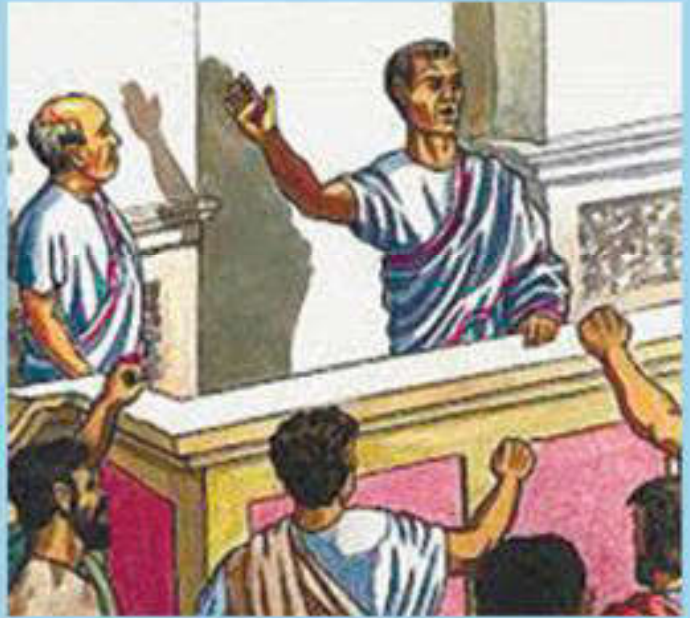
және қамтамасыз ету. ІІО қызметі қауіпсіз өмір сүру жағдайларын жасауға, адамдарды көшеде қылмыстық әрекеттерден қорғауға, айрықша мәселелерді шешу барысында жеке және заңды тұлғаларға көмек көрсетуге бағытталуы тиіс.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Ішкі істер органдарына түсінік беріңдер. Ішкі істер органдарының қандай міндеттері бар? ІІО-ның басқа құқық қорғау органдарынан қандай айырмашылығы бар?
2. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтарына, міндеттері мен жауапкершілігінің мазмұнына тоқталыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. ІІО қызметкерлері өз өмірлері мен денсаулығына қауіп төнсе де, адам құқықтарын қорғап қалған жағдайларға мысалдар келтіріңдер. ІІО қызметкерінде қандай қасиет болу керектігі туралы пікірлесіңдер.

II бөлім

ЖАРИЯ ҚҰҚЫҚ

II бөлім. ЖАРИЯ ҚҰҚЫҚ

5-тарау. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ

§ 24. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ИНСТИТУТЫ

Бүгін сабақта:

«Конституциялық құқық» ұғымымен және жүйесімен танысамыз; негізгі конституциялық-құқықтық институттарды қарастырамыз.

Тірек сөздер

- конституциялық құқық
- конституциялық-құқықтық институт
- демократиялық институттар

Конституциялық құқық қазіргі құқықтық қоғам жүйесінде маңызды орын алады. Ол философия, әлеуметтану, саясаттану, дінтану тәрізді ғылымдармен тығыз байланысты. Конституциялық құқық аталған саланың негізгі базалық қапаттарын реттейді.

Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы дегеніміз – ұлттық құқықтың жетекші саласы.

Біріншіден, конституциялық құқық нормасымен реттелетін қоғамдық қатынастар мемлекеттік қызметтің едәуір маңызды жақтарын көрсетеді.

Екіншіден, конституциялық құқық нормасы тұтастай құқықтық реттеудің негізгі қағидаларын анықтайды, себебі Конституцияда құқық жүйесінің барлық саласының негізгі нормалары бар.

Үшіншіден, конституциялық құқық бастапқы қайнар көзіне – Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді.

Төртіншіден, конституциялық құқықта реттеу субъектісінің ерекше тобы (халық, ұлт, қоғам және т.б.) бар.

ҚР Конституциялық құқық пәнін құрайтын қоғамдық қатынастар мемлекеттік билікті жүзеге асырумен тікелей байланысты және мемлекеттік құрылым, оның ұйымдарымен қатынасы, сондай-ақ адам мен мемлекет арасындағы қатынастар болып табылады.

Конституциялық-құқықтық қатынастар мынадай әдістермен реттеледі:

- 1) міндеттеу әдісі;
- 2) тыйым салу әдісі;
- 3) тану әдісі;
- 4) рұқсат беру әдісі.

Бәрін қосқанда, бұл әдістер императивті әдістің көрінісі болып табылады (26-сызбанұсқа).

26-сызбанұсқа

Конституциялық құқық жүйесін құқық институттарына біріккен құқық нормалары құрайды.

Конституциялық-құқықтық нормалар қоғамдық қатынастың екі негізгі саласын реттейді:

- жекетілгеннің құқықтық мәртебесіне, оның мемлекетпен және азаматтық қоғаммен қарым-қатынасына байланысты саланы;

- мемлекетті құру және жария билік қызметіне байланысты саланы.

Конституциялық құқық тек көрсетілген қоғамдық қатынастарды реттейді.

Жекетілгеннің құқықтық мәртебесін реттеу, сондай-ақ түрлі мемлекеттік органдар мен басқа да мемлекеттік институттардың мәртебесі мен қызметін реттеу құқықтың басқа салаларының (азаматтық, жер, еңбек, әкімшілік, процессуалды және т.б.) нормаларымен жүзеге асады. Тек ҚР Президентінің, ҚР Парламентінің, ҚР Үкіметінің, соттардың

құқықтық мәртебесі, заңды процестер және т.б. конституциялық құқық нормаларымен ғана реттелетінін білу керек.

Конституциялық құқықтық нормалар *басқару, тыйым салу, міндеттеу нормалары* болып бөлінеді. Конституциялық құқық институты – мазмұнының ұқсастығы бойынша топтасатын құқықтық нормалар жиынтығы. Әрбір құқықтық институт – конституциялық құқық саласының ішіндегі өзіндік жеке блок (27-сызбанұсқа).

27-сызбанұсқа

ҚР конституциялық құқық институттары

ҚР конституциялық құрылым негізі институты

Адам мен азаматтың құқықтық мәртебесі институты

Сайлау жүйесі мен референдум институты

Мемлекеттік органдар жүйесінің қызметін ұйымдастыру негізі институты

Есте сақта! Конституциялық-құқықтық институт дегеніміз – біртекті және өзара сабақтас қоғамдық қатынастарды реттейтін және салыстырмалы дербес топты құрайтын конституциялық құқық нормасының жиынтығы.

Глоссарий

- **Конституциялық құқық** – қоғамдық және мемлекеттік құрылым негіздері, адам мен азамат мәртебесінің негізі. Ол – адам құқығының орындалуын қамтамасыз ететін, мемлекеттік үкімет органдары мен олардың қызметтік қағидаларының түзілуін реттейтін және бекітетін құқық саласы.
- **Конституциялық-құқықтық нормалар** – конституциялық құқық пәнін құрайтын, қоғамдық қатынастарды реттеуші нормалар.

Ең көп таралған төмендегідей конституциялық-құқықтық институттарды баса айтуға болады.

1. *Конституциялық құрылым негіздері институты*. Бұл институт конституциялық құқық жүйесіндегі орталық барлық сала үшін негіз болып табылады. Ол мынадай шағын институттарға бөлінеді:

1) адам мен мемлекет қарым-қатынасының негізгі қағидалары;

2) мемлекеттік үкімет ұйымдары мен мемлекет құрылымының негізгі қағидалары.

2. *Адам мен азаматтың құқықтық мәртебесі институты*. Бұл – конституциялық құқықтың ең ірі институты. Адам құқығы мен бостандығы институтының құрама бөліктері:

1) азаматтық;

2) адам мен азаматтың құқықтық жағдайының қағидалары;

3) негізгі құқықтар, бостандықтар мен олардың кепілдіктері;

4) адам мен азаматтың негізгі міндеттері;

5) шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғалардың құқықтық жағдайы.

3. *Референдум мен сайлау жүйесі институты.* Бұл институттың нормалары референдум мен сайлаулар кезіндегі азамат құқығын жүзеге асыру ретін анықтайды.

Назар аударайық!

Референдум – қоғамдық өмірдегі маңызды сұрақтарға жалпыхалықтық дауыс беру. Қазақстан Республикасында референдум екі рет өткізілді: 1995 жылы – ҚР Конституциясын қабылдау үшін, 1998 жылы – ҚР Президентінің өкілеттік мерзімін ұзарту үшін.

4. *Мемлекеттік органдар қызметін ұйымдастыру институты.* Институт құрылымына келесі бөлімдер кіреді:

1) ҚР Президенті институты; 2) ҚР Парламенті институты; 3) ҚР Үкіметі институты; 4) Конституциялық кеңес институты; 5) жергілікті мемлекеттік және өзін-өзі басқару институты; 6) прокуратура мен сот органдары қызметінің құқықтық негіздері.

Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы – қоғамның барлық тіршілік салаларында (әлеуметтік, саяси, экономикалық, рухани, мәдени) жинақталатын, қатынастарды реттейтін ұлттық құқықтың жетекші саласы.

Глоссарий

• **Конституциялық-құқықтық қатынастар** – қатысушылары конституциялық құқықтық нормалармен бекітілген міндеттермен және құқықтармен өзара байланыста болатын қоғамдық қатынастар.

Конституция – құқықтың негізгі қайнар көзі

Бақылау тапсырмалары

ҚР конституциялық құқығы пәні мен әдістерінің ерекшеліктерін ашыңдар. Ұлттық құқық жүйесіндегі конституциялық құқықтың орнын анықтаңдар.

1-деңгейлі тапсырма. «Қазақстан Республикасындағы конституциялық құқықтың қалыптасу тарихы» атты таныстырылым дайындаңдар.

2-деңгейлі тапсырма. «Конституциялық құқық институттары» тақырыбына қысқаша пікір-баяндама жазыңдар.

§ 25. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ

Бүгін сабақта:

конституциялық құқықтың негізгі қайнар көздерімен танысамыз.

Есте сақта! Конституциялық құқықтың қайнар көздерінің өзіндік жүйесі бар. Конституциялық құқықтың қайнар көздерінің жүйесін өзара байланыс пен иерархия тәрізді қасиеттермен сипатталатын жиынтық деп түсінуге болады. Бұл бір қайнар көздің екіншісіне бағынуын, олардың бір-біріне қарсы келмеуін, бір қайнар көздің басқасымен қайшы келген жағдайдағы басымдық іс-әрекетін білдіреді.

Конституциялық құқықтың қайнар көздерінің түрлері айтарлықтай тұрақты, олардың көпшілігі ҚР Конституциясында көрсетілген. Олар бірігіп, келесі жүйені құрайды (6-кесте).

6-кесте

ҚР конституциялық құқығының қайнар көздері мен олардың сипаттамасы

№	Қайнар көздер мен олардың сипаттамасы
1	2
1	ҚР Конституциясы – конституциялық құқықтың негізгі қайнар көзі. Конституцияда бекітілген нормалардың мазмұны өте кең. Онда барлық ағымдағы конституциялық-құқықтық реттеудің негізін қалаушы болып табылатын жалпы сипаттағы құқықтық нормалар бар. Ол қоғам өмірінің саяси, экономикалық, әлеуметтік, рухани салаларын қамтиды. Осы арқылы Негізгі заң конституциялық құқық қайнар көздерінің басқа түрлерінен ерекшеленеді. Конституцияның жоғарғы заңды күші, тікелей әсері бар және Қазақстан Республикасының барлық аумағында қолданылады. Қазақстанда қабылданатын заңдар мен басқа да құқықтық актілер Конституцияға қайшы келмеуі керек.
2	Қазақстан Республикасының Конституциясына толықтырулар мен өзгерістер енгізетін заңдар. Бұл заңдар Қазақстан Республикасы Конституциясының 62-бабының 3-тармағы мен 91-бабының 1-тармағында бекітілген ретте қабылданады.

1	2
3	Конституциялық заңдар. Қазақстан Республикасы Конституциясының 62-бабының 4-тармағында бекітілген тәртіпте Қазақстан Республикасы Конституциясында қарастырылған мәселелер бойынша қабылданатын заңдар.
4	Қазақстан Республикасының кодекстері, Қазақстан Республикасының шоғырландырылған заңдары, Қазақстан Республикасының заңдары. Мамандық қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативті-құқықтық актілер Қазақстан Республикасы Конституциясында қарастырылған негіз қалаушы қағидалар мен нормаларды орнатады.
5	Қазақстан Республикасы Президентінің нормативтік-құқықтық жарлықтары
6	Қазақстан Республикасы Парламенті мен Палаталарының нормативтік-құқықтық қаулылары
7	Қазақстан Республикасы Үкіметінің нормативтік-құқықтық қаулылары
8	Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесінің нормативтік қаулылары
9	Қазақстан Республикасының министрлері мен басқа да орталық мемлекеттік орган басшыларының нормативті-құқықтық бұйрықтары
10	ҚР Парламенті палаталарының уақыт тәртібі
11	ҚР-ның басқа елдермен халықаралық келісімшарттары
12	Халықаралық құқықтың мақұлданған нормалары
13	Мәслихаттың нормативті-құқықтық шешімі, әкімдіктердің нормативті-құқықтық қаулысы, әкімдердің нормативті-құқықтың шешімдері мен тексеру комиссиясының нормативті-құқықтық қаулысы

Конституциялық құқықтың қайнар көздерінің жүйесі логикалық тәсілмен құрылған. Оның барлық элементтері нормативті-құқықтық актілердің заңды күштеріне сүйене отырып, дәл белгіленген орындарда орналасқан. Заңды күштер, өз кезегінде, оларды шығаратын органдардың мемлекеттік басқару құрылымындағы орнына байланысты екенін айта кету керек. Бұл тәуелділік заңнамалық және заңға тәуелді актілердің әртүрлі күші туралы айтылғанда айқын байқалады.

Осылайша конституциялық құқықтың қайнар көзі жүйесінің сатысы бұл жүйеден тыс жататын, бірақ оны анықтайтын факторлармен келісілген. Аталған жүйенің құрылу қағидалары конституциялық құқықтың түрлі қайнар көздерінің бағыныштылық қатарына ғана

Тірек сөздер

- Конституция
- құқықтың қайнар көздері
- Конституциялық заңдар
- кодекстер
- нормативті-құқықтық актілер

Глоссарий

• **Конституциялық құқықтың қайнар көздері** – конституциялық құқық пәнін құрайтын, қоғамдық қатынастың негізгі кешенін реттейтін құқықтық нормаларды (әрекеттегі нормативтік актілер) білдіру әдісінің заңды түрі.

сүйенбейді, сондай-ақ олардың ішкі өзара байланысын білдіреді. Демек, жоғары тұрған «базалық» нормативті-құқықтық актіні жоюдың кесірінен төменгі актілердің бүтін топтары заңдық күшін жоғалтады. Мысалы, жана Конституцияны қабылдау бұрын қолданыста болған негізгі заңға сәйкес нормативті-құқықтық актілердің бүкіл жиынтығын қайта қарауға алып келеді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Конституциялық құқықтың әрбір қайнар көзіне сипаттама беріңдер.
2. Ратификацияланған халықаралық шарттар мен келісімдер ҚР конституциялық құқығының қайнар көзі жүйесінде қандай орын алады?

1-деңгейлі тапсырма. Топтарға бөлініп, ұсынылған шет мемлекеттердің біреуінің Конституциясын таңдаңдар. Оның құрамын талдап, таныстырылым жасаңдар. АҚШ, Қытай, Түркия, Франция, Германияның конституциялық құрылымының ерекшелігі жайлы айтып беріңдер.

§ 26. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫНЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

Бүгін сабақта:

ҚР Конституциясының жалпы сипаттамасымен танысамыз; Конституцияның негізгі функцияларын, қағидаттары мен түрлерін меңгереміз.

Конституция мемлекет ішіндегі қоғамдық қатынастарды реттеуде маңызды рөл атқарады. Конституцияның қызметі адамның тіршілік әрекетінің барлық салаларын қамтиды.

Тарих беттерінен. 1787 жылғы 17 қыркүйекте қабылданған АҚШ Конституциясы қағазға түскен, жазылған алғашқы Конституция болып табылады. Сондай-ақ Еуропа құрлығында тұңғыш жазылған Конституцияларға Польшадағы Речь Посполитаның Конституциясы (1791 жылы 3 мамырда қабылданған) мен Франция Конституциясы (1791 жылы 3 қыркүйекте қабылданған) жатады. Екі Конституция да ұзақ өмір сүрген жоқ, себебі Польша біржола бөлінді, Францияда революциялар орын алды.

Қазақстан тарихынан

Қазақстанда бес Конституция болғанын айта кетейік. Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының (ҚАКСР) бірінші Конституциясы 1926 жылы қабылданған. 1937 жылы Қазақ КСР-інің екінші Конституциясы қабылданды. 1978 жылы Қазақ КСР-інің үшінші Конституциясы қабылданды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін, 1993 жылы 28 қаңтарда Қазақстан Республикасының Конституциясы қабылданды. 1995 жылдың 30 тамызында қазіргі Қазақстан Республикасының Конституциясы қабылданды.

1993 жылғы Конституция негізінде парламенттік республиканың моделі болды. Конституция Қазақстан тәуелсіздігін бекітті. Бұл акт тәуелсіздіктің бірінші жылдарының қиындығы мен қайшылықтарын көрсетті. Бір жағынан, Конституция нарықтық экономика мен демократиялық мемлекет қалыптастыру үшін заңды негіздер құрды. Екінші жағынан, заң шығарушы және атқарушы биліктің өкілеттігі туралы мәселені шешпеді. Сондықтан биліктің жоғарғы органдары дағдарысқа ұшырады. Ал қоғамда әлеуметтік тұрақсыздық орын алды. Конституция мемлекеттік тіл, жерді жекеменшікке иелену мен азаматтық туралы мәселелердің шешімін бермеді. Осы жағдайлар 1995 жылдың 30 тамызында бүкілхалықтық референдумда ҚР-ның жаңа Конституциясын қабылдауға түрткі болды.

Басқарудың президенттік формасы бекітілді. Президент биліктің барлық тармақтарына билік етеді, осы себептен де еліміз тұрақтылық пен бейбітшілікте ғұмыр кешуде. Қазақстан Республикасының Конституциясы меншіктің мемлекеттік те, жеке де түрін мойындайды. Елімізде мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілі қабылданған. Сонымен қатар қазақстандық халық көпұлтты екендігін ескерсек, билік органдары мен мемлекеттік ұйымдарда орыс тілін қолдануға Конституциямен рұқсат етілген.

Конституцияның функцияларын қарастырайық (28-сызбанұсқа).

28-сызбанұсқа

1. *Құрылтайшылық (немесе бекітушілік) функциясы.* Негізгі заң мемлекетіміздің саясаты мен конституциялық құрылым негіздерін және негізгі қағидаттарын бекітеді, тағайындайды. Конституция еліміздегі құқық тәртібі негіздерін қалайды.

2. *Ұйымдастырушылық функциясы.* Конституция барлық мемлекеттік органдардың әрекет ету формасы мен негізгі функцияларын, жүйесін бекітеді, яғни Конституция жергілікті өзін-өзі басқарумен бірлесе отырып, барлық мемлекеттік механизмдердің тиімді, ұйымдасқан түрде әрекет етуінің негізін қалайды.

3. *Құқықтық функция.* Конституция барлық құқықтық жүйенің өзегі болып табылады. Құқықтың әртүрлі салаларында басшылыққа алынатын маңызды қағидаттарды заңды түрде бекіту арқылы оларды біртұтас құқықтық жүйеге біріктіреді. Конституцияның ең жоғарғы заңдық күші бар. Барлық заңдар мен мемлекеттік органдардың өзге де актілері оны негізге алып, соған сәйкес жасалады. Ата Заң мемлекеттік нормативтік-актілер жүйесін, оның бағынынкылығын және өзгерту тәртібін бекітеді.

Тірек сөздер

- Конституция
- Конституция түрлері:
  - 1) икемді
  - 2) қатаң
  - 3) жазылған
  - 4) жазылмаған

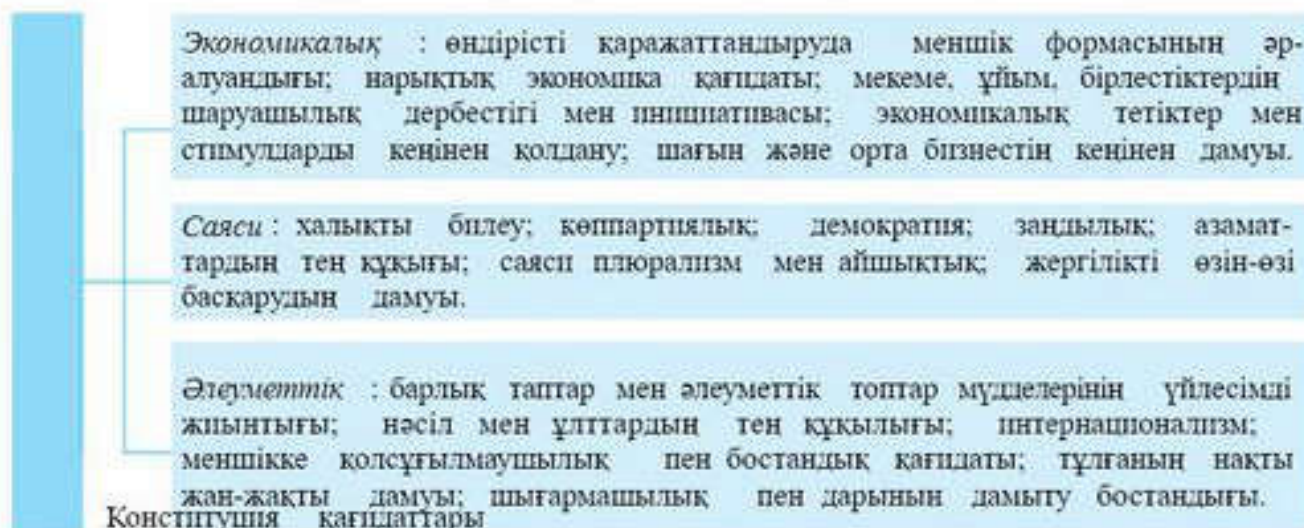

4. *Сыртқы саяси функциясы.* Конституция мемлекеттің сыртқы саяси әрекетінің іргетасы болып табылады.

Конституция қағидаттарының маңызы зор, ол негізгі бастау болып табылады, соған сәйкес Конституция қабылданып, әрекет етеді, ол – негізі қаланған басқарушы идеялар. Конституция ұстанымдары экономикалық, саяси және әлеуметтік болып бөлінеді (29-сызбанұсқа).

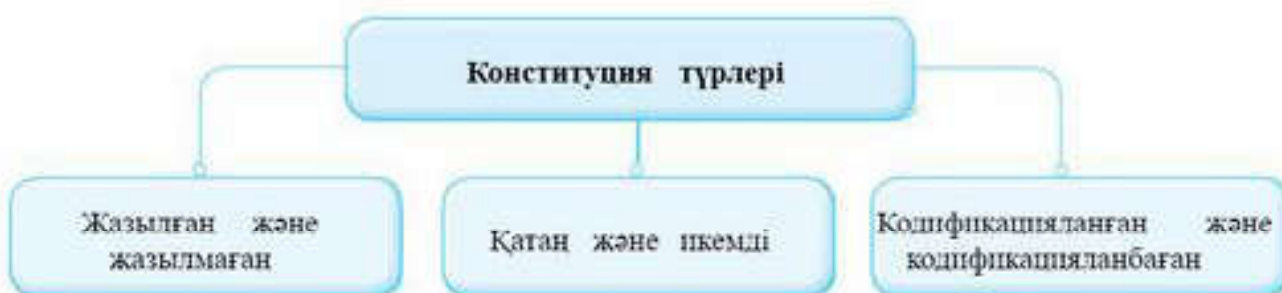
29-сызбанұсқа

Қазақстан Республикасы Конституциясының қағидаттары

Конституцияның белгілі жіктелімі (классификациясы) бар. Сонымен конституция келесі түрлерге бөлінеді (30-сызбанұсқа):

30-сызбанұсқа

• *Жазылған және жазылмаған* . Жазылған конституциялар, әдетте, белгілі бір жүйе бойынша құрылған біртұтас құжат түрінде жасалады. Жазылмаған конституция түрі сирек ерекшелік болып табылады. Жазылмаған конституцияда құқықтық реттеу құралдарының көлемі жазылған конституциядағы сияқты болады, бірақ оның жарлығы біртұтас актіде емес, тек құқық көздерінің шектеулі санында болады, яғни жазылмаған конституцияның дәлдік формасы анықталмаған. Мысалы, қазіргі британдық жазылмаған конституция түрлі қайнар көздердің аса күрделі бірлестігін құрайды. Бұл конституция үздіксіз өзгеріп, толықтырылып отырады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы

• *Қатаң және икемді*. Қатаң конституция қарапайым заңнамалық іске қатысты конституцияға қарағанда ерекше түрде өзгертіліп, толықтырылады. Икемді конституция парламенттік заңдар сияқты, сол реттілікпен өзгертіледі және толықтырылады.

• *Кодификацияланған және кодификацияланбаған*. Кодификацияланған конституциялар біртұтас жазылған бір актіден құралады, ал кодификацияланбаған конституциялар бірнеше жазылған актілерден құралады.

Кодификацияланған конституциялар кодификация деңгейіне қарай кеңейтілген және кеңейтілмеген деп бөлінеді (7-кесте).

Глоссарий

• **Конституция** – қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси ұйымдарының маңызды қағидаттары мен ұстанымдарын бекітетін Негізгі заң немесе мемлекеттік заңдар тобы; мемлекет құрылымы мен жекетілганың қоғам мен мемлекеттегі орны.

7-кесте

Конституцияның заңдық қасиеттері – оны құқықтың басқа қайнар көздерінен ажырататын, қолданыстағы құқықтың құжаты ретіндегі Конституцияның сипаттамалары	
1	2
Легитимділік (заңдылық)	Халық қабылдайды (референдум арқылы) немесе халықтың атынан қабылдайды (мемлекеттің өкілетті органдары – Парламент немесе Конституция қабылдау үшін арнайы құрылған орган)
Құрылтайшылық сипаты	Оның нормалары мемлекеттік және қоғамдық құрылым негіздерін бекітеді, мемлекеттік институттарды құрады, бұл институттар арқылы мемлекеттік билік пен олардың құрылу қағидаттары жүзеге асады

1	2
Конституцияның үстемдігі	Мемлекеттің нормативті-құқықтық актілер жүйесіндегі басымдығы. Заңдар мен басқа да құқықтық актілер Конституцияға қайшы келмеуі керек
Конституцияның тұрақтылығы	Заңдылығы, мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуы мен барлық құқық жүйесі режимінің орнықтылығы, мемлекет пен жекетұлғаның арасындағы қарым-қатынастың нақтылығы
Конституцияның бағдарламалығы	Онда қалыптасқан қағидат-нормалар, мақсат-нормалар мемлекет пен қоғам дамуының алдағы мақсаттары мен міндеттерін анықтайды
Тіке әсер	Конституция нормалары тікелей қолданыста, яғни оларды жүзеге асыру үшін қосымша салалық құқықтық нормаларды қабылдау талап етілмейді
Қолданыстағы заңнаманың базасы	Конституциялық нормалар – ұлттық құқықтың барлық саласының негізі

Қолданыстағы Конституцияны қабылдаған сәттен бастап, оған толықтырулар мен өзгертулер енгізілді (1998, 2007, 2011, 2017, 2019 ж.).

Назар аударайық!

1998 жылы Негізгі заңның 19 бабына өзгертулер мен толықтырулар енгізілген болатын. Ол өзгертулер Президент, Сенат және Мәжіліс депутаттары өкілеттігінің мерзіміне қатысты болды, сонымен қатар алдыңғы қарастырылған мемлекеттік қызметкер үшін жоғарғы жас шектеуі алынып тасталды. Оған қоса, 1998 жылғы өзгерістерде 10 мәжіліс депутатының пропорционалдық өкілдік жүйе бойынша партиялық тізім негізінде сайлануы қарастырылды.

Конституцияға аса маңызды өзгерістер 2007 жылы енгізілді. Анықтап айтсақ; пропорционалды сайлау жүйесіне өту; Премьер-министрді парламенттік көпшілікпен бекіту туралы нормаларды енгізу және Үкімет басшысын тағайындау барысында Президенттің партия фракцияларымен кеңесу тәртібін енгізу арқылы Парламент мәртебесін бекіту.

Қазақстан халқы Ассамблеясы Мәжіліс пен Сенат парламентіне өз өкілдерінен бекітілген квотаға сәйкес делегат жіберу құқығына ие болып, конституциялық мәртебеге ие болды.

2011 жылдың ақпанында Конституцияға өзгерістер енгізілді, бұл өзгерістер ел президентінің кезектен тыс сайлауын белгілеу мен өткізудің конституциялық негізін орнатуға бағытталған болатын.

2017 ж. Конституцияға өзгерістер енгізілді. Астана шеңберінде қаржы саласында ерекше құқықтық режим орнатылды. Сонымен бірге террористік қылмыс жасағаны және Қазақстан Республикасының өмірлік маңызды мүддесіне өзге де ауыр залал келтіргені үшін сот шешімі бойынша азаматтықтан айыру қарастырылды. Қазақстан Республикасының Президентіне қойылатын талаптар толықтырылды, атап айтқанда:

жоғарғы білімінің болуы. Оған қоса, Парламент пен Үкіметтің өкілеттігі күшейтілді. Сонымен қатар ҚР Тұңғыш Президентінің мәртебесі бекітілді.

2019 жылы 23 наурызда 2-бапқа өзгеріс енгізілді. Қазақстанның астанасы Нұр-Сұлтан қаласы болып табылады.

Қызықты дерек!

АҚШ Конституциясының көлемі әлем бойынша ең аз болып саналады. Ал Үндістан Конституциясы әлемде көлемі бойынша ең ірісі. Ол 395 бап, 12 қосымша, 500 өзгерістер мен толықтырулардан және шамамен 117400 сөзден тұрады. Ұлыбританияда конституция атымен жоқ, оның орнын әр замандарда қабылданған нормативті-құқықтық актілер, соттың үлгілік істері, конституциялық келісімдер алмастырады. Израильде де конституция жоқ, ол әлі өңделу барысында, ал оның функциясын бірнеше бөлек заңнамалық актілер мен негізгі заңдар атқарады. Ливияда Құран ресми түрде конституция деп бекітілген.

Мемлекеттің егемендігін қамтамасыз етудің формасы болып есептелетін соғыстан ресми түрде бас тартқан әлемдегі жалғыз конституция – Жапонияның конституциясы. Мальтаның конституциясы елін бейтарап, бейбітшілікке ұмтылатын ел ретінде көрсеткен. Австралияның конституциясында генерал-губернаторлардың жалақысы көрсетілген.

Эквадордың конституциясында адамның ғана емес, қоршаған ортаның да құқығы бекітілген. Оған сәйкес, мемлекет аумағындағы экожүйе мен табиғат тіршілік етуге және қайта қалпына келтірілуіне құқылы.

Исландияның конституциясын елдің кездейсоқ таңдалған азаматтары жасаған. Заңды Исландияның конституциялық Кеңесі жетілдірген, ол елдің әрбір азаматы талқылауға қатыса алуы үшін апта сайын заңның жаңа жобасын интернетке шығарып отырған. Жұмыстың жүргізілуі туралы бейнеесеп YouTube арнасына салынып отырды.

Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда қабылданған. Конституция кіріспеден, 9 бөлімнен, 98 баптан тұрады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы жазылған, кодификацияланған, қатаң болып табылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қазақстан аумағында жүзеге асырылған конституциялардың дамуы туралы баяндама дайындаңдар.
2. 1995 жылғы Конституцияның қабылдану себептеріне ғылыми зерттеу жүргізіңдер.

2-деңгейлі тапсырма. Конституция қағидаттарын талдаңдар, бұл қағидаттардың қалай әрекет ететініне нақты мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. «Мемлекет, қоғам, тұлға үшін Конституцияның маңыздылығы» тақырыбына ғылыми зерттеу дайындап, таныстырылым жасаңдар. Ойланып көріңдер, Конституция болмаса не болар еді?

§ 27. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПАРЛАМЕНТІ

Бүгін сабақта:

ҚР Президенті мен Парламентінің құқықтық мәртебесін, олардың ҚР Конституциясында қарастырылған өкілеттіктерін меңгереміз.

Тірек сөздер

- Президент
- Парламент
- Сенат
- Мәжіліс
- депутаттар

Қазақстан Республикасының Президенті – мемлекет басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік ететін ең жоғары лауазымды тұлға. Республиканың Президенті – халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мығымастығы-

ның, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі. Республика Президенті мемлекеттік биліктің барлық тармағының келісіп жұмыс істеуін және өкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді.

ҚР Президенті бес жылға сайланады.

1990 жылы 24 сәуірде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті болып Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сайланды. 2019 жылы 19 наурызда Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы

Н.Ә.Назарбаев өзінің халыққа арнаған үндеуінде Қазақстан Республикасының Президенті ретіндегі өкілеттігін тоқтататындығы жөніндегі шешім жариялады.

Мемлекет басшысы қызметін одан әрі жалғастыру мәселесі Конституция бойынша шешілді. Қазақстан Республикасы Конституциясының 48-бабына сәйкес, мемлекетті басқару міндеті президенттік сайлау өткенге дейін Парламент Сенатының төрағасы Қасым-Жомарт Тоқаевқа жүктелді. 2019 жылдың 21 наурызында Қ.Тоқаев ант қабылдап, Қазақстан Республикасының Президенті қызметіне кірісті. 2019 жылғы 23 наурыздағы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың №6 жарлығымен Астана қаласының атауы Нұр-Сұлтан болып өзгертілді.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаев

2019 жылы 9 маусымда өткен кезектен тыс сайлауда басым дауыс жинаған Қасым-Жомарт Тоқаев алдағы бес жыл мерзімге Қазақстан Республикасының Президенті болып сайланды.

Қазақстан Республикасының Президентіне қойылатын талаптар ҚР Конституциясында (41-бап), сонымен қатар 1995 жылғы 28 қыркүйектегі «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» ҚР-ның Конституциялық заңында (54-бап) көрсетілген (31-сызбанұсқа). Экспрезиденттің құқықтық жағдайы ҚР Конституциясында бекітілген (8-кесте).

31-сызбанұсқа

Қазақстан Республикасының Президенті бола алады					
Тумысынан Қазақстан Республикасының азаматы	Қырық жасқа толған	Мемлекеттік тілді еркін меңгерген	Соңғы 15 жыл Қазақстан Республикасының аумағында тұрған	Жоғары білімі бар Республика азаматы	ҚР Президентігіне кандидаттарға қосымша талаптар белгіленуі мүмкін

8-кесте

Экс-президенттердің құқықтық жағдайы	
Қызметінен кетірілгендерден басқа бұрынғы президенттердің барлығы экс-президент деп аталады. Заң бойынша экс-президенттер республиканың конституциялық кеңесінің өмір бойғы мүшесі болып табылады (ҚР Конституциясының 71-бабы). Олар «ҚР Президенті туралы» Заңда бекітілген өкілеттіктерге ие (VI тарау).	Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті (Ұлт көшбасшысы) ҚР Конституциясында және «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы туралы» Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 20 шілдедегі Конституциялық заңында бекітілген ерекше жағдайларға ие. 1 желтоқсан – Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті күні ресми мереке болып саналады.

Тарих беттерінен. Алғаш рет атқарушы биліктің басқарушысы ретінде президент лауазымы 1787 жылы 17 қыркүйекте Филадельфия конвенті қабылдаған АҚШ Конституциясының екінші бабында бекітілген. Бастапқыда бұл мансап бір адамның – тәуелсіздік үшін күрестің көшбасшысы, өз замандастарына беделді Джордж Вашингтонның жеке қасиеттеріне бейімделіп құрылған болатын.

ҚР Парламенті – заң шығару билігін жүзеге асыратын республиканың ең жоғарғы өкілетті органы.

Қазақстан Республикасының Парламенті

Тарих беттерінен. Қазіргі парламентаризмнің отаны Ұлыбритания болып саналады. Парламенттің болашақ үлгісі Иоанн король «Еркіндіктің ұлы хартиясында» қол қоюға мәжбүр болғанда, XIII ғасырда Англияда қалыптасты. Осы құжатқа сәйкес патшалық кеңестің рұқсатынсыз жаңа салық енгізуге корольдің құқығы болмады. Ұлыбритания – билікті толықтай өзіне қабылдаған парламенті бар алғашқы ел.

ҚР Конституциясына сәйкес Парламент екі палатадан – Сенат және Мәжілістен тұрады. Екі палата да тұрақты негізде жұмыс істейді.

Сенат конституциялық заңда белгіленген тәртіппен әр облыстан, республикалық маңызы бар қаладан және Қазақстан Республикасының астанасынан екі адамнан өкілдік ететін депутаттардан құралады. Сенатта қоғамның ұлттық-мәдени және өзге де елеулі мүдделерін қамтамасыз ету қажеттілігі ескеріліп, Сенаттың он бес депутатын республика Президенті тағайындайды. Сенат депутаттары жанама сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру жолымен сайланады. Сайланған Сенат депутаттарының жартысы әрбір үш жыл сайын қайта сайланып отырады.

Мәжіліс 107 депутаттан құралады. Мәжілістің 98 депутатын сайлау жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы жүзеге асырылады. Мәжілістің 9 депутатын Қазақстан халқы Ассамблеясы сайлайды.

Сенат депутаттарының өкілеттік мерзімі – 6 жыл, ал Мәжіліс депутаттарының мерзімі – 5 жыл. Палаталарды төрағалар басқарады. Төрағалар мемлекеттік тілді еркін меңгерген болу керек. Олар Сенат пен Мәжіліс депутаттарының арасынан және палата депутаттарының көпшілік даусымен жасырын дауыс беру арқылы сайланады. Сенат Төрағасының қызметіне кандидатураны Қазақстан Республикасының Президенті ұсынады. Мәжіліс Төрағасының қызметіне кандидатураларды Палата депутаттары ұсынады.

Қазақстан Республикасының азаматтығы бар және оның аумағында соңғы он жылда тұрақты тұрып жатқан адам Парламент депутаты бола алады. Жасы 30-ға толған, жоғары білімді және кемінде 5 жыл жұмыс өтілі бар, тиісті облыстың, республикалық маңызы бар қаланың немесе республика астанасының аумағында кемінде 3 жыл тұрақты тұрып жатқан адам Сенат депутаты бола алады. Жасы жиырма беске толған адам Мәжіліс депутаты бола алады.

Парламент депутаттары оның жұмысына міндетті түрде қатысуы керек. Парламентте дауыс беруді депутат өзі жүзеге асырады.

Депутаттың Палаталар мен оның органдары отырысына үш реттен аса себепсіз қатыспауы, дауыс беру құқығын біреуге бергені тәрізді, заңмен белгіленген жазалау шараларын қолдануға алып келеді. Қылмыс немесе ауыр қылмыс жасау үстінде ұсталғанда болмаса, Парламент депутатын өз өкілеттігі мерзімінде Палатаның келісімінсіз тұтқынға алуға, сот тәртібі бойынша салынатын жазалау шаралары мен қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайды.

Парламент өкілеттігінің түрлері:

- 1) Парламенттің палаталардың біріккен отырысындағы өкілеттігі;
- 2) Парламенттің Палаталардың бөлек отырысындағы өкілеттігі;
- 3) Сенаттың өкілеттігі;
- 4) Мәжілістің өкілеттігі.

ҚР Парламенті қызметінің негізгі түрі сессия болып табылады. Парламент сессиясы оның Палаталарының біріккен немесе бөлек отырысы түрінде өтеді. Палаталар тұрақты комитеттер құрады. Олардың саны әр Палатада 7-ден аспауы қажет. Палаталар, Сенат және Мәжіліс бірлесіп жұмыс істеу мәселелерін шешу үшін тепе-теңдік негізде біріккен комиссия құруға құқылы.

Заннамалық бастамалар құқығы республика Президентіне, Парламент депутаттарына, Үкіметке тиесілі және ол тек қана Мәжілісте жүзеге асады.

Парламент маңызды қоғамдық қатынастарды реттеп отыратын заң шығаруға, негізгі нормалар мен ұстанымдарды белгілеуге құқылы.

Заң қабылдау тәртібі. Мәжіліс депутаттарының көпшілік даусымен құпталған заң жобасы 60 күннен аспайтын мерзім ішінде қарастыру үшін Сенатқа беріледі. Сенат депутаттарының көпшілік даусымен қабылданған жоба заңға айналып, 10 күн ішінде президентке қол қоюға беріледі.

Заң жобасын Сенат қабылдамай тастауы да мүмкін. Мұндай жағдайда құжат Мәжіліске қайтарылады. Егер Мәжіліс депутаттардың үштен екі даусымен жобаны қайта құптаса, талқылап, дауысқа салу үшін Сенатқа қайта беріледі. Қайтарылған жоба сол сессия ағымында қайта қарастырылмайды. Сенат депутаттарының көпшілік даусымен заң жобасына енгізілген өзгерістер мен толықтырулар Мәжіліске жіберіледі. Егер Мәжіліс депутаттардың көпшілік даусымен өзгертулер мен толықтыруларға келісетін болса, заң қабылданған болып есептеледі. Егер Мәжіліс сол

Глоссарий

- **Президент** (лат. *praesidens* – алда отыратын, басшылық ететін; төраға) – республикалық немесе аралас басқару нысаны енгізілген елдерде сайланған мемлекет басшысы. Президент белгілі бір мерзімге сайланады.
- **Парламент** – заң шығарушы жоғары өкілеттік орган.

көпшілік дауыспен Сенат енгізген өзгертулер мен толықтыруларға қарсы болса, Палаталар арасындағы келіспеушілік бітімге келу арқылы шешіледі.

Үкімет енгізген заң жобасын қабылдамауына байланысты Премьер-Министр Парламент Палаталарының біріккен мәжілісінде Үкіметке сенім көрсету мәселесін қоюға құқылы. Бұл мәселеге байланысты дауыс беру сенім көрсету мәселесін қойған сәттен бастап 48 сағаттан кейін жүргізіледі. Егер сенімсіздік білдіру туралы ұсыныс әрбір Палата депутаттарының көпшілік даусын жинай алмаса, заң жобасы дауыс берусіз қабылданған болып есептеледі. Алайда Үкімет бұл құқықты жылына екі рет ғана пайдалана алады.

Парламент қабылдаған актілер. Парламент заңнамалық актілерді Қазақстан Республикасының заңдары, Парламент қаулысы, Сенат пен Мәжіліс қаулылары түрінде қабылдайды. Олар Республиканың барлық аумағында орындалуға міндетті. Республика заңдары Республика Президенті қол қойғаннан кейін күшіне енеді. Конституцияға толықтырулар мен өзгертулер әрбір Палатаның төрттен үші дауыс берген жағдайда енгізіледі. Конституциялық заңдар Конституция қарастырған мәселелер бойынша әрбір Палата депутаттарының көпшілік дауысымен қабылданады. Қазақстан Республикасының Конституциясына толықтырулар мен өзгертулер енгізу мәселелері бойынша міндетті түрде кемінде екі оқылм өткізу керек.

Республика Президенті Парламент палаталары төрағаларымен және Премьер Министрмен кенесе отырып, Парламентті немесе Мәжіліс Парламентін тарата алады.

Қызықты дерек!

Әлемнің ең көне парламенті – Исландия альтингі 930 жылы құрылған. 979 жылы құрылған Мэн аралының парламенті – тинвальд – үздіксіз жасап келе жатқан ең көне парламент. АҚШ сенатында шамамен 50 жылдан бері «кәмпиттер үстелі» деген дәстүр орын алып келеді. Бұл дәстүрді 1965 жылы өз әріптестеріне кәмпит үлестіріп жүретін тәтті сүйгіш сенатор Джордж Мерфи енгізген. Содан бері Мерфидің көптеген ізбасарлары ауысты. Қазіргі кезде сенатта жылына демеушілерден келетін, шамамен 180 кг кәмпит пен шоколад желінеді. Аустралиялық парламенттің алып отырған аумағы 32 га-ны құрайды. Ғимараты 4500 бөлмеден тұрады, жалпы ауданы – 250 000 шаршы метр.

Осылайша Қазақстан Республикасының Президенті мемлекет басшысы, оның жоғарғы лауазымды тұлғасы болып табылады. Ол мемлекеттің сыртқы және ішкі саясатының негізгі бағыттарын айқындайды. Президент ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстан атынан өкілдік етеді. Парламент – жоғары өкілетті орган, заң шығару билігін жүзеге асырады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Мемлекеттік органдар жүйесіндегі ҚР Президентінің орнын анықтаңдар (ҚР Конституциясының 40-бабы негізінде).
2. ҚР Парламенті өкілеттіктеріне тоқталыңдар. Парламент сессиясы дегеніміз не?
3. Сенаттың Мәжілістен айырмашылығы неде? Парламент депутаты неліктен бизнеспен айналыса алмайды?

1-деңгейлі тапсырма. АҚШ, Франция, Ресей президенттерінің мәртебесін анықтаңдар. ҚР Президенті мәртебесімен салыстырыңдар (ҚР Конституциясы 40-бап). Қазақ халқының тарихымен байланыстыра отырып, ҚР Президенті мәртебесінің басқа елдерден айырмашылығын анықтаңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер. «Парламент депутаты неге басқа құзыретті органның депутаты бола алмайды?», «Оның оқытушылық, ғылыми немесе басқа шығармашылық қызметтерден басқа ақы төленетін қызмет істеуіне неліктен құқығы жоқ?»

§ 28. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҮКІМЕТІ

Бүгін сабақта:

ҚР Үкіметінің құқықтық мәртебесі, оның құрамы, өкілеттігі туралы оқып білеміз; «электронды үкімет» ұғымын қарастырамыз.

Тірек сөздер

- Үкімет
- Үкімет мүшелері
- министрліктер
- электронды үкімет

Қазақстан Республикасы Үкіметі атқарушы билікті жүзеге асырады, атқарушы органдар жүйесін басқарып, олардың қызметіне басшылық жасайды. ҚР Парламентінің көпшілік даусымен Премьердің кандидатурасы құпталғаннан кейін, Үкімет басшысын Президент тағайындайды. Премьер-Министр ұсынған кандидатуралар бойынша Президент Үкіметтің дербес құрамын тағайындайды (32-сызбанұсқа).

Қазақстан Республикасы Үкіметінің өкілеттігінің тоқтатылуы. Үкімет жаңадан сайланған ел Президентінің алдында өз өкілеттігін доғарады.

Парламент (Мәжіліс) Үкіметке сенімсіздік білдірген жағдайда Үкімет орнынан түсетіні туралы Президентке мәлімдейді.

Қазақстан Республикасы Министрлер үйі

Үкімет өз өкілеттігін Президенттің жеке бастамасы бойынша және Премьер-Министрдің қызметтен кетуі жағдайында тоқтатады.

32-сызбанұсқа

Қазақстан Республикасы Үкіметінің құрылымы мен қызметін ұйымдастыру

Үкімет құрамына 15 министрлік пен екі агенттік кіреді. Үкімет мәжілісі кемінде айына бір рет өткізіледі және оны республиканың Президенті немесе Премьер-Министрі шақырады.

Үкімет құзыреттілігі

Экономика саласында:

- мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатының негізгі бағыттарын, оны жүзеге асырудағы стратегиялық және тактикалық шараларды дайындайды;
- әлеуметтік-экономикалық және ғылыми-техникалық дамудың индикативті жоспарларын жасап, жүзеге асырады;
- Президент анықтаған тәртіп бойынша республикалық бюджетті және ондағы өзгертулерді өңдеуге қатысады. Парламентке республикалық бюджет пен оның орындалуы туралы есеп береді, бюджеттің атқарылуын қамтамасыз етеді;
- республиканың қаржы жүйесін нығайту шараларын жасап, жүзеге асырады; мемлекеттік валюталық, қаржылық және материалдық ресурстарды құру мен пайдалануда заңдылықтың сақталуын қамтамасыз етеді;
- құрылымдық және инвестициялық саясатты жүзеге асырады;
- мемлекеттің баға қалыптастыру саясатын жасап, ұйымдастырады; мемлекет реттеп отырған бағалар қолданылатын өнімнің, тауар мен қызмет ету саласының номенклатурасын қалыптастырады;

– мемлекеттік меншікті басқаруды ұйымдастырады, оны пайдаланудағы іс-шараларды жүзеге асырады, мемлекеттік меншік құқығын қорғауды қамтамасыз етеді.

Әлеуметтік салада:

– еңбекақы төлеу шарттары мен жүйесін, азаматтардың әлеуметтік қорғалуын, мемлекеттік әлеуметтік қамтамасыз ету мен әлеуметтік сақтандыруды анықтайды;

– мемлекеттің аймақтық саясатының негізгі бағыттарын жасап, жүзеге асырады; аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуының аймақаралық мәселелерін шешуді қамтамасыз етеді.

Заңдық және құқықтық тәртіпті нығайту саласында:

– құқықтық реформаларды жүзеге асыруды қамтамасыз етеді; азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау шараларын дайындап, жүзеге асырады; заңды және құқықтық тәртіпті қамтамасыз етеді, республиканың қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілеттілігін, аймақтық тұтастығын және республиканың мемлекеттік шеғараларын қорғайды.

Сыртқы саясат саласында:

– үкіметаралық келісімдерге қол қою мен келіссөздер жүргізу туралы шешімдер қабылдайды;

– республиканың шетелмен, халықаралық және аймақтық мекемелермен қарым-қатынасының дамуын қамтамасыз етеді;

– сыртқы экономикалық саясатты жүзеге асыру шараларын жасайды; сыртқы сауданың дамуына байланысты шараларды қабылдайды;

– халықаралық қаржы ұйымдарымен өзара әрекеттестігі мен ынтымақтастығын жүзеге асырады.

Әкімшілік-саяси басқару саласында:

– Үкімет жанындағы кеңес беруші органдарды құрады және таратады;

– Конституциямен, заңдармен және Президент актілерімен жүктелген басқа да функцияларды атқарады.

Электронды үкімет

Қазақстанда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар белсенді дамуда.

Мемлекет пен азаматтардың өзара әрекеттестігі қарапайым, қолжетімді және жайлы, ұғынықты болуы үшін электрондық үкімет концепциясы жасалды.

Назар аударайық!

Электронды үкімет – ақпараттық технологиялар көмегімен ішінара келісушілікті қамтамасыз ететін, мемлекет пен азаматтар арасындағы, сондай-ақ мемлекеттік органдардың өзара әрекеттестігінің бірыңғай механизмі. Дәл осы механизм мемлекеттік органдарға кезекті қысқартып, анықтама, куәліктер, рұқсат құжаттарын т.б. құжаттар алуды жеңілдетіп, тездетуге мүмкіндік жасайды.

Басқаша айтқанда, электронды үкімет – ақпараттық технологияларды пайдалану жолымен Қазақстан азаматтарына мемлекеттік қызмет көрсету.

Мысалдар келтіреміз.

Лицензия жасау үшін тек ЖСН керек (ал қалған барлық мәліметтер автоматты түрде жасалған сұраныс арқылы алынады).

Барлық коммуналдық төлемдер мен айыппұлды онлайн төлеуге болады.

Глоссарий

- **Үкімет** – мемлекеттік басқарудың жоғарғы алқалы атқарушы органы. Кеңінен таратқанда, Үкімет – мемлекеттік басқарудың жалпы жүйесі.
- **Электронды үкімет** – мемлекет пен азаматтардың, сондай-ақ ақпараттық технологиялар арқылы олардың келісімін қамтамасыз ететін мемлекеттік органдардың бір-бірімен өзара әрекетінің бірегей тетігі.

«Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясынан анықтама алу үшін жеке куәлік қана талап етіледі.

Әркім өз бизнесін өзі тіркей алады немесе «электронды үкімет» порталынан небәрі 10–15 минут ішінде анықтама ала алады.

Әркім, күн мен түннің қай мезгілінде болсын, баласының балабақшаға кезегін біле алады.

Әркім мекенжай анықтамасын қалта телефонына ала алады және жүздеген осындай қызметтерді пайдалануына болады.

Осылайша Үкімет Қазақстан Республикасының атқарушы билігін жүзеге асырады, атқарушы органдар жүйесін басқарып, оның қызметіне басшылық жасайды. Үкімет алқалы орган болып табылады және Республика Президенті мен Парламент алдында жауапты. Үкіметті ҚР Президенті құрады, ол Президентке және ҚР Парламентіне есеп береді. Үкіметтің қызметіне Премьер-Министр басшылық жасайды.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. ҚР Үкіметін ұйымдастыру тәртібі мен қызметін ашып көрсетіңдер.
2. Үкімет мүшелеріне қандай шектеулер қойылады? Ол қандай мақсатпен жасалған?

1-деңгейлі тапсырма. «Электронды үкімет» ұғымын түсіндіріңдер. Электронды үкімет не үшін қажет? Электронды үкіметтің қандай қызметтерін пайдалана аламыз?

2-деңгейлі тапсырма. «Қазақстан Республикасы Үкіметінің құрамы мен өкілеттігі» тақырыбына таныстырылым дайындап кел. Бүгінгі таңда ҚР Үкіметі шешіп отырған сыртқы және ішкі факторларға байланысты жаңа мәселелерді анықта.

§ 29. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ КЕҢЕСІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СОТТАРЫ МЕН СОТ ӘДІЛДІГІ

Бүгін сабақта:

ҚР Конституциялық кеңесінің өкілеттігі мен міндеттерін оқып-үйренеміз; ҚР соттарының мәртебесі мен сот жүйесін меңгереміз; «медиация» ұғымын үйренеміз.

Конституциялық кеңес – ерекше қызметті іске асыратын, ерекше мемлекеттік орган. Өз өкілеттігін жүзеге асыруда Конституциялық кеңес дербес және мемлекеттік органдарға, ұйымдарға, лауазымды тұлғалар мен азаматтарға тәуелді емес, тек Республика Конституциясына бағынады.

Есте сақта! Конституциялық кеңес республиканың барлық аумағында Қазақстан Республикасының үстемдігін қамтамасыз етуге міндеттенеді.

Конституциялық бақылау – ҚР Конституциялық кеңесі арқылы орындалатын ерекше функция. Оның мақсаты – нормативті-құқықтық актілердің Конституцияға сәйкестігін бақылау.

Аталған тұлғалар мен органдар Конституциялық кеңеске жүгіне алады:

- 1) Республика Президенті;
- 2) Парламент Сенатының төрағасы;
- 3) Парламент Мәжілісінің төрағасы;
- 4) жалпы санының бестен бір бөлігінен кем болмаған жағдайдағы Парламент депутаттары;
- 5) Премьер-Министр;
- 6) Республика соттары;
- 7) актілерінің конституциялығы тексерілетін мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар.

Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі өкілеттігі алты жылға созылатын жеті мүшеден тұрады. Конституциялық Республиканың экс-Президенттері Конституциялық Кеңестің өмір бойғы мүшесі болуға құқылы. Конституциялық Кеңестің төрағасын Республика Президенті тағайындайды, дауыстар теңдей бөлінген жағдайда оның даусы шешуші болып саналады. Конституциялық Кеңестің екі мүшесін Республика Президенті тағайындайды, тағы екі-екі мүшеден Сенат пен Мәжіліс тағайындайды. Конституциялық Кеңестің мүшелерінің жартысы әрбір үш жылда жаңартылып отырады.

Қылмыс немесе ауыр қылмыс жасау үстінде ұсталғанда болмаса, Конституциялық Кеңестің төрағасы мен мүшелерін өз өкілеттігі мерзімінде Парламент келісімінсіз тұтқынға алуға, сот тәртібі бойынша салынатын өкімшілік жазалау шараларына және қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайды.

Конституциялық Кеңестің өкілдігі

Конституциялық Кеңес:

- Республика Президентін, Парламент депутаттарын сайлаудың және республикалық референдум өткізудің дұрыстығы жөнінде туындаған таласты шешеді;
- Парламент қабылдаған заңдардың Республика Конституциясына сәйкестігін Президент қол қойғанға дейін қарастырады;
- Парламент және оның Палаталары қабылдаған қаулылардың Республика Конституциясына сәйкестігін қарастырады;
- Ратификациялауға дейінгі Республиканың халықаралық келісімдерінің Конституцияға сәйкестігін қарастырады;

Трек сөздер

- сот жүйесі
- Конституциялық кеңес
- судья
- медиация

Қазақстан Республикасы Конституциялық кеңесінің эмблемасы

Глоссарий

- **Әділ сот** – азаматтық және қылмыстық істерді қарастыру және шешу арқылы сот іске асыратын мемлекеттік қызметтің түрі. Ол сот шешімдерінің заңдылығын, негізділігін, әділдігі мен жалпыға міндеттілігін қамтамасыз етеді. Сот билігі мен сот әділдігі демократиялық ұстанымдарға негізделеді.
- **Конституциялық бақылау** – құқық қорғау қызметінің ерекше түрі. Мақсаты – өкілеттігі бар тұлғалардың (ҚР Конституциялық кеңесі, Президент, Парламент, Сот, Прокуратура) жүгінуі негізінде НҚА ҚР Конституциясына сәйкестігін тексеру.

• Конституция нормаларына ресми түсінік береді.

Конституциялық Кеңес шағым түскен күннен бастап 1 ай ішінде өз шешімін шығарады. Егер уақыт күттірмейтін мәселе болса, бұл мерзім Республика Президентінің талабы бойынша 10 күнге дейін қысқаруы мүмкін.

Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес емес деп танылған заңдар мен халықаралық келісімдерге кол қойылмайды, не болмаса, ратификацияланып барып іске қосылады. Конституцияға сәйкес емес деп танылған заңдар мен басқа да құқықтық актілер адам мен азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына шек қоятын болса, олар қабылданбайды және қолдануға жатпайды. Конституциялық Кеңестің шешімдері қабылданған күннен бастап күшіне енеді, ол шешімдер Республиканың барлық аумағында жалпыға бірдей міндетті ең соңғы нұсқа болып табылады және қайта қарауға жатпайды.

Қазақстан Республикасының соттары мен әділ сот

Сот жүйесі мен әділ сот құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам құруда басты рөл атқарады. «Сот», «сот билігі» және «сот әділдігі» ұғымдары – бөлінбейтін ұғымдар.

Есте сақта! Әрбір адамның республика заңдары мен Конституцияда қарастырылған құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделеріне мемлекеттік органдар, ұйымдар, лауазымды және басқа да тұлғалар тарапынан қысым жасалған жағдайда, қандай да болсын заңсыз шешімдерден соттық қорғауға кепілдік беріледі. Ешкім өз ісінің заң талаптарына сәйкес, әділ және білікті түрде қаралуы құқығынан айырыла алмайды. Судьялар тәуелсіз және тек заң мен Конституцияға бағынады.

Медиация институты

Қазақстанда таласты сотқа жеткізбей шешу институты енгізілген. Сондай-ақ бітімгерлікке келу тәртібі кәдімгідей кеңейтілген. Бұл *медиатор институты* деп аталады. Таласты сотқа жеткізбей реттеуді адвокаттар, нотариустар, кәсіби медиаторлар және медиатор-судьялар іске асыра алады. Сот тараптардың келісімін тексеріп, бекітеді. 2011 жылы ҚР «Медиация туралы» Заңы қабылданды.

Глоссарий

• **Медиация** – таласты бейтарап үшінші жақтың – медиатордың реттеуі әдісі. Медиатор тараптарды ортақ шешімге келуге шақырады. Медиаторлық еркіндік, құпиялылық, тараптардың теңдігі, медиатордың бейтараптығы, сонымен қатар іс барысына араласуға жол бермеу тәрізді ұстанымдарға негізделеді.

Медиация тек жеке құқықтық қатынастарға ғана қолданылады. Тараптардың біреуі мемлекеттік орган болып табылатын құқықтық шешеністерде оны қолдануға болмайды. Медиация коррупциялық құқықбұзушылық жағдайында қолданылмайды.

Таластың (шшеленістің) медиациялық жолмен реттелуіне келісім беру жазбаша түрде бекітіліп, тараптар қол қояды. Медиациялық жолмен бір шешімге келу тараптардың еркімен жүргізіледі. Мұндай келісім орындалмаса немесе оны орындалмаған жағдайда келісімді бұзған медиация жағы заңды жауаптылыққа тартылады.

Қылмыстық іс жүргізу барысында медиация арқылы тараптардың келісімге қол жеткізуі – зардап шеккен жақ пен қылмыстық құқықбұзушылыққа барған жақтың зардап шеккен жанға тигізген зиянын өтеу арқылы реттеу туралы өзара келісімі. Келісімді орындаудан жалтару жағдайында мүдделі жақтың сотқа жүгінуіне болады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. ҚР Конституциялық кеңесінің құқықтық жағдайын зерттеңдер. ҚР Конституциялық кеңесі қандай қызметтер атқарады?
2. «Әділ сот» ұғымын қалай түсінесіңдер? Қазақстан Республикасының сот жүйесі қандай?
3. Медиация институтының қызметін, медиацияның мақсатын түсіндіріңдер.

1-деңгейлі тапсырма. Конституциялық кеңес не үшін құрылған? Конституциялық кеңес қандай басты мақсатты көздейді? «Конституциялық кеңестің шешімі ең соңғы және қайта қарауға жатпайды» деген сөйлемді қалай түсінуге болады?

2-деңгейлі тапсырма. «Медиация туралы» Заң негізінде медиация жасаудың тәртібін түсіндіріңдер. Азаматтық, отбасылық, еңбек құқықтық қатынастарында медиация жүргізудің қылмыстық құқықтық қатынастарынан қандай айырмашылығы бар?

Жағдаяттарды талдаңдар

✓ Кәсіпкерлер арасындағы дауды медиация көмегімен шешу үлгісі

ҚР азаматтары С. мен А. бірігіп бизнес ашты. Бұрын олар дос болған, бір кездері өз бизнестерін бірге бастаған. Кәсіпорындағы үлестері тең бөлінген. Уақыт өте келе олардың қарым-қатынастары бұзылады. Бұл компания жұмысының тиімділігіне көлеңкесін түсіре бастады. А. әрі қарай бірге жұмыс істеу мүмкін емес деп шешіп, өз үлесін сатқысы келді. Ол ірі инвестор тапты, бірақ ол бизнестегі бәсекелесі ретінде кәсіпорынды түгел алғысы келді. Оны кәсіпорынды біртұтас кешен етіп қайта құру, С. мен А.-ның компаниясының нарықтағы жағымды имиджін өз пайдасына қолдану қызықтырды. Инвестор компанияны нарықтағы құнынан әлдеқайда асып кететін бағаға алатынын айтып, өте жақсы ұсыныс жасады.

Ал С. бұл туралы тіпті естігісі де келмей, өзінің А.-ға және оның бастамасымен жасалған барлық ұсынысқа сенбейтінін алға тартып, компанияны сатудан бас тартты. Өз жобасын іске асыруға ақша керек болған және тиімді ұсыныстан айырылып қалғысы келмеген А. қиын жағдайда қалды. Бұл жағдайда ол медиация рәсімін ұйымдастыруға көмектесуін

өтініп, медиаторға жүгінді. А. өз жоспарын іске асыруға үлгеру үшін бұл істің жылдам шешілуін қалайды.

Медиация барысында С.-ның бизнесті сату идеясына онша қарсы еместігі, бірақ А.-ның әрекеті мен ниетіне сенімсіз болғаны анықталады. Және де ол туыстары осы кәсіпорындағы жақсы төленетін жұмыстарынан айырылып қалады деп қауіптенген. Сонымен қатар ол өзінің серіктесіне туыстары жайлы ештеңе айтпаған. С. өзінің басқа қалаға қоныс аудартынын да А.-ға білдірмеген. Осы себеппен ол соңғы кездері жиі-жиі демалысқа шығып, өз үлесін басқаруды туыстарының біреуіне табыстап отырған.

Медиация кезінде екеуі келісімге келіп, С.-ның туыстарының еңбек шартына қатысты қосымша шартқа қол қояды, олардың пікірін де ескереді. Сонымен қатар А.-ның С.-ға басқа қаладан жылжымайтын мүлік алуына көмектесе алатыны да анықталады. Оны өз үлесін инвесторға сатудан түсетін ақшаға алу мүмкіндігі бар. Сондықтан да медиацияда бизнесті сату тәртібі де, тұрғын үй алу тәртібі де қарастырылады.

Медиация нәтижесінде бизнесті сату жөнінде шешім қабылданумен қатар, С. мен А. өз міндеттемелерін толық орындағанға дейін оның іске асу үдерісін бақылау да келісілді. Ал медиацияны өткізуге небары екі күн қажет болды.

✓ **Жақын адамдар арасындағы жанжалды шешудің баламалы әдісі – отбасылық медиация үлгісі.**

Қатты жанжалдасқан және ажырасудың алдында тұрған отбасылық жұп медиаторға жүгінеді. Олардың айтуынша, келіспеушіліктің себебі жеке үй болған. Олар бұл үйді жаңадан үйленген кезде сатып алған. Ол кезде үйдің құрылысы аяқталмаған еді, жастар оны салып бітіреді. Үй екеуі үшін де өте маңызды, екеуі де оны өздеріне қалдырғысы келеді. Үйді сатқылары да, одан түскен ақшаны бөліскілері де келмейді. Бұл үй бірге тұрған кезде сатып алынған, олардың арасында неке шарты жасалмаған. ҚР Заңы бойынша, үйге екеуінің теңдей құқығы бар (үйдің құнының 50 пайызы мөлшерінде).

Медиация үдерісінің негізгі міндеті – орын алған жағдайды жанжалсыз шешу, оның салдары балалардың да, ересектердің де жанын жараламайтындай жолын табу, ажырасқан отбасында болашақта достық, іскерлік қатынас сақталатындай жағдай жасау.

Медиатор екі тарапты келісім үстеліне отырғызды. Екі тараппен әңгімелесу барысында ол ерлі-зайыптылардың қала шетіндегі үйден ажырағылары келмеулерінің себебін анықтады және тараптардың түсінісуіне жағдай жасады. Сөйтсе, ері үйді отбасының белгісі ретінде сақтап қалғысы келген екен. Өзі үшін маңызды оқиғалар осында өткендіктен, оның жан дүниесі осы үймен тығыз байланысты. Балаларының келіп тұруы үшін ол осы үйде қалғысы келеді. Ажырасқаннан кейін әйелі бұл үйді сатып жібереді, содан кейін оған бөтен адамдар иелік етеді деп қорыққан.

Ал әйелі өмір сүруге қажетті қаражатсыз қалудан, кәмелетке толмаған екі баласын қамтамасыз ете алмаудан қауіптенген. Алматыда жеке пәтері болғандықтан, сол қалада тұруға шешім қабылдайды. Бұл үйді жалға беріп, одан түскен ақшаны балаларына жақсы білім беруге, оларды асырап-бағуға жұмсағысы келген.

Нәтижесінде тараптар келісімге келеді. Ері сол үйде қалып, балаларының жақсы білім алуын, кәмелетке толғанға дейін лайықты өмір сүруін қамтамасыз етеді. Бұған қажетті қаражат сомасын олар медиация барысында келіседі.

Аталған келісімді нотариус растайды.

Осылайша медиация сот жүйесін жеңілдетеді, оны артық даудан арылтады. Сонымен қатар болашақта осындай даулардың қысқаруына жағдай жасайды.

§ 30. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ

Бүгін сабақта:

Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқарудың мазмұнымен және құрылымымен танысамыз.

Қазақстан Республикасында жергілікті мемлекеттік басқаруды жергілікті өкілетті органдар (мәслихаттар) мен атқарушы органдар (әкімшіліктер) жүзеге асырады. Сонымен қатар Қазақстан Республикасында жергілікті маңызы бар мәселелерді шешуді қамтамасыз ететін жергілікті өзін-өзі басқару танылады.

Қазақстан Республикасында *жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару* түрлері бар (33-сызбанұсқа).

Тірек сөздер

- жергілікті мемлекеттік басқару
- жергілікті өзін-өзі басқару
- мәслихат
- әкімшілік
- жиын
- жиналыс

33-сызбанұсқа

Жергілікті мемлекеттік басқару – жергілікті өкілдік және атқарушы органдар жүзеге асыратын қызмет. Ол тиісті аумақтағы істің жай-күйіне жауапты болып табылады. Мақсаты – тиісті аумақта мемлекеттік саясат жүргізу және оны Қазақстан Республикасының өзге де заңнамалық актілері мен аталған заңда белгіленген құзырлық шегінде дамыту.

Жергілікті өзін-өзі басқару – халық тікелей жүзеге асыратын, сондай-ақ мәслихаттар мен басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырылатын қызмет. Ол жергілікті маңызы бар мәселелерді осы аталған заңда, өзге де нормативтік-құқықтық актілерде белгіленген тәртіппен, өзінің жауапкершілігімен дербес шешуге бағытталған.

ҚР жергілікті өкілетті органдар – мәслихаттар тиісті әкімшілік аумақтағы халықтың еркін білдіреді және мемлекет мүддесін есепке ала отырып, оны іске асыруға қажетті шараларды анықтайды, олардың іске асуын қадағалайды.

Мәслихат депутаттарын жалпыға бірдей, тең, төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы 5 жыл мерзімге халық сайлайды.

Әкімшілік жиналысы

Қазақстан Республикасының 20 жасқа толған азаматы мәслихат депутаты болып сайлана алады. Мәслихат депутаты тиісті әкімшілік-аймақтық бөліністегі халықтың қалауын жалпымемлекеттік мүдделерді ескере отырып білдіреді.

Мәслихаттардың құзыретіне:

- 1) тиісті аумақты дамытудың экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларын, жоспарларды, жергілікті бюджетті және олардың атқарылуы туралы есептерді бекіту;
- 2) өздерінің қарауындағы әкімшілік-аймақтық құрылыс мәселелерін шешу;
- 3) заң бойынша мәслихат құзыретіне тиісті болған сұрақтар негізінде жергілікті атқарушы орган басшыларының есебін қарау;
- 4) мәслихаттың тұрақты комиссиялары мен өзге де органдарын құру, олардың қызметі туралы есептерді тыңдау, мәслихаттың жұмысын ұйымдастыруға байланысты өзге де мәселелерді шешу;
- 5) Республика заңнамасына сәйкес азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету жөніндегі өзге де өкілеттіктерді жүзеге асыру жатады.

Жергілікті атқарушы органдар Қазақстан Республикасы атқарушы органдарының бірыңғай жүйесіне кіреді, тиісті аумақтың мүддесі мен даму қажеттілігін ұштастыра отырып, атқарушы биліктің жалпы-мемлекеттік саясатын жүргізуді қамтамасыз етеді.

Жергілікті атқарушы органдардың қарауына мыналар жатады:

- 1) жергілікті бюджетті әзірлеу және олардың ігерілуін қамтамасыз ету, аумақты дамыту жоспарларын, экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларын жасау;
- 2) коммуналдық меншікті басқару;
- 3) жергілікті атқарушы органдардың басшыларын қызметке тағайындау және қызметтен босату, жергілікті атқарушы органдардың жұмысын ұйымдастыруға байланысты өзге де мәселелерді шешу;
- 4) жергілікті мемлекеттік басқару мүддесіне сай, Республика заңдарымен жергілікті атқарушы органдарға жүктелетін өзге де өкілеттіктерді жүзеге асыру.

Жергілікті атқарушы органды әкім басқарады. Әкім – жергілікті атқарушы органды (ол құрылған жағдайда) басқаратын және тиісті аумақта мемлекеттік саясаттың жүргізілуін, Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік органдарының барлық аймақтық бөлімшелерінің үйлесімді қызмет істеуін қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметінің өкілі.

Әкім мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылатын атқарушы органдарға басшылық жасайды. Әкім тиісті аумақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының жай-күйіне жауапты.

Жергілікті өзін-өзі басқару

Жергілікті өзін-өзі басқаруды тұрғын халық тікелей сайлау жолымен, сондай-ақ мәслихаттар мен басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жергілікті қауымдастықтарда жүзеге асырады.

Мемлекет пен оның органдарының өз өкілеттігі шегінде әрекет етіп жатқан жергілікті өзін-өзі басқару мен оның органдарының жұмысына араласуға құқығы жоқ.

Глоссарий

- **Жергілікті өзін-өзі басқару** – тиісті әкімшілік-аймақтық бөліністегі аймақ тұрғындарының (аймақтық ұжым) билігі.
- **Әкімшілік** – әкім басқаратын жергілікті атқарушы орган.
- **Мәслихат** – халық сайлайтын жергілікті өкілетті орган.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың мәні мынада: жергілікті мәселелерді тұрғылықты халық өздері сайлаған мемлекеттік емес органдардың белсенділігін жоғарылату арқылы, сол жерде жақсы және тиімді түрде шешу.

Жергілікті өзін-өзі басқару азаматтардың еркін сайлауы арқылы, жергілікті өзін-өзі басқарудың сайлау және басқа да органдары арқылы, сонымен қатар мәслихаттар мен әкімдер арқылы жүзеге асады. Жергілікті өзін-өзі басқару әрекетінің формасы – *жиын мен жергілікті қауымның жиналысы*.

Жергілікті өзін-өзі басқару тұрғын халық топтары жинақы тұратын ауыл (село), кент, қаладағы аудан, қала аумақтары шегінде жеке жүзеге асырылады. Бір әкімшілік-аймақтық бірлік аумағында бір жергілікті қоғамдастық құрылуы мүмкін. Облыстық, республикалық маңызы бар қалаларда және астанада өз қызметін дербес жүзеге асыратын бірнеше жергілікті қоғамдастық құрылуы мүмкін.

Жергілікті өзін-өзі басқару органдарында өзін-өзі басқару жүйесі іске қосылған әкімшілік-аймақтық бірлік аумағында тұрақты тұратын Қазақстан Республикасының азаматы жұмыс істей алады.

Облыстық әкімшілік ғимараты

Бақылау сұрақтары

1. Облыстық, республикалық маңызы бар қалалар мен астана әкімшілігінің құзыретіне не кіреді?
2. Жергілікті қоғамдастық жиналысы мен жиыны дегеніміз не? Онда қандай сұрақтар талқыланады?

6-тарау. ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

§31. ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ

Бүгін сабақта:

«ҚР әкімшілік құқығының нысаны, дереккөздері» ұғымы мен жүйесі туралы оқып білеміз.

Әкімшілік құқық – Қазақстан Республикасының құқық жүйесіндегі құқықтың іргелі салаларының бірі. Аталған сала мемлекеттік басқару мәселелерімен тікелей байланысты.

Есте сақта! Әкімшілік құқық – мемлекеттік басқару мен мемлекеттік әкімшілік қызметін реттеп отырады. Сондай-ақ әкімшілік құқық азаматтарды және мемлекеттік емес ұйымдарды мемлекеттік органдардың заңсыз әрекеттерінен қорғайды.

Тірек сөздер

- әкімшілік құқық
- әкімшілік құқық нормалары
- атқарушы билік
- мемлекеттік басқару
- полиция құқығы

Әкімшілік құқықтың рөлі мен маңызы әртүрлі бағыттарда көрінеді. Ол мемлекеттік аппаратты ұйымдастыру мәселелерін, қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында азаматтар мен ұйымдардың мемлекеттік әкімшілікпен қарым-қатынасын реттеп отырады, жария-құқықтық таластарды шешеді. Әкімшілік құқық қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде үлкен рөл атқарады.

Бұл, әсіресе, қоғамдық қауіпсіздікке қатер төніп тұрғанына байланысты, күрделі көші-қон және экологиялық үдерістерге байланысты өзекті болып отыр. Мұндай жағдайда полиция қоғамдық өмірдің қайнаған ортасында көрінеді.

Осылайша әкімшілік құқық мемлекеттік басқару саласы мен қоғамдық тәртіп саласын реттеп отырады.

Мемлекеттік билік жүйесіндегі атқарушы билік

Әкімшілік құқық атқарушы биліктің қызметімен және ұйымдастыру мәселелерімен тығыз байланысты. Атқарушы билік арнайы мемлекеттік органдар арқылы жүзеге асады.

Атқарушы билік жүйесінде мемлекеттің кадр, қаржылық, аппараттық, идеологиялық ресурстары тікелей шоғырланған. Нақ атқарушы билік жүйесінде мемлекеттік мәжбүрлеу аппараты (полиция органдары, қызметтер, әскер, қылмыстық-атқарушы (пенитенциарлық) жүйе, арнайы қызметтер) шоғырланған. Атқарушы билік дара басшылық қызметі мен төменгі органдардың жоғарғы органдарға қатаң түрде бағыну қағидаты негізінде құрылған.

Бұл органдар мемлекеттік басқару органдары жүйесіндегі негізгі буынды құрайды. Атқарушы билік заңға тәуелді сипатта айқын құрылған. Бұл органдардың ұйымдастырылуы мен қызметі заң негізінде жүзеге асады. Атқарушы биліктің мақсаты – қоғамдық қатынастарды реттеу, заңдар мен басқа да құқықтық жазбаша өкімдердің орындалуын, экономикадағы, әкімшілік-саяси және әлеуметтік-мәдени салалардағы күрделі әлеуметтік жүйені ұйымдастыру. Атқарушы билік әмбебап сипатта болады.

Атқарушы биліктің функциясы

- Мемлекеттік басқару – жоспарлау, болжау, ұйымдастыру, реттеу, орындау, есепке алу, бақылау.

- Ереже шығару қызметі – белгілі бір мінезқұлық ережелерін, заңға сәйкес актілер қабылдау. Мысалы, жол жүру ережесі.

- Қоғамдық тәртіпті қорғау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

- Юрисдикциялық функция. Кейбір жағдайларда атқарушы билік сот әділдігін орнатады – мемлекет атынан көпшілік жаза тағайындап немесе соттан тыс таластарды шешеді.

- Құқық қорғау функциясы – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етеді.

Атқарушы органдар биліктің басқа тармақтары (заңдар, мәслихат шешімдері, сот үкімдері және шешімдері) қабылдаған шешімдерді орындауға міндеттелген. Атқарушы органдардың қызметін соттар және басқа органдар заңдық жағынан бағалайды. Шындығында, атқарушы билік ең күшті билік болып есептеледі. Сондықтан да атқарушы билік үшін орасан көп шектеулер бар. Заңнама сот билігі тармағы мен заң шығарушы билік тармағына атқарушы биліктің қатты ықпал етуіне рұқсат бермейтін механизмдерді арнайы қарастырады.

Дәстүрлі түрде әкімшілік құқық *Жалпы және Ерекше* бөлімдерге бөлінеді, олардың әрқайсысына белгілі бір құқықтық инсти-

Глоссарий

- **Әкімшілік құқық** – мемлекеттік билік органдарының басқару қызметі саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеуші әкімшілік-құқықтық нормалар жиынтығы.
- **Мемлекеттік қызметші** – мемлекеттік органда мемлекеттік бюджеттен еңбекақы төленетін және мемлекет міндеттері мен атқаратын қызметін іске асыру мақсатында қызметтік өкілдігін жүзеге асыратын ҚР азаматы.

Кодекс

туттар кіреді. Жалпы бөлігін құқықтық нормалар мен институттар құрайды. Олар мемлекеттік басқару салаларына, мемлекеттік басқару салаларының барлық органдарының қызметіне ортақ болады. Ерекше бөлігі мемлекеттік басқарудың нақты салаларында қолданылатын нормаларды қамтиды. Әкімшілік құқықтық әдістерін қарастырайық (34-сызбанұсқа).

34-сызбанұсқа

Әкімшілік құқықтың қайнар көздерін қарастырайық (35-сызбанұсқа).

35-сызбанұсқа

2014 жылғы 5 шілдеде Қазақстан Республикасының «Әкімшілік құқықбұзушылық туралы» Кодексі қабылданды.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Әкімшілік құқыққа құқық саласы ретінде сипаттама беріңдер. Әкімшілік құқықтың нысаны мен әдістерін ашып көрсетіңдер.
2. Мемлекеттік билік жүйесіндегі атқарушы биліктің орнын түсіндіріңдер.
3. Әкімшілік құқық жүйесін сараптаңдар. Мемлекеттік қызметтің басқа қызметтерден қандай айырмашылығы бар?

3-деңгейлі тапсырма. Сыни тұрғыдан ойлау. «Мемлекеттік басқаруда әртүрлі мүдделерді қалай үйлестіруге болады?» деген тақырыпқа пікірталас өткізіңдер. Қоғам өмірін қалай ретке келтіруге болады? Қандай органдар қоғамдық тәртіпті сақтап, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді?

§ 32. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: АЙМАҚТЫҚ ЖӘНЕ САЛАЛЫҚ БАСҚАРУ

Бүгін сабақта:

«Мемлекеттік басқару» ұғымын, оның түрлері мен өзіне тән ерекшеліктерін қарастырамыз.

Мемлекеттік басқару – үлкен мүдделер шеңберін қамтитын кең категория. Кез келген мемлекеттік орган белгілі бір дәрежеде мемлекеттік басқарумен айналысады, яғни, қоғамдық қатынастарды ретке келтіруге мақсатты түрде ықпал етеді. Парламент заң шығара отырып, мемлекеттік басқарумен айналысады. Соттар қоғамдық қатынастарға азаматтық істер бойынша шешім немесе қылмыстық істер бойынша үкім шығарады. Сондықтан, кеңінен алғанда, заң шығарушы органдар, соттар және басқа да мемлекеттік органдар (Президент, Конституциялық кеңес, прокуратура органдары) мемлекеттік басқаруға тартылған.

Сондай-ақ мемлекеттік басқару тар шеңберде де түсіндіріледі. Бұл – атқарушы биліктің және басқа да мемлекеттік әкімшілік органдарының басқару қызметі. Нақ осы күнделікті, жылдам, толық басқару әкімшілік құқықтың басты назарында. Мемлекеттің басқару қызметі мемлекеттік органдарға, азаматтардың мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарына арналған көптеген жүріс-тұрыс ережесімен байланысты жүргізіледі. Бұл ережелер қоғамдық тәртіпті және қоғамдық қауіпсіздікті сақтау мақсатында заң және заңға тәуелді актілермен қалыптасады. Мемлекеттік органдардың қызметі сан қилы. Бұл – әртүрлі жүріс-тұрыс ережелері бар сансыз актілерді шығару, жеке үкімдердің қабылдануы, мемлекет атынан әкімшілік мәжбүрлеудің түрлі

Тірек сөздер

- мемлекеттік басқару
- салалық басқару
- аймақтық басқару
- мемлекеттік қызмет
- мемлекеттік қызметші

Глоссарий

- **Мемлекеттік басқару** – мемлекеттік қызмет түрі. Ол заңға тәуелді, атқарушы-басқарушылық сипатта болады. Экономикалық, әлеуметтік-мәдени және әкімшілік-саяси үдерістерді реттеуде мемлекеттің қызметі мен міндеттерін жүзеге асыруға бағытталған.
- **Мемлекеттік қызмет** – азаматтардың мемлекеттік басқаруды жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттік органдардағы қызметі.
- **Мемлекеттік қызметші** – мемлекеттік органда мемлекеттік бюджеттен ақы төленетін қызмет істеп, мемлекеттің міндеттері мен қызметін жүзеге асыру мақсатында қызметтік өкілдігін жүзеге асыратын ҚР азаматы.
- **Меритократия** – мемлекеттік қызметкердің жеке еңбегі мен жетістіктерін мойындау, оның қабілеті мен кәсіби дайындығына сәйкес мемлекеттік қызмет бойынша көтерілуі.

шараларын қолданатын полиция қызметінің орындалуы, бақылау мен қадағалауды іске асыру.

Мемлекеттік басқару бүкіл қоғамның мүддесін көздейді, басқарудың барлық салаларын үйлестіруді қамтамасыз етеді. Басқару функциясын орындау үшін арнайы аппарат құрылады, ол мемлекет атынан қоғамды басқаруды жүзеге асырады. Мемлекеттің алдына қойған міндеттері бұл органдардың жұмысының мазмұнын анықтайды. Мемлекеттік басқару арқылы мемлекеттің сыртқы және ішкі функциялары жүзеге асады.

ҚР мемлекеттік басқарудың өзіндік ерекшеліктері:

- мемлекеттік басқару органдары жүзеге асырады;
- қызметінің басты бағыты – заңдар мен басқа нормативтік актілердің орындалуы;
- атқарушы органдарда үлкен материалдық базаның болуы;
- мемлекеттік басқарудың заңды билеуші сипаты рұқсат беру және мәжбүрлеу, тыйым салу, шек қою сияқты әдістерді қолдану мүмкіндігін білдіреді;
- мемлекеттік басқаруды тегіс қамту сипатында болады, яғни қоғамдық өмірдің маңызды жақтарын қамтып, құқықтық ережелер арқылы реттеліп отырады;
- мемлекеттік басқару заңға тәуелді сипатта болады. Ол заң негізінде жүзеге асып және де нормативтік актілерге сәйкес келуі керек (36-сызбанұсқа).

ҚР Үкіметі – Қазақстан Республикасының жоғарғы атқарушы және басқарушы органы. ҚР орталық атқарушы органдары – министрліктер, агенттіктер, комитеттер (мысалы, Ұлттық қауіпсіздік комитеті), Үкімет құрамына кірмейтін орталық атқарушы органдар (мысалы, Құнды қағаздар бойынша ұлттық комиссия). Жергілікті атқарушы органдар – облыстық, қалалық, аудандық әкімшіліктер, ауылдық округтер, сонымен қатар бірлестіктерді, мекемелерді, ұйымдарды (өндірістік мекемелер, мекемелер, ұйымдар) тікелей басқару органдары.

Мемлекеттік басқарудың екі түрін қарастырайық – салалық және аймақтық.

Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі, Нұр-Сұлтан қаласы

36-сызбанұсқа

Мемлекеттік басқарудың мақсаттары

Әлеуметтік-экономикалық мақсаттар, яғни, қоғамдық өмірді реттеу және көпшіліктің мүддесін қанағаттандыру, экономикалық жетістіктерге қол жеткізу, белгілі бір экономикалық қатынастарды құрып, қолдау көрсету.

Саяси мақсаттар, яғни, басқаруға мемлекеттің саяси құрылымдарын тарту, мемлекет пен қоғамдағы саяси үрдістерге қолдау көрсету.

Қамтамасыз ету мақсаттары, яғни, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, қоғамда заңдылықты, қоғамдық тәртіпті т.б. қамтамасыз ету.

Құқықтық-ұйымдастырушылық мақсаттар, яғни, мемлекеттің негізгі қызметін жүзеге асыруға және құқықтық мемлекет тетігі арқылы оның міндеттерін шешуге қабілетті құқықтық жүйе қалыптастыру.

Салалық басқару – министрліктер мен ведомстволардың, комитеттердің қызметі; ал облыстарда, аудандар мен қалаларда – атқарушы биліктің аймақтық органдарының қызметі. Салалық басқаруға вертикалды (сызбалық) құқықтық қатынастар тән. Басқаша айтқанда, тікелей бағыну қатынастары. Яғни, төменгі органдар тікелей жоғары тұрған органдарға бағынады. Салалық басқару нысандары әртүрлі.

Аймақтық мемлекеттік басқару – мемлекеттік органдардың аймақтарда жүзеге асырылатын қызметі. Қазақстан Республикасының аумағында 14 облыс, республикалық маңызды 3 қала бар. Бұлар – Нұр-Сұлтан, Алматы, Шымкент қалалары. Жергілікті атқарушы органдар (әкімшіліктер, орталық мемлекеттік органдардың аймақтық бөлімшелері

және т.б.) арқылы жүзеге асырылады. Жергілікті атқарушы органды әкім басқарады.

Республикалық маңызы бар қала, облыс әкімдерін Премьер-Министрдің ұсынысымен ҚР Президенті тағайындайды. Басқа әкімшілік-аймақтық бірлік әкімдерін оларға қарағанда жоғары тұрған әкімдер тағайындайды.

Әкімдер өздерінен жоғары тұрған әкімдер мен Президенттің бақылауында болады және оларға есеп береді.

Осылайша Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды мемлекеттік органдар жүзеге асырады. Мемлекеттік басқарудың екі түрі бар: салалық және аумақтық.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. ҚР мемлекеттік басқарудың негізгі белгілерін сипаттаңдар, мемлекеттік басқарудың мақсаттарын анықтаңдар.
2. Мемлекеттік басқарудың екі түрін салыстырыңдар. Олардың айырмашылығы неде? Қазіргі кездегі мемлекеттік басқаруда қандай мәселелер бар?

1-деңгейлі тапсырма. Өздерің тұрған жердегі әкімшіліктің қызметін сипаттап беріңдер. Тұрған жерлеріңде қандай мәселелердің өзекті екенін және жергілікті атқарушы органдардың көмегімен оны қалай шешуге болатынын топта талқылаңдар. Өз тұрған жерлеріңдегі атқарушы билік органдары мен қоғам әлеуметтік мәселелерді шешуде бірлесе әрекет ете ме? Мысал келтіріңдер. Әкімшілік қызметкерлерімен кездесу өткізіңдер. Өздеріңді қызықтыратын мәселелер бойынша сұрақтар дайындаңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Сыныпты үш топқа бөліңдер. Қазақстан Республикасы Үкіметінің құрылымын сипаттаңдар. Жаңа мемлекеттік органдардың – ҚР Дін істері және азаматтық қоғам министрлігінің, ҚР Қорғаныс және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің, ҚР Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің өкілдігін ашып көрсетіңдер. Бұл органдардың не үшін құрылғанын топтарда талқылаңдар.

7-тарау. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

§33. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ РЕТТЕУ ТҮСІНІГІ

Бүгін сабақта:

экологиялық құқықтық қатынастар дегеннің не екенін білеміз; экологиялық құқық пәні мен әдістерін айыра білуді үйренеміз; жаһандық экологиялық мәселелерді бөліп көрсетеміз.

Адамның табиғатқа әсері ұлан-ғайыр. Әлемде нағыз жабайы табиғат мүлдем сақталмаған елдер бар. Мысалы, Ұлыбритания мен Голландияда адамдар ландшафтыны толықтай бақылауына алған. Қазақстанда жабайы табиғат әлі де сақталған жерлер бар.

Есте сақта! Қоршаған ортаны адамның жағымсыз әрекеттерінен, әсерінен қорғауға бағытталған нормалар жиынтығы *экологиялық құқық* деп аталады.

Табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы қоғамдық қатынастар *экологиялық құқықтық қатынастар* деп аталады.

Әр адам табиғатты ластанудан қорғау керек. Мысалы, орманда от жағуға, елді мекенде полиэтилен материалдарын жағуға болмайды, улы заттарды пайдалануда ұқыпты болу керек және т.б.

Әлемдік қауымдастық Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) атынан Тұрақты даму Концепциясын жасады. Ол болашақ ұрпаққа және қоршаған ортаға зиян келтірмей, қазіргі заман адамының күнде өсіп отырған талаптарын қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл Концепция – табиғат пен қоғамның өзара әрекеттестігі қызу қолдау тапқан және кең тараған заманауи тұжырымдамалардың бірі. БҰҰ Бас хатшысының бастамасымен 1984 жылы Қоршаған ортаны қорғау мен дамыту жөнінде халықаралық комиссия құрылды.

1992 жылы мамыр айында Бразилияда өткен қоршаған ортаны қорғау мен дамытуға арналған БҰҰ конференциясында Рио-де-Жанейронның Қоршаған ортаны қорғау мен дамыту Декларациясы қабылданды. Аталған Декларацияға біздің еліміз де қосылды.

2007 жылы 9 қаңтарда қабылданған Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі экологиялық құқықтық қатынастарды реттеп отыратын негізгі заң болып табылады.

Қазақстанда табиғатты қорғау қызметін реттеп отыратын арнайы кодекстер бар. Бұл – 2003 жылы 20 маусымда қабылданған Жер кодексі, 2003 жылы 9 шілдеде қабылданған Су кодексі, 2003 жылы 8 шілдеде қабылданған Орман кодексі.

Экологиялық құқық пәні – қоршаған орта мен қоғамның өзара әрекеттестігі саласындағы қоғамдық қатынастар. Басқаша айтқанда, қоғамдық қатынастардың екі тобы табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және қоршаған ортаны қорғау (табиғи ресурстарды қорғау) болып табылады.

Экологиялық құқықта қоғамдық қатынастарға әсер етуге императивтік және диспозитивтік амалдар қолданылады. *Императивтік* немесе *әкімшілік-құқықтық әдіс* билік пен оның қоластындағылардың қарым-қатынасына негізделген, мұндағы субъектілер тең емес жағдайда болып отыр. Бұларға қылмыстық,

Тірек сөздер

- экологиялық құқық
- экологиялық құқықтық қатынастар
- экологиялық құқықтың қайнар көздері
- экологиялық мәселелер

Глоссарий

- **Жер қойнауы** – тереңге кеткен, зерттеу мен игеру мүмкін болатын топырақ қабатының асты мен су қоймаларының түбі.
- **Сулар** – су нысандарында жинақталған барлық судың жиынтығы. Жер үсті және жерасты сулары болады; су нысаны – жер үстіндегі оның рельефі түріндегі орынға немесе шектелген көлемі, белгілері бар жер қойнауына судың жиналған жері.

Глоссарий

- **Ормандар мен басқа да өсімдіктердің негізгі қызметі** – ағаш сүрегіне деген қажеттіліктерді қамтамасыз ету, оттек бөлу («жеңіл ғаламшарлар»), рекреация.
- **Жануарлар әлемі** – континенттік қайраңдардың табиғи қорына жататын және табиғи еркіндік жағдайында жүрген жабайы жануарлардың барлық түрінің, тіршілік иелерінің жиынтығы.
- **Микроорганизмдер немесе микрофлоралар** – топырақта, суда, тағамдарда, адам ағзасында болатын, тек микроскоп арқылы көрінетін біржасушалы бактериялар, балдырлар, микробтар.
- **Генетикалық қор** – байқалатын және потенциалды тұқымқуалаушылық белгілері бар тірі ағза түрлерінің жиынтығы. Табиғи ортаның азғындауы жануарлар мен өсімдіктердің өзгеріске ұшырауына, мутанттардың, яғни, өзгеше генетикалық белгілері бар ағзалардың пайда болуына алып келеді.

әкімшілік, процессуалды құқық нормаларын жатқызуға болады. *Диспозитивтік* немесе *азаматтық құқықтық әдіс* тараптардың теңдігіне, қоғамдық қатынастарды реттеудің экономикалық құралдарына негізделген.

ҚР Экологиялық кодексінде бекітілген қағидастар:

– Қазақстан Республикасының тұрақты дамуын қамтамасыз ету;

– экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

– экологиялық қатынастарды реттеуге экожүйелі көзқарас;

– қоршаған ортаны қорғау саласын мемлекеттік реттеу және табиғи қорларды пайдалану саласын мемлекеттік басқару;

– қоршаған ортаның ластануының және оған зиян келтірудің кез келген түрінің алдын алу шараларының міндеттілігі;

– Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын жауапкершіліктен бұлтартпау;

– қоршаған ортаға тігізген залалын өтеу;

– қоршаған ортаға әсер етудің ақылы болуы және оған рұқсат алу тәртібі;

– қоршаған ортаға әсер ету мен табиғи қорды пайдалануда экологиялық жағынан таза, ең жақсы қорды сақтайтын технологияларды пайдалану;

– қоршаған ортаны қорғау жөнінде мемлекеттік органдардың жариялылығы мен үйлесімділігі, өзара әрекеттестігі;

– табиғатты пайдаланушыларды қоршаған ортаны ластаудың алдын алуға, төмендету мен жоюға, қалдықтарды қысқартуға ынталандыру;

– экологиялық ақпаратқа қолжетімділік;

– қоршаған ортаға ықпал жасау мен табиғи қорларды пайдалануда ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету;

– Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын халықаралық құқық қағидастарымен үйлестіру;

– жоспарланған шаруашылық және басқа да қызметтің экологиялық қауіптілігі презумпциясы және оны іске асыруға шешім қабылдаған кезде қоршаған орта мен тұрғындардың денсаулығына әсерін бағалаудың міндеттілігі.

Экологиялық құқықтың негізгі объектілері – жер, жер қойнауы, жерүсті және жерасты сулары; атмосфералық ауа; жануарлар әлемі, тіршілік иелерінің тектік қоры; табиғи экологиялық жүйелер, климат және жердің озондық қабаты, сонымен қатар мемлекеттік табиғи қорықтар қорының объектілері мен ерекше қорғауға алынған табиғат аумақтары.

Қазақстан жануарлары – акбөкендер

Іле Алатауының бөктері

Оларды жоюдан, деградациядан, бүлінуден, ластанудан және басқа да зиянды әсерден қорғау керек.

Экологиялық құқық – ерекше құқық саласы. Оның басты міндеті – қоршаған ортаны адамның жағымсыз әсерінен қорғау.

Бақылау тапсырмалары

1. Экологиялық құқық пәні мен әдістерін айқындаңдар.
2. Экологиялық құқықтың қорғауындағы негізгі нысандарды бөліп көрсетіңдер.

3-деңгейлі тапсырма. Сендер тұрған аймақта қандай экологиялық мәселелер бар? Экологиялық жағдай жақсара түсуі үшін әрбір адам не істеуі керек? Осы тақырыпқа реферат дайындап келіңдер.

§34. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ БОЙЫНША АЗАМАТТАРДЫҢ МІНДЕТТЕРІ МЕН ҚҰҚЫҚТАРЫ

Бүгін сабақта:

экологиялық құқық пен азаматтардың міндеті, экологиялық құқықбұзушылық пен экологиялық жауаптылық туралы білеміз.

XX ғасырдың орта шенінде әлемдегі экологиялық жағдай күрт нашарлап кетті. Бүгінгі таңда жекелеген өңірлерде қоршаған орта жағдайының нашарлауы адамзаттың амандығына ғана емес, өміріне де қауіп төндіруде. Соғыстар нәтижесінде адамзаттың табиғатқа тигізген зияндары, ормандарды, табиғи қазбаларды аяусыз құртуы, тұщы суды пайдаланудың қарқынды өсуі, атмосфералық ауаның ластануы адам шошырлық жағдайға жеткені соншалық, оны аз-аздап өзгертудің өзіне қыруар уақыт қажет болады.

Республика азаматтарының өмірі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаны қорғау мемлекеттің міндеті ретінде Конституцияда бекітілген. Табиғатты сақтау және оның байлықтарын ұқыптап ұстау – республиканың әрбір азаматының міндеті.

Адамның қолайлы қоршаған ортаға құқығы әртүрлі заңдарда бекітілген.

Адамның таза, қолайлы қоршаған ортаға құқығы келесі элементтерден тұрады:

– халықаралық және ұлттық стандарттарға жауап беретін қоршаған табиғи ортада өмір сүруінің шынайы мүмкіншіліктері;

– экологиялық қауіпсіздікке байланысты шешімдерді дайындап, талқылау және шешім қабылдауға қатысуы, қоршаған ортаның жағдайы туралы қажетті ақпарат алып отыруы;

– мемлекет тарапынан қоршаған ортаның ластануынан адамның денсаулығына тиген залалды өтеу құқығы (37-сызбанұсқа).

37-сызбанұсқа

Адамның негізгі экологиялық құқықтары

қолайлы қоршаған ортада өмір сүру құқығы

оның жағдайы туралы шынайы ақпарат алу құқығы

денсаулығына немесе оның мүлкіне экологиялық құқықбұзушылық арқылы залалы тигсе, оның өтемін талап ету құқығы

Адам құқығы оның міндеттерімен тығыз байланысты. Бұл – қолайлы қоршаған ортаға құқығы бар адам табиғатты сақтап қалу үшін қолдан келгеннің бәрін жасау керек дегенді білдіреді (38-сызбанұсқа).

38-сызбанұсқа

Адамның негізгі экология саласындағы міндеттері

қоршаған орта мен табиғатты қорғау

табиғат пен табиғи байлықтарды күтіп ұстау

занның басқа да талаптарын орындау

Экологиялық құқықбұзушылық болған жағдайда, әдеттегідей, адам өмірі мен денсаулығына, экономикалық мүддеге, қоршаған ортаға зиян келтіріледі. Экологиялық зиянкестік – экологиялық құқықбұзушылықтың негізгі факторы. Мұндай зиянкестіктің ерекшелігі бірден көзге түспей, ұзақ уақыттан кейін ғана білінеді. Қаржы шығарумен қоршаған орта жағдайының сапасын орнына келтіру мүмкін емес. Экологиялық зиян келтіру табиғаттың жағдайына әсер етеді.

Экологиялық құқықбұзушылық үшін жауаптылық 16 жастан басталады. Кейбір жағдайларда, мысалы, мемлекет қорғауындағы табиғи кешендер мен нысандарға қасақана залал келтіріп немесе құртып жіберсе, 14 жастан бастап жауаптылық артылады.

Экологиялық құқықбұзушылықтар әртүрлі болады. Тигізген зиянының сипатына қарай:

- қоршаған ортаның және жеке табиғи нысандардың (ормандар, су, жер қойнауы, жер т.б.) ластануы;
- табиғат нысандарын бұзу және құрту (жерге зиян келтіру, Қызыл кітапқа енген жануарларды қыру, ағын сулар мен ормандарға зиян келтіру т.б.);
- табиғат қорларының таусылуы;
- табиғи қорларды тиімсіз пайдалану (мысалы, суды ысырап қылу т.б.) деп бөлінеді.

Экологиялық құқықбұзушылық жасағаны үшін әкімшілік, қылмыстық, азаматтық-құқықтық жауаптылыққа, материалдық және тәртіптік жазаға тартылады.

Жыл өткен сайын экологиялық қылмыс пен басқа да құқықбұзушылық саны өсіп барады. Олардың қоғамдық қауіпсіздікке әсері барған сайын ұлғая түсуде. Экологиялық қылмыстар елдің экономикасына ғана әсер етіп қоймай, адам өмірінің биологиялық негізін бұлдіреді.

Қылмыстық жауаптылық ең қатаң жаза болып табылады. Бұл экологиялық құқықбұзушылық жасағандарға қолданылады. Барлық экологиялық қылмыстар ҚР Қылмыстық кодексінде көрсетілген.

Құқықтық экологиялық талаптарды бұзу салдарынан қоршаған орта жағдайының нашарлауы *экологиялық зиян келтіру* деп аталады. Ол, ең алдымен, қоршаған ортаны ластау, бұзу, жойып жіберу, табиғи қорларды құрту, экологиялық жүйені бұзу түрінде көрінеді.

Сонымен қатар табиғаттың азғындауы азаматтар мен заңды тұлғалардың денсаулығы мен мүлкіне зиян келтіреді. Бұндай зиян *экогенді* деп аталады. Алайда мұндай зияндылық әрдайым қоршаған орта туралы заң жобасының талаптарын бұзумен байланысты емес. Ол жер сілкіну, су тасқыны т.б. табиғи апаттардың кесірінен болуы да мүмкін.

Экологиялық зиян келтірудің табиғи (шынайы) және қаржылық түрі бар.

Зиянкестікті табиғи түрде шынайы өтеу мұндай өтем мүмкіндігінің шегі туралы мәселе туындатады.

Мысалы, жерді қорғауға байланысты зиянды өтеу жерді бұрынғы қалпына келтіру арқылы іске асырылады: жер телімінің рельефі заңсыз түрде бұзылса, мысалы, оның беті траншеялармен, қазандықтармен т.б. жабылса, оны қалпына келтіру үшін бұл кемшіліктерді жою керек. Орман алқабын қалпына келтіру жана ағаштар отырғызу арқылы жүргізіледі. Ал табиғи қорларды бұрынғы қалпына келтіру әрбір нақты жағдайға сот арқылы шешіледі.

Глоссарий

- **Экоцид** – өсімдік және жануарлар әлемін жаппай жойып жіберу, атмосфераны, жер немесе су қорларын улау, сонымен қатар экологиялық апатқа алып келетін басқа да әрекеттерге бару.
- **Экологиялық құқықбұзушылық** – мемлекеттің заңды және жеке тұлғаларының экологиялық құқықтары мен заңды мүдделеріне зиян келтіретін қарсы әрекеттерге баруы.
- **Таксалар** – шаруашылықты ұстауға (орман, балық, аңшылық) кеткен шығындарды бағалаудың шартты бірліктері, сонымен қатар тәртіп бұзушыны жазалау қажеттілігі. Такса екі бөліктен тұрады: біреуі шыққан шығынды өтеу, екіншісі кінәліні жауапқа тарту.

Табиғи ортаға келтірілген зиянды ақшалай өтем арқылы қалпына келтіру ҚР Экологиялық кодексінде қарастырылған бірқатар әдістер арқылы анықталады. Келтірілген зиянды есептей отырып, қабылданған тәртіп бойынша бекітілген таксаға сәйкес жүзеге асады. Олар жоқ болған жағдайда, қоршаған ортаның бұзылу жағдайындағы нақты шығындарды қалпына келтіру, соның ішінде келтіретін пайдасының жойылуын есептейді.

Бақылау тапсырмалары

1. «Адамның қолайлы және салауатты қоршаған ортада өмір сүру құқығы» ұғымын ашып көрсетіңдер.
2. Экологиялық құқықбұзушылыққа анықтама беріңдер.
3. Экологиялық құқықбұзушылық түрлерін ашып көрсетіңдер.

1-деңгейлі тапсырма. Жақын арадағы орманды (саябақты) немесе мектеп ауласын тазалауға арналған «экологиялық десант» дайындаңдар және жүргізіңдер. «Ең таза жиналған жер телімі», «Қоқыстың ең үлкен үйіндісі» және т.б. тақырыпта номинациялар немесе марапаттаулар дайындаңдар. Қоқыс салатын пакеттер дайындаңдар және жергілікті билік құрылымдарымен қоқыс шығаратын көлік бөлу туралы келісіңдер (экологиялық заң нормаларын пайдаланыңдар). Бұл жерде кімнің не мақсатпен жұмыс істегенін жазып, акция өткен жерде плакат қалдырыңдар. Қоршаған ортаны ластауға тыйым салудың қажеттігін айтып, өз аудандарыңның тұрғындарына хабарландыру жазыңдар.

2-деңгейлі тапсырма. «Бір жылдығыңды ойласаң – егін ек, 10 жылдығыңды ойласаң – ағаш отырғыз, 100 жылдығыңды ойласаң – адам тәрбиеле» деген ертеден қалған өсиет бар. Аталған өсиетті тәрбиелеу және экологиялық біліммен байланыстырыңдар. Өздерің тұрған елді мекендегі адамдар бұл өсиетті қалай орындап жүргенін талқылаңдар.

3-деңгейлі тапсырма. Бүгінгі таңда, әсіресе ірі қалаларда ауаның бұзылуы байқалады. Бұл көлік санының өсуімен байланысты. Адам үшін детонацияға қарсы бензинге қосатын қорғасын үлкен қауіп төндіреді. Үлкен қалалардағы көлік ағынын қалай азайтуға болады? Токио, Пекин, Париж, Мәскеу тәрізді әлемдегі ірі қалалардың тәжірибесін зерттеңдер. Өз пікірлеріңді білдіріңдер.

8-тарау. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ

§ 35. «ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ» ҰҒЫМЫ МЕН ЖҮЙЕСІ

Бүгін сабақта:

«қылмыстық құқық» ұғымымен және жүйесімен, сонымен қатар пәні, қызметі, міндеттері, негізгі қағидаттарымен танысамыз.

Күн сайын әлемде миллиондаған құқықбұзушылық орын алады. Олардың кейбіреуін адамдар абайсызда істейді, ал басқалары – саналы түрде жасалатын қылмыстар. Құқықбұзушылықтың ең ауыр түрі – қылмыстық құқықбұзушылық.

Қылмыстық құқық «қылмыстық құқықбұзушылық» түсінігі мен белгілерін анықтау, жаза қолдану, қандай негізде қылмыстық жауап-

тылыққа тартуға болатынын анықтау, сонымен қатар қылмыстық жауаптылықтан босату сияқты қоғамдық қатынастарды реттеп отыратын құқықтану саласы (39-сызбанұсқа).

39-сызбанұсқа

Қылмыстық құқық міндеттері

Қылмыстық заңда көрсетілген қоғам мен мемлекеттің құқығы мен мүдделерін (денсаулығы, өмірі) қылмыстық қолсұтушылықтан қорғау

Қылмыстың алдын алу

Қылмыс пен жаза туралы ақпарат бере отырып, қоғам мүшелерін тәрбиелеу

Қылмыстық құқық қылмыстың не екенін, қандай қылмыс үшін қандай жаза тағайындалатынын, қылмыстық жауаптылықтың негізін, жауаптылық пен жазадан босату жағдайларын *анықтайды*. Қылмыстық құқық қылмыс жасалуына байланысты туындаған қоғамдық қатынастарды *реттейді*.

Қылмыстық құқық келесі функцияларды орындайды (40-сызбанұсқа).

Тірек сөздер

- қылмыстық құқық пәні
- қылмыстық құқықтың міндеттері
- қылмыстық құқықтың функциялары
- қылмыстық құқықтың қағидаттары

40-сызбанұсқа

Қылмыстық құқықтың негізгі функциялары

Алдын ала ескерту функциясы. Жаза тағайындау, азаматтар қылмыс жасау жағдайында жауаптылыққа тартылатыны ескеріледі.

Қылмыстық құқықтың қорғау функциясы. Егер жекетілгенін, қоғам мен мемлекеттің (өмірі, денсаулығы т.б.) аса маңызды мүдделері қозғалса, қоғамдық қатынастарды қылмыстық-құқықтық қорғау тетіктерін қосады.

Қылмыстық құқықтың ынталандыру функциясы қоғамға пайдалы әрекеттерді ынталандыратын бірқатар ережелерден тұрады. Олар: қылмыс құрамының жеңіл түрі болған жағдайда қылмыстық жауаптылықтан босату немесе оны жеңілдету т.б.

Қызықты дерек!

Адам өлтіру, ұрлық, сатқындық және т.б. әрекеттер адамзат пайда болғаннан бері бірге келе жатқанына ежелгі жазба деректер куә. Алғашында оларға «қанға – қан, жанға – жан» қағидаты арқылы қарсы тұрды. Бара-бара адамдар жасаған қателіктері үшін әр адамға жеке және бүкіл қоғамға қолдануға келмейтін жазадан басқа,

жалпы міндетті ережелер енгізу керектігін түсіне бастады. Біз білетін алғашқы нормативтік актілерде сол кезде-ақ қылмыстық-құқықтық сипаттағы ережелер болды. Мысалы, Вавилон патшасы Хаммурапидің (б.з.б. 2-мыңжылдық) заңдар жинағы ұрлық пен адам өлтіру жауаптылығын қарастырған. Манудың (шамамен б.з.б. 1200 жыл) ежелгі үнді заңдарында қазіргі заманнан айырмашылығы жоқ ұрлық туралы анықтама берілген. Ежелгі Грекия заңдарында (б.з.б. 409 ж.), Ежелгі Рим заңдарында (б.з.б. 450 ж.) жекеменшікке, жекетұлғаға, дінге, мемлекет ісіне қолсұғушылық болғаны үшін жауаптылыққа тарту қарастырылған. Өлім жазасын кеңінен қолдану ежелгі құқықтық актілерден жиі кездеседі.

Қазақ халқының қарапайым ережелері өзіндік қызығушылық тудырады. Мұнда «қылмыстық іс» ұғымы болмаған. Бүкіл тәртіпсіздіктер жаман деп саналған. Қылмысты сараптауда қылмыстың жасалған орны, уақыты, әдісі маңызды рөл атқарған. Өзінің туған ауылында жасалған қылмыс – ең ауыр қылмыс болып саналған. Оған басқа ауылда жасалған қылмыстан да қатаң жаза қолданылған. Қылмыс жасау уақыты да ескерілген.

Түнде жасалған ұрлыққа қарағанда, күндіз жасалған ұрлық қатаң жазаланған, себебі ешкімнен қаймықпай, баса-көктеп баруымен негізделген. Қылмысты ашуда қылмыс жасау әдісіне баса назар аударылған.

Қылмыстық құқық жүйесі *Жалпы* және *Ерекше* бөліктерге бөлінеді (41-сызбанұсқа).

41-сызбанұсқа

Қылмыстық құқық жүйесі

Жалпы бөлім қылмыстық құқықтың міндеттері мен қағидастарын, қылмыстық жауаптылық пен одан босату негіздерін, қылмыстық заңның уақыт, кеңістік бойынша әрекет шегін; жазалау түрі мен жүйесін; оларды тағайындаудың реті мен негізін; қылмыстық жауаптылықтан және жазасын өтеуден босатудың реті мен негізін; кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығының ерекшеліктерін және медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасын қолданудың ерекшеліктерін анықтайтын нормалардан тұрады. «Қылмыс», «айып», «ақыл-есінің дұрыстығы (дұрыс еместігі)», «қылмыс жасау сатылары», «қылмысқа қатысушылық», «мерзімі өткендік», «қылмысты жоққа шығаратын әрекет» ұғымдарын анықтайды.

Қылмыстық құқықтың **Ерекше бөлімі** қандай әрекеттердің қылмыс болып табылатынын нақтылайды және олардың әрқайсысына тиісті жаза тағайындайды.

Қылмыстық құқықтың **Жалпы бөлімі** мен **Ерекше бөлімі** арасында бөлінбейтін тығыз байланыс бар, өйткені Ерекше бөлім нормаларын Жалпы бөлімге берілген ережелерсіз қолдану мүмкін емес. Мазмұны бірдей болғандықтан олар бөлінбейді.

Қылмыстық құқықтың **Жалпы бөліміндегі** нормалар **Ерекше бөлім** нормаларында тұжырымдалған ережелердің негізі болады.

Қылмыстық құқықтың Жалпы және Ерекше бөлімдері жеке институттарға бөлінеді. Бұл – ұқсас қоғамдық қатынастарды реттейтін біртекті құқықтық нормалардың жиынтығы. Қылмыстық заң, құқық пен жазалау институттары ең ірі институттар болып табылады. Шағын

институттарға жататындар: әрекеттің қылмыстылығын жоққа шығаратын жағдайлар институты; қылмысқа қатысушылық институты; көптік қылмыстар институты; жазалаудан шартты түрде мерзімінен бұрын босату және шартты түрде айыптау институты және т.б.

Қылмыстық құқық қағидаттары. Қылмыстық құқық құқықтың жалпы қағидаттарына негізделеді (42-сызбанұсқа).

42-сызбанұсқа

	<p>Заңдылық қағидаттары</p> <p>Қылмыс пен жаза әрекеттері тек қылмыстық заңмен анықталады. Басқа ешбір заңдар мен нормативті актілер қылмыстық жауаптылықты құрай алмайды. Сот шешімі бойынша және заңға сәйкес болмаған жағдайда, ешкім қылмыс жасағаны үшін кінәлі саналып, жазаға тартылмайды.</p>
	<p>Заң алдында барша азаматтардың теңдігі қағидаттары</p> <p>Қылмыс жасаған адамдар ұлтына, шығу тегіне, қызметі мен әлеуметтік жағдайына және басқа да жеке ерекшеліктеріне қарамастан қылмыстық жауаптылыққа тартылады.</p>
	<p>Қылмыстық жауаптылықтан бұлтармау қағидаттары</p> <p>Қылмыс жасаған адам қылмыстық-құқықтық тәртіп бойынша жазаланады. Қылмыскер, ешбір жағдайларға қарамай, әділ жазасын алуы тиіс. Әрбір қылмыс жасаған адам әділ және қатал жазадан сытылып кете алмайтынын түсінуі тиіс.</p>
	<p>Жеке айып жауаптылығы қағидаттары</p> <p>Қылмыскер өзі жасаған қылмысы үшін ғана жауап береді. Қылмыстық жауаптылық тек жекетұлғаға тағайындалады.</p>
	<p>Әділеттілік қағидаттары</p> <p>Адамға қолданылған жаза әділ болуы керек. Бір ғана қылмысы үшін ешкім де екі рет жазаланбайды.</p>
	<p>Адамгершілік қағидаттары</p> <p>Жаза белгілеу адамның қадір-қасиетіне нұқсан келтірмеуі және оған физикалық жапа шектірмеуі керек.</p>

Нақты бір адамның қылмыс жасауы барысында пайда болған қатынастар *қылмыстық құқық пәні* болып табылады. Қылмыстық-құқықтық қатынас субъектілері – қылмыстық құқықбұзушылық жасаған азаматтар мен өзінің өкілетті органдары түріндегі мемлекет.

Глоссарий

- **Қылмыстық құқық** – қылмыстық заңда бекітілген нормалар жиынтығы. Бұл нормалар «қылмыстық құқықбұзушылық», «қылмыс пен әрекеттің жазалануы», «қылмыстық жауапкершілік негізі», «жаза тағайындаудың жалпы бастауы», «қылмыстық жауапкершілік пен жазадан босату шарттары» ұғымдарына түсінік береді.

Мемлекеттік органдар қылмыстық құқықбұзушылық жасаған адамды қылмыстық жауаптылыққа тартып, оған жаза қолдануға құқылы және міндетті. Ал жекетұлға өзіне жүктелген жауапкершілікке шыдап, жазасын өтеуі тиіс, сонымен қатар өзінің жауапкершілігі заң ережелеріне негізделуін талап етуге құқығы бар.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қылмыстық құқық деген не? Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығының міндеттерін атаңдар.
2. Қоғам өмірінде қылмыстық құқық қандай рөл атқарады?
3. Қылмыстық құқық қағидаттарын сипаттаңдар. Әділеттік қағидаты мен теңдік қағидатының өзара байланысы неден байқалады?

Жағдаяттық тапсырмалар.

1. Автобус салонында М. деген азамат К. деген азаматшаның қалтасынан әмиянын ұрлап алды. Ішінде 1 мың теңге бар екен. М.-ны жасаған ұрлығы үшін жауапқа тарту мүмкін бе?

2. «Балалар әлемі» дүкенінің С. деген сатушысы жұмысы аяқталған соң жалпы құны 4 000 теңге тұратын екі қуыршақ пен қуыршақтар ыдысының жиынтығын үйіне алып кетті. Ол кішкентай қызының ауырып қалғанын, оны қуантқысы келгенін, ал таңертең ойыншықтарды дүкенге қайтадан қоюды ойластырғанын айтып, өз әрекетін түсіндірді.

С.-ның әрекетінде қылмыс белгілері бар ма? Бұл әрекет қоғамға үлкен қауіптілік тудырады деп есептеуге бола ма?

3. С. деген оныншы сынып оқушысы үйіне қайтып келе жатты. Бірен-саран жүргіншілері бар көшеде оған екі бала жақындап келіп, алдымен тіл тигізіп, содан кейін ұрып тастайды.

С. өз достарын көмекке шақыруға жүгіріп кетеді. Жарты сағаттан кейін үшеуі екі бұзақыны тауып, оларға дене жарақатын салады.

С. мен оның достарының әрекетін қылмыстық құқықбұзушылық деп есептеуге бола ма? Әлде олардың әрекеті қажетті қорғаныс па? Неліктен олай ойлайсыңдар? Құқық пен мораль нормаларына сәйкес олар қалай әрекет етуі керек еді?

§ 36. «ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚ» ҰҒЫМЫ МЕН БЕЛГІЛЕРІ

Бүгін сабақта:

«Қылмыстық кодекс» ұғымымен және оның құрылымымен танысамыз; қылмыстық құқық нормаларының құрылымын қарастырамыз.

Қылмыстық заң – қылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауаптылыққа тартуды реттейтін мемлекеттік биліктің жоғарғы ұйымы – Парламент қабылдаған нормативтік құқықты акт. Аталған заң қылмыстық істердің жасалуына қарай қылмыстық жауаптылық тағайындайды.

Қылмыстық заң Қылмыстық кодекс түрінде қабылданған. Қылмыстық заң ҚР ҚК баптарына сәйкес адамның нақты бір қылмыстық іске барғанына қарай қолданылады.

Қылмыстық кодекс қылмыстық құқықтың жалғыз қайнар көзі болып табылады. Сот үкімі де, сот шешімі де қылмыстық құқықтың қайнар көзі ретінде қарастырылмайды.

Трек сөздер

- Қылмыстық кодекс
- Қылмыстық-құқықтық норма
- диспозиция
- санкция

Тарих беттерінен. XVII ғасырдың соңында «Жеті жарғыда» қылмыстық құқық мәселелері көрініс тапқан. Мемлекетке сатқындық жасау, адам өлтіру, тонау, барымта, билікке бағынбау, өртеу, қылмыстық істерді қарастыру кезінде жалған сөйлеу қылмыстық істерге жатқызылған. Қазақстан мемлекеті мен құқығы тарихындағы алғашқы Қылмыстық кодекс 1960 жылы 7 қаңтардан бастап күшіне енді, ал екінші Қылмыстық кодекс 1997 жылы, тәуелсіздік кезеңінде қабылданды. 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап ҚР-ның жана ҚК күшіне енді.

Қылмыстық кодекс екі бөлімнен тұрады: Жалпы және Ерекше. Екі бөлімі де қылмыстық-құқықтық нормаларды құрайтын нақты баптардан, тараулар мен тараушалардан тұрады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Жалпы бөлімі ұғымдар, қылмыстық заң міндеттері, «қылмыс пен жаза» ұғымы, қылмыс құрамы элементтері, жаза белгілеудің жалпы ережелері, қылмыстық жауаптылықтан босату мен жазалау сияқты негізгі ережелері айқындалған жеті бөліктен тұрады.

Ерекше бөлім 18 тараудан тұрады. Мұнда қылмыстық құқықбұзушылықтың нақты құрамы және оған тағайындалатын жазаның түрі мен нақты мерзімі көрсетілген.

Қылмыстық-құқықтық нормалар – қоғам мүшелеріне заңнамалық құқықтар беріп, оларға заңнамалық міндеттемелер артатын ережелер. Бұл ережелерді сақтамау немесе тәртіп бұзу қылмыстық жаза түрінде мемлекеттің мәжбүрлеуі арқылы жүзеге асады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің баптары қылмыстық-құқықтық нормалардың жазбаша түрі болып табылады.

Құқықтық норма құрылымында үш элемент бар: гипотеза, диспозиция және санкция. Олардың кейбір құрылым ерекшеліктерін қылмыстық-құқықтық нормалар анықтайды (43-сызбанұсқа).

ҚР Қылмыстық кодексі

Қылмыстық құқық нормаларының құрылымы

Гипотеза ҚР ҚК Жалпы бөлімінде. Қылмыстық құқықбұзушылықтың жалпы сипаттамасын береді.

Диспозиция ҚР ҚК Ерекше бөлімінде. Нақты бір қылмыстық құқықбұзушылықтың белгілерін сипаттайды.

Санкция ҚР ҚК Ерекше бөлімінде. Қылмыстық жаза шаралары мен түрін анықтайды.

Диспозицияның төрт түрі бар: *қарапайым*, *сипаттау*, *бланкетті* және *сілтемелік*.

- *Қарапайым диспозиция* қылмыс белгілерін ашпай, тек қылмыстық іс-әрекеттерді атайды.
- *Сипаттау диспозициясы* қылмыстық әрекетті атап қана қоймай, оның белгілерін де ашып көрсетеді.
- *Бланкетті диспозиция* қылмыстың нақты белгілерін сипаттамайды, оны құқықтың басқа салаларына немесе нормативті актілерге бағыттайды.
- *Сілтемелік диспозиция* қылмыстың белгілерін суреттемейді, оларды анықтау үшін ҚК-нің басқа баптарына немесе басқа бөлігіне бағыттайды. Мысалы, ҚР ҚК-нің 15-бабында ҚР ҚК-нің түрлі баптарына сілтеме жасайды.

Санкциялар анықтамалық, салыстырмалы-анықтамалық немесе баламалы болуы мүмкін.

- Анықтамалық санкциялар жазаның түрі мен мерзімін нақтылайды.
- Салыстырмалы-анықтамалық санкциялар шектеулі жаза көлемін нақтылайды. Кейде санкциялар жазаның ең жоғарғы шегінен тұрады. Негізінен, санкцияларда жазаның ең төменгі немесе жоғарғы шектері белгіленеді.
- Баламалы санкциялар нақты бір қылмыс жасаған қылмыскерге белгіленген жазаның бірнеше түрінен тұрады. Мұндай жағдайда соттарға кінәлі адамға қандай да бір жаза қолдануды тандап алу құқығы беріледі. Сонымен қатар негізгі және қосымша жазаны үйлестіру де мүмкін болады. ҚР Қылмыстық кодексінде мұндай санкциялар көптеп кездеседі. Дәл осындай санкциялар жаза белгілеу кезінде дараландыру ұстанымын іске асыруға, жасалған қылмыс пен қылмыскердің қоғамға қауіптілік деңгейін ескеруге мүмкіндік туғызады.

Осылайша Қылмыстық кодекс қылмыстық құқықтың бір ғана қайнар көзі болып табылады. Ол жасалған қылмыс үшін қылмыстық жауаптылықты белгілейді.

Глоссарий

- **Диспозиция** – нақты қылмыстық әрекеттің белгілерін сипаттайтын бап бөлігі.
- **Санкция** – жасалған қылмыс түрі мен жазау мөлшерін анықтайтын бап бөлігі.

Бақылау сұрақтары

1. Қылмыстық кодекс деген не және оның маңызы қандай? Қылмыстық заңның құрылымы қандай?
2. Қылмыстық кодекстің Жалпы және Ерекше бөлімдерінің өзара қарым-қатынасы қандай?

1-деңгейлі тапсырма. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіндегі 99-бап «Адам өлтіру», 188-бап «Тонау», 205-бап «Ақпаратқа, ақпараттық жүйеге немесе телекоммуникациялар желісіне құқыққа сыйымсыз қол жеткізу» баптарын оқып-үйреніңдер. Әрбір қағиданың диспозициясы мен санкциясын анықтаңдар.

§37. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚТАР**Бүгін сабақта:**

«қылмыс» және «қылмыстық теріс қылық» ұғымдарын, белгілерін, қылмыстық құқықбұзушылық құрамын және оны жіктеуді оқып-үйренеміз.

Барлық қылмыстық құқықбұзушылық тізімі Қазақстан Республикасының 2014 жылы 3 шілдеде қабылданған Қылмыстық кодексінде көрсетілген.

Қылмыстық кодексте көрсетілмеген қылмыстық құқықбұзушылықтар қылмыстық құқықбұзушылық деп саналмайды.

Қылмыс жасағаны үшін сотталған тұлға соттың айыптау үкімі заңды күшіне енген сәттен бастап сотталғандығы өтелген немесе алып тасталған кезенге дейін сотталған болып есептеледі.

Жазадан босатылған немесе қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін жазасын өтеген адам сотталғандығы жоқ деп танылады. Қайта жасалған қылмыс пен аса қауіпті қылмысқа жаза тағайындалғанда, азаматтардың бұрын сотталғаны есепке алынады.

Қылмыстық құқықбұзушылықтың белгілері

1. Қоғамдық қауіп (зиянкелтірушілік). Бұл зиян келтірілгенін немесе қоғамдық қатынастарға елеулі зиян келтірудің шынайы мүмкіндігі туғанын білдіреді. Қоғамға қауіп төну дәрежесін анықтау үшін келесі критерийлер қолданылады: а) қол сұғу объектісі болған қоғамдық қатынастардың маңыздылығы; ә) келтірілген залалдың көлемі; б) құқыққа қарсы жасалған әрекеттің орны, уақыты және әдісі; в) құқықбұзушының жекебасы.

2. Құқыққа қарсы шығушылық – іс-әрекетке қылмыстық заңмен тыйым салынуы. Қылмыстық кодексте көрсетілмеген құқықбұзушылықтар қылмыстық құқықбұзушылық болып саналмайды.

3. Айыптылық – қасақана немесе абайсызда жасалған әрекет. Қандай да бір қауіпті салдары болғанына қарамастан бірде бір әрекет, егер ол абайсызда және айыпбастан жасалған болса, қылмыс ретінде қарастырылмайды.

Тірек сөздер

- Қылмыс
- Қылмыстық құқықбұзушылық
- Қылмыстық теріс қылық
- Қылмыстық құқықбұзушылық құрамы

Глоссарий

- **Қылмыс** – айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру түрінде жазаланатын, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі бойынша тыйым салынған, қоғамға қауіп төндіретін әрекет.

4. Жазалы болу. ҚР Қылмыстық кодексінде жаза қарастырылуы қажет.

5. Әрекет немесе әрекетсіздік түріндегі іс-әрекет. Әрекет – қылмыс жасаудың белсенді түрі; әрекетсіздік құқық ережелерінде тікелей бекітілген міндеттерді орындамауды білдіреді. Қоғамға қауіпті теріс қылық жасалмағандықтан адамның ойлау әрекеті жазаланбайды.

Глоссарий

• **Қылмыстық теріс қылық** – қоғамға зор қауіп төндірмейтін, болмашы зиян келтіретін не адамның жекебасына, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіру қатерін туғызатын, оны жасағаны үшін айыппұл салу, түзету жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамаққа алу түріндегі жаза көзделген, айыпты жасалған іс-әрекет (әрекет не әрекетсіздік).

Қылмыстық теріс қылық – қоғамға зор қауіп төндірмейтін, болмашы зиян келтірген не адамның жекебасына, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіру қатерін туғызған айыпты жасалған іс-әрекет. Оны жасағаны үшін айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамаққа алу түріндегі жаза көзделген.

Қылмыс – қылмыстық құқықбұзушылықтың аса қауіпті түрі. Сондықтан қылмыстар ауырлық дәрежесі мен қоғамға жасалған қауіпті әрекетінің сипатына байланысты төрт категорияға бөлінеді: *оныша ауыр емес қылмыстар, ауырлығы орташа қылмыстар, ауыр және аса ауыр қылмыстар* (9-кесте).

9-кесте

Қылмыс категориялары

Оныша ауыр емес қылмыстар	Ауырлығы орташа қылмыстар	Ауыр қылмыстар	Аса ауыр қылмыстар
Қасақана жасалған әрекет үшін екі жылдан аспайтын бас бостандығынан айыру жазасы, ал абайсызда жасалған әрекет үшін ең жоғарғы шара – бес жылдан аспайтын бас бостандығынан айыру жазасы белгіленеді.	Қасақана жасалған әрекет үшін ең жоғарғы шара – бес жылдан аспайтын бас бостандығынан айыру жазасы, сондай-ақ абайсызда жасалған әрекет үшін бес жылдан аса бас бостандығынан айыру жазасы белгіленеді.	Қасақана жасалған әрекет үшін он екі жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы белгіленеді.	Қасақана жасалған әрекет үшін он екі жылдан аса немесе өлім жазасына кесу жазасы қарастырылған.

Қылмыстық жауаптылыққа тартылу үшін қылмыстық құқықбұзушылық құрамы болуы керек. Қылмыстық құқықбұзушылық құрамы – қылмыстық құқықбұзушылықты сипаттайтын объективті және субъективті белгілердің жиынтығы (44-сызбанұсқа). Ең болмағанда бір элементі жоқ болса, қылмыстық жауаптылық туындамайды.

Қылмыстық құқықбұзушылық құрамының элементтері

Қылмыстық құқықбұзушылық объектісі. Қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастар.

Объективті жағы. Қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекет немесе әрекетсіздік.

Қылмыстық құқықбұзушылық субъектісі. Қылмыстық заң белгілеген жасқа жеткен ақыл-есі дұрыс жазатуға.

Субъективті жағы. Жасалған қылмыстың мақсаты, кінәсі, себебі.

Қылмыстық құқықбұзушылық объектісі – қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастар.

Қылмыстық құқықбұзушылық объектісі үш түрге бөлінеді: *жалпы, тектік, тікелей*. *Жалпы объект* – қылмыстық қолсұғушылықтан қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастар жиынтығы. *Тектік объект* – біртекті қылмыстар қол сұғатын бір топтағы қоғамдық қатынастардың жиынтығы. Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлімі тектік объект белгілері бойынша тарауларға бөлінген. *Тікелей объект* – қылмыстық құқықбұзушылыққа зиян келтіретін немесе зиян келу қаупін туғызатын нақтылы қоғамдық қатынастар. Қылмыстық құқықбұзушылық объектісін ажырата білу керек. Қылмыстық құқықбұзушылық объектісі – сол үшін қылмыстық әрекетке баратын мүлік. Мысалы, тонаушылық объектісі жекеменшік қатынастар болса, ал заты – нақты мүлік (ақша, киім, азық-түлік, көлік және т.б.).

Қылмыстық құқықбұзушылықтың объективті жағы – қоғамға қауіпті әрекеттер, қоғамға қауіпті салдарлар, себептік байланыс, уақыты, орны, жағдайы, әдісі, қылмыстық құқықбұзушылық құралдары мен саймандары.

Қылмыстық құқықбұзушылық субъектісі – жас шамасы заңмен белгіленген ақыл-есі дұрыс адам. Бұл – 14, 16, 18 жас. Субъект өз әрекеттерін (немесе әрекетсіздігін) бағалау қабілетіне ие болуы және өз әрекеттерінің құқықтық салдарын ұғынуы қажет.

Қылмыстық құқықбұзушылықтың субъективті жағы – айыбы, мотиві және мақсаты. Айып – жекетұлғаның қылмыстық құқықбұзушылыққа және оның салдарына психикалық қатынасы. Айыптың екі түрін бөліп көрсетеді – қасақана және абайсызда.

Осылайша әлеуметтік қауіптілік, зиян келтіру дәрежесіне байланысты қылмыстық құқықбұзушылықтар қылмыс пен қылмыстық теріс қылықтарға бөлінеді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. «Қылмыс» және «қылмыстық теріс қылық» ұғымдарын салыстырыңдар. Қоғамға қауіптілік критерийлерін пайдалана отырып, қылмыс белгілерін анықтаңдар.
2. Қылмыс құрамына сипаттама беріп, оның элементтерін атап көрсетіңдер.
3. Айыптың екі түрін (қасақана және абайсызда) салыстырыңдар. Тәжірибеден мысалдар келтіріңдер. Түрлерін анықтаңдар, айыптың түрі жаза тағайындауға қалай әсер етеді?

Жағдаяттармен танысып, жауаптарды талдаңдар және өз ойларыңды білдіріңдер.

1. М. (15 жас), С. (14 жас) және Н. (13 жас) деген үш жасөспірім көрші тұрып, бала кездерінен дос болды. Бірде кешкісін олар ауладағы орындықта сөйлесіп отырып, үйіне қайтып келе жатқан масаң күйдегі бір адамды көрді. «Келіңдер көрейік, ақшасы бар ма екен? Оның ақшасын алсақ, бүгін қыдыратын едік», – деп М. ұсыныс айтты.

М. әр кезде бұлардың арасындағы қандай да бір істі бастаушы болатын. Достары оны бірден қолдады. С. мен Н. әлгі адамның ізінен үйдің кіреберісіне дейін ілесіп барды. Он шақты минуттан кейін олар риза болып шықты. М. достарын орындықта күтіп отырды. С. қолындағы ақшаны М.-ға беріп тұрып: «Бәрі дұрыс болды. Ол бүгін айлығын алғанға ұқсайды. Біз Н. екеуіміз барлығын жылдам жасадық. Қолын байлап, қалталарын тексердік», – деді.

Кімді қылмыстық жауаптылыққа тартуға болады? Қылмысқа қатысушылық формасын атаңдар.

Жауап: қылмыстық жауаптылыққа тек 14 жасқа толған жасөспірімдерді, яғни М. мен С.-ны тартуға болады. ҚР ҚК-не сәйкес тонау үшін қылмыстық жауаптылық (ҚК 191-бабы) 14 жастан басталады (15-бап). Н.-ны (ол 13-те ғана) қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайды. Енді жасалған қылмыстың сипатына тоқталайық.

Тонау, яғни адамдар тобының бөтеннің мүлкін ашық жымқыруы. Аталған топтағы рөлдер былай бөлінген: М. – ұйымдастырушы, ол тонау объектісін көрсетті. Ол масаң адамның мүлкін тартып алу оңайға түседі деп ойлады, сондықтан сол адамды көрсетті. Ақшаны қайда жұмсайтындарын ойластырып та қойды; С. мен Н. – орындаушылар, олар өз араларында рөлдерін бөліп алған (біреуі қолын байлайды, екіншісі қалтасын ақтарады).

2. Н., Б. мен Ш. деген жастар дүкен тонауды ойластырды. Олар К. деген сатушымен келіседі. Келісім бойынша сатушы дүкен терезесін ашық қалдырады. Түнде Н. дүкенге жақын жерде тұрып, қауіп туындамады ма деп бақылап тұрады. Б. терезені ашады, Ш. терезе арқылы жылдам дүкенге кіреді. Біраз минуттардан кейін Ш. терезеден дүкендегі қымбат заттарды Б.-ға бере бастайды. Бұл кезде Н. келіп, ұрланған заттарды көлікке жеткізуге көмектеседі.

Әр қылмыскердің қылмысқа қатысу формасын анықтаңдар.

Жауап: бұл жағдайда сөз тонау туралы емес (мүлікті ашық жымқыру), ұрлық туралы болу керек. Қылмыскерлердің мүлікті жасырын алуға тырысқанын дәлелдейтін фактілер: олар дүкенге шусыз кіру үшін сатушыдан терезені ашық қалдыруын сұрайды, дүкенге ақырын жақындайды, төнген қауіпті ескерту үшін Н.-ны «күзетте» қалдырады.

Қылмысты адамдар тобы жасады. Рөлдер былай бөлінді: К. – көмекші, өйткені оның терезені ашық қалдыруға келісім бергені барлығының ұрлық жасауға батыл шешім қабылдауына себеп болды. Егер олай болмаса, дүкенге кіргенде шу болып, басқалардың назарын аударатындарын түсініп, мүмкін олар ойларынан қайтар ма еді?! Қылмыстың барлық басқа қатысушылары – «жұмысты» бөліп алған атқарушылар.

3. Оныншы сынып оқушысы Н. достарына әкесі өз көлігінің фарын сындырып алғанын айтты. Достары оған көмектеспек болды. Бір досы бөтен көліктің фарын алуды ұсынды. Бәрі бірігіп ойларын іске асырды, оны ешкім байқамады. Бұдан кейін Н. әкесінің бұл «сыйлыққа» қуана қоймайтынын түсініп, фарды лақтырып тастады да, бәрін әкесіне айтып берді. Ата-аналары ұлының жылдам полицияға барып, мойындауын талап етті. Ұлы ата-анасының талабын орындады.

Оқушылар қандай қылмыс жасады? ҚР ҚК-нің 188-бабын (ұрлық) талдаңдар.

Жауап: олардың әрекеті меншікке қарсы қылмыс – ұрлық (ҚР ҚК 188-бабы) деп танылады. Ұрлық үшін қылмыстық жауаптылыққа 14 жастан бастап тартылады. Адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен жасалған ұрлық үш мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына, не бір мың екі жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға, не бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге, не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Бұл жердегі санкция қатаң.

Н.-ның полицияға өз еркімен келіп, мойындауына, қалай болғанын айтып бергеніне, ата-анасының көмегімен шығынның орнын толтырғанына байланысты, ол қылмыстық жауаптылықтан босатылды (ҚР ҚК 65-бабы).

§ 38. ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ

Бүгін сабақта:

«қылмыстық жауаптылық» ұғымын меңгереміз; қылмыстық жауаптылыққа тарту негіздерімен танысамыз.

Қылмыстық жауаптылық – заң алдындағы жауаптылықтың бір түрі. ҚР ҚК 4-бабында қылмыстық құқықбұзушылықтар жасау қылмыстық жауаптылықтың бірден-бір негізі болып табылатыны атап көрсетілген. Бір рет жасаған қылмысы үшін ешкім екі рет қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Дәл сол қылмысы үшін екінші қайтара қылмыстық заң қолдануға жол берілмейді.

Қылмыстық жауаптылық дегеніміз:

- қылмыстық құқықбұзушылық жасаған тұлғаның жасаған іс-әрекеті үшін қылмыстық заңға сәйкес жауап беруі;

- айыпты тұлғаға қылмыстық-құқықтық сипаттағы шаралар қолдану;

- сотталу – жасаған қылмысы үшін жаза қолданудың құқықтық салдары; қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін қылмыстық жауаптылыққа тарту сотталуға апармайды.

Қылмыстық жауаптылыққа қылмыс жасаған адамға қолданылатын қылмыстық-құқықтық мәжбүрлеу шаралары жатады. Мәжбүрлеу дегеніміз – тәрбиелік жағынан әсер ететін шаралар мен медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану.

Сонымен қатар жаза қолданбай-ақ, қылмыстық жауаптылыққа тартуға болады. Мұндай жағдайларда қылмыстық жауаптылық тұлғаны айыптаумен жабылады. Яғни, сот жаза тағайындамай, қылмыстық-процессуалды заңнамаға сәйкес айыптау үкімін шығарады. Алайда, мұндай жағдайда да жасаған қылмысы үшін кінәлі деп танылған адамға мемлекеттік-мәжбүрлеу шаралары қолданылады. Бұдан шығатын қорытынды – қылмыстық жауаптылық пен жаза қолдану бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен, бірегей ұғымдар емес.

Тірек сөздер

- қылмыстық жауаптылық
- құқықбұзушылық құрамы
- қылмыстық-құқықтық мәжбүрлеу шаралары

Глоссарий

- **Қылмыстық жауаптылық** – жасаған қылмысы үшін жекетұлғаның қылмыстық заңмен бекітілген жаза немесе қылмыстық-құқықтық сипаттағы басқа да шараларды мойындауға міндеттілігі.
- **Қылмыстық құқықбұзушылық құрамы** – қоғамға қауіпті әрекеттерді нақты қылмыстық құқықбұзушылық ретінде сипаттайтын, қылмыстық заңмен бекітілген объективті және субъективті белгілер жиынтығы.

Сот үкім шығарды

Қылмыстық жауаптылықтың өзіне ғана тән белгілері бар:

- тұлғаның қылмыстық құқықбұзушылыққа баруы ғана қылмыстық жауаптылыққа негіз болады;
- қылмыстық жауаптылық тек сот арқылы және заңды түрде күшіне енетін айыптаушылық үкім арқылы жүзеге асады;
- қылмыстық жауаптылық қылмыстық құқықбұзушылық жасаған нақты жекетұлғаға жүктеледі, яғни жеке өзі ғана жауап береді;
- қылмыстық жауаптылыққа тарту тәртібі қылмыстық-процессуалды құқық ережелерімен реттеледі.

Қылмыстық жауаптылықтың жүзеге асырылуының мерзімдік шектеулері бар, яғни ол нақты бір уақыттан басталып, белгіленген уақыппен аяқталады. Қылмыстық жауаптылық тұлғаның қылмыстық заңда қарастырылған, қоғамға қауіпті әрекет жасаған сәтінен басталады. Заңмен белгіленген тәртіп бойынша айыбын өтеу мерзімі өтсе немесе алынып тасталса, қылмыстық жауаптылық аяқталды деп есептеледі. Қылмыстық жауаптылық қылмыстық-процессуалды және қылмыстық-атқарушы құқық ережелері негізінде жүзеге асады.

Осылайша қылмыстық жауаптылық заңды жауаптылықтың қатаң түрі болып табылады. Ол қылмыстық құқықбұзушылық жасалған жағдайда жүзеге асады. Қылмыстық жауаптылыққа тарту деген тұлғаға мәжбүрлеу шаралары жүктелетінін білдіреді. Олар жекетұлғаның құқықтары мен бостандығын шектеумен байланысты. Қылмыстық жаза мемлекет атынан сот үкімі арқылы белгіленеді. Жасаған қылмысы үшін сот арқылы жаза қолданылады, ал қылмыстық тәртіпсіздік жасағаны үшін сотталмайды.

Бақылау сұрақтары

1. «Қылмыстық жауаптылық» ұғымына сипаттама беріңдер.
2. Қылмыстық жауаптылық белгілерін бөліп, ашып көрсетіңдер.
3. Қылмыстық жауаптылықтың негізі не?
4. Тапсырмаларды орындаңдар.

1-тапсырма

70 жасар Қ. деген азамат баспалдақтан көтеріліп келе жатқанда, көршісі С. дауыстап шақырды. Оған қараймын дегенде азамат Қ. шайқалып кетіп, тепе-теңдігін сақтай алмай құлап, басын жарып алды.

Азамат Қ.-ның денсаулығына орта дәрежелі зиян шектіруі азамат С.-ның қылмыстық жауаптылыққа тартылуына негіз бола ма? Азамат С. қылмыстық жауаптылыққа тартыла ма?

2-тапсырма

С. деген азамат Алматы әуежайында мас күйінде азаматтарға тиісіп, аузына келгенді айтып, сес көрсеткені үшін полиция қызметкерлері ұстады. С.-ның бұрындары психиатриялық ауруханада емделгенін ескере отырып, зерттеу органдары сот-психиатриялық сараптама жасауды ұйғарды. Сараптама азамат С.-ның тәртіпбұзушылық әрекеті ішімдік ішіп, мас болған кезде жасалған деген шешім шығарды. Азамат С.-ны қылмыстық жауаптылыққа тартуға негіз бар ма?

§ 39. «ҚЫЛЫСТЫҚ ЖАЗА» ҰҒЫМЫ. ҚЫЛЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ ПЕН АУЫР ЖӘНЕ ЖЕҢІЛ ЖАЗА ҚОЛДАНУ ЖАҒДАЙЛАРЫ

Бүгін сабақта:

«жаза» ұғымын, оның белгілерін, мақсаты мен түрлерін оқып-үйренеміз; қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын немесе жеңілдететін жағдайларды қарастырамыз.

Қылмыс пен жаза тығыз байланысты. Жаза – мемлекеттің жасалған қылмысқа деген реакциясы. Егер қоғамға қауіпті әрекет жазаға әкеліп соқпаса, онда ол қылмыс болып саналмайды. Қылмыстың жазағиушылық белгісі қылмыстың міндетті белгісі болып табылады (45-сызбанұсқа).

45-сызбанұсқа

Қылмыстық жазаның белгілері

Жазалау – сот үкімі бойынша тағайындалатын, қылмыстық заң қарастыратын мемлекеттік мәжбүрлеудің ерекше түрі.

Жаза қатаң сипатта болады. Басқа адамға артылмайшы, өз қылмысы үшін тек сол қылмыскердің өзі ғана жауап береді.

Жаза қолдану әрқашан еркіндігі мен бас бостандығын шектеумен байланысты, қылмыскерге қиындықтар туғызып, кейбір нақты игіліктерінен айырады.

Қызықты дерек!

Данияда көпшілік жерде бетперде киіп жүргені үшін тұтқындайды. Себебі билікке қарсы шығу акциясына нақты кімнің шыққанын көру үшін осындай заң қабылданған. Таиланд королінің өзін немесе суретін мазақ қылғаны үшін он бес жыл түрмеге отырғызылады. Канзаста (АҚШ) бағдаршамнан жүйткіп өтуге болмайды. Асфальтта деңгелегінің даусын қатты шығарып шиқылдатқаны үшін 30 күнге қамауға алынады. Сингапур барлық әрекеттері үшін айыппұл төлеумен аты шыққан. Мысалы, қоғамдық көлікке иісі жаман жеміс алып кірсең, 3500 доллар айыппұл төлейсің. Егер визаның уақыты өтіп кетсе, қамшымен ұру жазасы қолданылады.

Ауғанстанда тігінші ер адам әйелдің киім өлшемін алатын болса, түрмеге жабылатын болған. Қытайда алаақтық жасау, пара алу және басқа да қызметті теріс пайдаланғаны үшін өлім жазасы қолданылуы мүмкін. Мысалы, 2007 жылы бір компанияның жетекшісі ірі қаржылық алаақтығы үшін ату жазасына бұйырылған. Ол жалған бағдарлама бойынша үлкен ақша табуға болады деп есептеп, оңай сене салатын салымшыларды тартып, 390 миллион доллар ақша тапқан.

Әрбір мемлекеттік мәжбүрлеу шарасының өзіндік мақсаты мен орны бар. Жазалау мақсаты – жаза қолдану және оны жүзеге асыру арқылы қол жеткізуге болатын соңғы әлеуметтік нәтижелер.

Тірек сөздер

- жаза қолдану
- қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын немесе жеңілдететін жағдайлар

Қылмыстық заңда жаза әлеуметтік әділеттілік орнату мақсатында, сонымен қатар сотталған адамның түзелуі және оның да, басқалардың да жаңа қылмыстарға баруының алдын алу мақсатында қолданылады деп айтылған.

Жаза қолданудың мақсаттары:

- 1) әлеуметтік әділеттілік орнату;
- 2) құқықбұзушыны түзету;
- 3) жаңа қылмыстардың алдын алу.

Қылмыстық жаза қолдану айыпталушы адамға физикалық жапа шектіру немесе оның ар-намысын таптау мақсатын көздемейді.

Жазалар жүйесі – қылмыстық заңда орнатылған және соттар үшін міндетті, ауырлық дәрежесіне байланысты нақты тәртіп бойынша жасалған жаза түрлерінің тізімі.

Қылмыстық заңда жазаның көптеген түрлері бар. Олар өзара сипаттық белгілері, тағайындалған тәртібі бойынша ажыратылады. Сот сотталушыға тікелей қылмыстық заңда көрсетілген жазаны ғана белгілей алады. Сондықтан қандай да бір қатал, қажетті болса да, қылмыстық заңда көрсетілмеген ешбір шара қылмыстық жазаға жатқызылмайды.

Қылмыстық заңда қарастырылған барлық жазалар оны белгілеу реті бойынша жүйеленеді: негізгі, қосымша және аралас (10-кесте).

10-кесте

Жаза түрлері

Негізгі жазалар – тек қана жеке-дара тағайындалады	Қосымша жазалар – негізгі жазаға қосымша ретінде сот тағайындайды, жеке-дара тағайындалмайды	Аралас жазалар – негізгі де, қосымша да жаза түрінде қолданылуы мүмкін жазалар
қоғамдық жұмысқа тарту, түзету жұмыстары, бас бостандығын шектеу, қамаққа алу, әскери-тәртіптік бөлімде ұстау, бас бостандығынан айыру т.б.	арнайы, әскери немесе құрметті атақтарынан, таптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік санатынан, мемлекеттік марапаттарынан айыру, мүлкін тәркілеу	белгілі бір қызмет атқару немесе нақты іспен айналысу құқығынан айыру және айыппұл

Назар аударайық!

Бүгінгі таңда көптеген елдер өлім жазасына кесуден бас тартып, оны өмір бойы тұтқында ұстаумен ауыстырды. ҚР-да өлім жазасы төтенше шара ретінде саны онша

көп емес аса ауыр қылмыстарға ғана қолданылады. Қазіргі кезде біздің елімізде өлім жазасын қолдануға тоқтау салынды. Біздің қоғамда өлім жазасын қолданбау туралы пікірталастар жүргізіліп жатыр. Сонымен қатар көпшілік өлім жазасын қолданбау әлі ертерек деген пікірде.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық заңында қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлату және жеңілдету жағдайлары қарастырылған.

Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабында қарастырылған. Мысалы, оларға мән-жайлардың кездейсоқ тоғысуы салдарынан алғаш рет қылмыстық теріс қылық не алғаш рет онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасау, сонымен қатар жүктілік, кінәлі адамның жас балаларының болуы, шын ниетпен өкіну, айыбын мойындап келу және т.б. жатады.

Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар – кінәлі адамға неғұрлым ауыр жаза тағайындауды талап ететін құқықтық фактілер мен мән-жайлар, олар оны жағымсыз жағынан сипаттайды, болмаса іс-әрекетінің қоғамға қауіптілік деңгейін өсіреді. Олар Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 54-бабында қарастырылған. Мысалы, қылмыстық құқықбұзушылықтардың бірнеше рет жасалуы, ауыр зардаптар келтіру, қылмыстық құқықбұзушылықты адамдар тобының жасауы және т.б.

Осылайша субъектінің қылмыстық құқықбұзушылық жасауы ғана жаза белгілеуге негіз бола алады. Жаза мемлекет атынан сот үкімі арқылы ғана тағайындалады. Жасаған қылмысы үшін сот арқылы жаза қолданылады, ал қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін сотталмайды. Жазалау адамның абыройын төмендету немесе дене қасіретін тудырып, жапа шегуіне апаруды мақсат етіп қоймайды. ҚР Қылмыстық кодексінде қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін және қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын жағдайлар белгіленген. Бұл ережелер соттағы әрбір нақты жағдайларда ескеріледі.

Глоссарий

- **Жаза** – соттың шешімімен тағайындалатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Қылмыстық құқықбұзушылық жасады деп айыпталған тұлғаға қолданылады. Қылмыстық заңда қарастырылғандай, аталған тұлғаны құқығы мен бостандығынан айыру немесе шектеу түрінде көрініс табады.
- **Қылмыстық құқықтағы жеңілдету жағдайлары** – жекетұлғаны жағымды жағынан сипаттайтын немесе оның әрекетінің қоғамға қауіптілік дәрежесін төмендетуін ескере отырып, айыпталушыға неғұрлым жеңілдетілген жаза қолдануға мүмкіндік беретін заңды фактілер мен жағдайлар.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Жаза қолдану не үшін керек және қазіргі қоғамда олар қандай рөл атқарады?
2. ҚР-да өлім жазасына неліктен тоқтау салынды?
3. Нақты мысалдар келтіре отырып, қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдету және ауырлату жағдайларын айтып беріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. 11-кестені толтырыңдар. Жазалау мақсатының мазмұнын түсіндіріңдер.

11-кесте

Жазалау мақсаттары

Әлеуметтік әділеттілік орнату	Құқықбұзушыны түзету	Жаңа қылмыстардың алдын алу

2-деңгейлі тапсырма. Шағын топтарда ҚР Қылмыстық кодексінің «Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін жағдайлар» туралы 53-бабын талқылаңдар. Не себепті заң шығарушы жаза белгілегенде жеңілдету жағдайлары ретінде бапта қарастырылмаған басқа да жағдайлар ескеріледі деп есептейді? Нақты мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. ҚР Қылмыстық кодексінің 54-бабын («Қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын жағдайлар») оқып шығыңдар. Не себепті заң шығарушы сот жаза белгіленгенде аталған баптың бірінші бөлімінде көрсетілмеген ауырлататын жағдайларды қарастыра алмайды деп есептейді?

§ 40. ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚҚА ТАРТЫЛАТЫН ТҮЛҒАЛАР

Бүгін сабақта:

қылмыстық жауаптылыққа кімдер тартылатынын және ҚР-да қылмыстық жауаптылыққа тартылудың жалпы ережелері туралы білетін боламыз.

Қылмыстық жауаптылыққа қылмыстық құқықбұзушылық жасаған тұлға тартылады.

Есте сақта! Қылмыстық құқықбұзушылыққа барған тұлғалар тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге қатыстылығына, сеніміне, қоғамдық бірлестіктерге қатыстылығына, мекенжайына және басқа да жағдайларға қарамастан, заң алдында теңдей жауап береді.

Қылмыстық жауаптылықтың жалпы шарттары ҚР ҚК-нің 15-бабында анықталған. Осы бапқа сәйкес, қылмыс жасаған кезде он алты жасқа толған ақыл-есі дұрыс жекетұлға қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Жекелеген жағдайларда, қоғамға қауіп төндіретін жағдайды ерте жастан ұғынуы қажет болғанда, ауыр қылмыс жасалған

кезде қылмыстық жауаптылыққа 14 жасқа толған жекетұлғалар да тартылады. Әскери қылмыстық құқықбұзушылық субъектілері тек 18 жасқа толған тұлғалар ғана болады. Кәмелет жасына толмаған тұлға жасаған қылмыстар туралы қылмыстық істе міндетті түрде айыптының жасы, туған күні мен жылы көрсетілуі тиіс. Әдетте, жас шамасы қолында бар құжаттарда көрсетіледі.

Трек сөздер

- субъект
- жекетұлға
- ақыл-есінің дұрыстығы
- жасы
- ақыл-есінің дұрыс еместігі

Қылмыстық жауаптылыққа тартылатын тұлғалар *субъекті* деп аталады. Жекетұлғаны қылмыстық құқықбұзушылық субъектісі деп атау үшін, біріншіден, үш белгінің жиынтығы болуы керек (жекетұлға, ақыл-есі дұрыстығы, жасы), екіншіден, субъектінің қылмыстық жауаптылыққа байланысы болуы қажет. Субъектінің аталған іске қатысы болмаса, қылмыс жоқ деп айтуға болады. Мұнда «айыптылық» ұғымын еске саламыз. Субъектінің қылмыстық жауаптылығы үшін айыпты болуы шешуші орын алады. Тек ақыл-есі дұрыс адам ғана айыпты деп танылады.

Қылмыстық заңнама әрекеті ҚР азаматтарына, шетелдіктерге және азаматтығы жоқ адамдарға таратылады. Сонымен қатар адамға зиянын тигізетін жануарлар қылмыс субъектісі болып есептелмейді. Дегенмен тарихта жануарларды, құстарды, кеміргіштерді, тіпті жансыз заттарды да қылмыстық жауаптылыққа тарту мысалдары болған.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық заңнамасы заңды тұлғаларды қылмыстық құқықбұзушылық субъектілері деп танымайды. Бұл толықтай заңды және түсінікті. Қылмыстық құқықбұзушылық заңды тұлға болып саналатын қандай да бір мекемеде, өндірісте, ұйымда болған жағдайда қылмыстық жауаптылыққа ережелер мен тыйымдарды бұзуға кінәлі болған нақты жекетұлға тартылады.

Егер аталған мәселеге шетелдік қылмыстық заңнама тұрғысынан қарасақ, онда бірқатар дамыған елде заңды тұлғалардың жауаптылыққа тартылу жағдайлары бар, мысалы АҚШ, Англия, Канада, Франция, Германия және т.б. мемлекеттерде заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылық мәселелерімен ғалымдар мен тәжірибе жасаушылар айналысады. Теория бойынша, аталған мәселе ашық түрде, пікірталас туғызу деңгейінде қалып отыр.

Ақыл есі дұрыстығы – жекетұлғаның өз іс-әрекетінің қоғамға қауіпті екенін түсіну және оны қылмыс жасаған кезде басқара алу қабілеті.

Барлық жағдайда адамның мінез-құлқы санасы мен еркінің психикалық функциялары арқылы анықталады. Ақылды жан ретінде адам өз еркі мен санасын билей алады. Ол шешім қабылдауға, нақты жағдайларды бағалауға қабілетті, яғни өзінің мінез-құлқын қалып-

тастырады. Демек, жасаған әрекетін түсіну және саналы түрде шешім қабылдау қабілеттілігі қылмыс жасаған жекетілғаны айыпты деп тануға негіз болады.

Сонымен қатар ақыл-есі дұрыстық пен психикалық жағдай арасына теңдік белгісін қоюға болмайды. Ақыл-есі дұрыстық оның жүйкесі толықтай сау дегенді білдірмейді, яғни жекелеген психикалық бұрмалаушылықтары бар адам ақыл-есі дұрыс деп танылады. Себебі ондай жағдай оны өз әрекетін басқару мүмкіндігінен және ол жасаған әрекеттің қоғамға қауіпті және заңға қайшы келетін әрекет екенін түсіну мүмкіндігінен айырмайды.

Ақыл-есі дұрыс емес – қылмыстық құқықта ерекше орын алатын күрделі және сан қырлы мәселе. «Ақыл-есі дұрыс», «ақыл-есі шектеулі» «жүйке ауруларымен ауыратындардың жазаланбауы» санатымен тығыз байланысты. Ақыл-есі дұрыс емес тұлғалар қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды, мұндай тұлғаларға дәрігерлік сипаттағы мәжбүрлеу шаралары тағайындалып, қолданылады.

Ақыл-есі дұрыс еместік екі критериймен анықталады: дәрігерлік (биологиялық) және заңды (психикалық). Дәрігерлік критерий – тұлғада зейіннің (психикасының) бұзылуы бар деген сөз. Заңдылық критерий – жекетілғанын қоғамға қауіпті әрекетінің (немесе әрекетсіздігінің) фактілік сипат екенін түсінуге қабілетті екені және оны басқара алатыны. Жекетілғаны ақыл-есі дұрыс емес деп тану үшін, оның қоғамға қауіпті әрекет жасау кезіндегі жағдайында сот үшін екі критерийдің де болуы қажет. Не себепті бір ғана дәрігерлік критерийдің болуы жеткіліксіз? Психиканың бұзылуының көпшілік жағдайында ремиссия – науқастың психикалық денсаулығы жақсаратын кезі болып, аурудың әртүрлі дәрежеде болуы мүмкін.

Сот алдында сотталушының психикасы толыққанды емес деген күдік туындағанда, сот соттық-психиатриялық қорытындыны алдыруға міндетті. Бұл салада арнайы білімі бар сарапшы психиатрлар тексерілуші психикасының бұзылған, бұзылмағандығы туралы қорытынды береді.

Сот жекетілғаны ақыл-есі дұрыс емес деп тану үшін, дәрігерлік критерийден басқа заңдылық критерийді де қарастыруы керек. Заңдылық критерийі: ҚК-тің 10-бабы, 2-бөліміне сәйкес тұлға өз әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіптілігін және нақты сипатын ұқпағандығы (интеллектуалды сәт) немесе өз әрекетін басқара алмағандығы (ерікті сәт). Психикасы бұзылған жекетілға өзінің іс-әрекетін түсіну қабілетінен, сонымен қатар оны басқару қабілетінен де айырылған.

Глоссарий

- **Қылмыстық құқықбұзушылық субъектісі** – қылмыстық заңда көрсетілген жасқа жеткен ақыл-есі дұрыс жеке тұлға.

ҚР ҚК-нің 18-бабына сәйкес, спирттік ішімдік ішіп, еліткіш немесе бас айналдыратын заттар пайдаланып мас болған күйінде қылмыс жасаған адамдар қылмыстық жауаптылықтан босатылмайды. Физиологиялық мас болуға алып келетін психикалық белсенді заттарға спирттік ішімдіктер, еліткіш заттар және мас қылатын басқа да бас айналдыратын заттар жатады.

Қызықты дерек!

Еліткіш және психотроптық құралдар деп үш критерийге: біріншіден, дәрігерлік, екіншіден, әлеуметтік, үшіншіден, заңдылық критерийлерге сәйкес келетін еліткіш құралдар мен психотроптық заттар тізімін айтуға болады.

Алкогольді ішімдіктер деп құнарландырылған немесе этилді, метилді, бутилді және т.б. спирттерді, сондай-ақ құрамында спирті бар және қолдан жасалған, мысалы самогон сияқтыларды айтуға болады.

Дәрігерлік еліткіш және психотропты заттар адамның орталық жүйке жүйесіне әсер етіп, масайтады. Әлеуметтік критерий медициналық жағынан емес, қолданылған еліткіш және психотропты заттар тұрғындардың денсаулығына зиян дегенді білдіреді. Заңдылық жағы – ҚР Үкіметінің Қаулысымен бекітілген еліткіш және психотропты заттарды арнайы тізімге енгізу. Басқа да масайтатын заттарға токсикологиялық заттар, басқаша айтқанда – еліткіштер қатарына жататын психобелсенді заттар жатады. Мас болуды сипаты мен дәрежесіне қарай ажырату керек. Сипатына қарай: спиртті ішімдік ішіп мас болу, еліткіш заттар мен токсикологиялық заттар қолданып мас болу. Дәрежесіне қарай – жеңіл, орташа, ауыр.

Глоссарий

- **Ақыл-есі дұрыстығы** – тұлғаның өз іс-әрекетінің (немесе әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін түсінуі және оны басқаруы.
- **Ақыл-есі дұрыс емес-тігі** – жекетұлға созылмалы жүйке ауруы салдарынан, жүйкесінің уақытша бұзылуынан немесе ақыл-есі аздығынан, басқа да жүйке аурулары кесірінен өз әрекетінің (әрекетсіздігі) қоғамға қауіптілігін түсінбеуі және оны басқара алмауы.
- **Айып** – жасалған қылмыстық құқықбұзушылығына психикалық қатынасы. Екі түрде болды – қасақана немесе абайсызда.

Қылмыстық заңнамаға сәйкес мас болу, барлық жағдайларда болмаса да, ауырлататын жағдай болып есептеледі. Сот, қылмыстың сипатына байланысты, бұл жағдайды ауырлататын деп танымауға құқылы.

Статистика бірқатар қылмыстар, қоғамға қауіпті әрекеттер жасағанда жекетұлғаның мас күйінде болғанын, ал теріс қылық жасау кезінде жекетұлғалардың 90 пайызы мас күйінде болғанын куәландырады. Мұның бәрі осы жамандықтың алдын алу шараларын күшейту керектігі туралы ойға жетелейді.

Жалпы ережелер бойынша көптеген қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылық 16 жастан басталады .

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қылмыстық жауаптылық деген не?
2. Қылмыстық жауаптылыққа тартудың қандай негіздері бар?
3. Қылмыстық жауаптылықтың басқа жауаптылықтардан айырмашылығы қандай?
4. Жағдаяттық тапсырмаларды талдаңдар.

1-тапсырма

Он жеті жасар Д. мен П. үлкен спорттық сөмкеге он бір жасар С-ны салып, теміржол вокзалының сақтау камерасына өткізді. Түнде С. сөмкеден шығып, бірқатар шабадандар мен сөмкелерді ақтарып шықты. Ол ұрлаған заттар мен ақшаларды сөмкенің түбіне салып, таң алдында қайтадан сөмкеге кірді. Таңертең Д. мен П. С. отырған сөмкені алып шықты.

Вокзал қызметкерлері ұстап алмайынша, олар бірнеше рет осылай жасады. Осындай жолмен жеткіншектер елу мыңнан аса ақшаға және бағалы заттарға ие болды.

Қылмыстық-құқықтық жағдайға сараптама жасаңдар. Аталған тұлғалардың әрекетінде қылмыстық құрам бар ма? Аталған субъектілердің қайсысы заңды жауаптылыққа тартылды? (ҚР ҚК-нің 15, 20, 29, 80, 132, 188-баптарын қараңдар).

2-тапсырма

Он бес жасар Ш. мен С. қара бетперде киіп, біреулермен әзілдесу мақсатында кешке далаға шықты. Олар қызбен келе жатқан таныстары К.-ні көріп, оларға жақын келіп, артқы жағынан К.-ні бас салды, ал С. оған газ пистолетін бағыттап: «Тыныш, шулама», – деді. К. босап шығып, Ш.-ның ішінен теуіп, С.-ны үш рет басынан ұрды. Нәтижесінде соңғысының бас сүйегіне зақым келіп, есін жинай алмай, келесі күні көз жұмды. К. және оның құрбысы оқиға болған жерден қашып кетті, алайда кейінірек олар ұсталды.

Айтылған жағдайға қылмыстық-құқықтық баға беріңдер. Айтылған тұлғалардың әрекетінде қылмыс құрамы бар ма? К. қылмыстық-құқықтық жауаптылыққа тартыла ма? (ҚР ҚК-нің 10, 15, 24,37, 112, 89, 81-баптарын қараңдар).

3-тапсырма

Азамат К. 18 жасар С.-ға үйленуге ұсыныс жасады. Үйлену тойының аз алдында күйеу-жігіт қалыңдықты сүймейтінін алға тартып, некеге тұрудан бас тартты. Өзін масқара болдым деп ойлаған С. улануға шешім қабылдады. Қызға уақытында көмек көрсетіліп, ол тірі қалды. Азамат К.-ның осы әрекетінің қылмыстық жауапкершілік дәрежесі қандай?

ҚР ҚК-нің тиісті бабын сараптаңдар. К.-ні жауаптылыққа тартуға бола ма? Қылмыстың моральдық теріс қылықтан айырмашылығы қандай?

§41. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚҚА ТARTУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бүгін сабақта:

кәмелет жасына толмағандарды қылмыстық жауаптылыққа тарту ерекшеліктерін қарастырамыз; ҚР ҚК қарастырған кәмелет жасына толмағандарға арналған жаза түрлері туралы мәлімет аламыз.

Тірек сөздер

- кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы
- жаза
- адамның жас шамасы

Қылмыстық құқықбұзушылыққа барған кезде жасы 14-ке толған, бірақ 18-ге толмаған жеткіншектер *кәмелетке толмағандар* деп танылады. Қылмыстық құқықбұзушылыққа барған кәмелет жасына толмағандарға алдымен мәжбүрлі тәрбиелік шаралар, тек содан кейін ғана жазаның өзі қолданылады.

Қылмыстық жауаптылыққа қылмыс жасаған кезде жасы 16-ға толған, ақыл-есі дұрыс, өз қылмысы үшін жауаптылықты сезіне білетін физикалық тұлға тартылады. Жасаған қылмысы ауыр болған жағдайда, 14 жастан бастап қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Мұндай ауыр қылмыстық құқықбұзушылық тізімі ҚР ҚК-нің 15-бабында берілген.

Осылайша кәмелет жасына толмағандарды қылмыстық жауаптылыққа тарту ерекшеліктерінің шарттары белгіленді:

- біріншіден, жасына байланысты;
- екіншіден, айналадағы болып жатқан жағдайды қабылдай білуі мен бағалауына байланысты.

Қолданыстағы қылмыстық заңнаманың кәмелет жасына толмағандарға арналған түрлерінің тізімі айтарлықтай қысқартылған.

Кәмелетке толмағандарға қолданылатын жаза түрлері

- Белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру кәмелет жасына толмағандар үшін бір жылдан екі жылға дейін белгіленеді.
- Сотталған кәмелет жасына толмаған тұлға үшін өзінің жеке табысы немесе мүлкі болмаса, айыппұл алынбайды. Айыппұл айлық есептік көрсеткіштің 10-нан 250-ге дейінгі мөлшерінде тағайындалады.
- Өз алдына табыс тауып жүрген немесе басқа да кіріс көзі бар кәмелет жасына толмаған тұлға үшін 10-нан 250 айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде түзету жұмыстары тағайындалады.
- Кәмелет жасына толмағандарды қоғамдық жұмыстарға тарту 40 сағаттан 150 сағатқа дейінгі мерзімге белгіленіп, сабақ уақытынан немесе негізгі жұмысынан тыс уақытта шамасы келетін жұмыстарға жіберіледі. Жазаның аталған түрінің ұзақтығы 16 жастағылар үшін күніне екі сағат, ал 16-дан 18 жасқа дейінгі тұлғалар үшін 3 сағатқа созылады.
- Кәмелет жасына толмағандардың бас бостандығын шектеу 2 жылға дейін белгіленеді, ал бас бостандығын шектеу түріндегі жазаның өтелмеген бөлігін бас бостандығынан айырумен ауыстырған кезде, жазаның тұтастай қалған өтелмеген бөлігі белгіленеді.
- Кәмелет жасына толмағандарды бас бостандығынан айыру мерзімі 10 жылдан аспайды. Ал ауыр жағдайларда адам өлтірсе немесе қылмыстық заңбұзушылық ішінде лаңкестік әрекеттерге барса, заң бойынша 12 жылға бас бостандығынан айырады. Ал орта дәрежелі немесе жеңіл қылмыс жасап, өлім-жітім болмаған жағдайда, бас бостандығынан айыру қарастырылмайды.

Кәмелетке толмағандарға жаза белгілеген кезде, сот оның жасаған қылмысының қоғамға қауіптілігінің сипаты мен дәрежесі, қылмысқа баруын ауырлататын немесе жеңілдететін жағдайлар, сонымен қатар ол тұлғаның өмір сүру ортасы мен тәрбиесі, психикалық дамуының деңгейі, жасы үлкендердің оған әсер ету жағдайларын есепке алуы керек.

Әсіресе кәмелет жасына толмағандарға жаза белгілеген кезде, оның даралық қағидаты сақталуы керек. Бұл жағдай соттың жеткіншектің өмірі туралы мәліметтерді ғана емес, оның қайта тәрбиеленуіне жасалатын жағдайды ескеруін міндеттейді. Жеке-дара жаза қолдану үшін ол тұлғаның айыбының дәрежесі, нақтырақ айтсақ, айыпталушының өз әрекеттеріне және қол жеткізген нәтижелеріне байланысты психикалық қатынасын сипаттайтын жағдайларды анықтау маңызды орын алады. Сот жазаны өтеу ұйымдарына сотталған, кәмелет жасына толмаған тұлғамен қарым-қатынасында оның психикалық, әлеуметтік т.б. ерекшеліктерін ескеру жөнінде нұсқау беруге құқылы.

Қылмыстық теріс қылыққа немесе дәрежесі елеусіз қылмысқа барған немесе алғаш рет орта дәрежелі қылмыс жасаған кәмелет жасына толмаған тұлға, егер оның түзелуі қылмыстық жауаптылыққа тартылмай-ақ мүмкін болатыны анықталған жағдайда, қылмыстық жауаптылықтан босатылады. Мұндай жағдайда оған мәжбүрлі түрде тәрбиелеу шаралары қолданылады (46-сызбанұсқа).

46-сызбанұсқа

Назар аударайық!

Кәмелетке толмағандарды сотқа дейінгі тергеу үшін қамауға алу ерекше жағдайларда және қысқа уақыт аралығында қолданылуы мүмкін. Алғаш рет орта дәрежелі қылмыс жасады деп күдіктенген, 16 жасқа толмаған жасөспірімдерді сотқа дейінгі тергеу үшін қамауға алуға болмайды.

Кәмелетке толмағандарды ауыр және ерекше ауыр қылмыс жасауы мүмкін деп күдіктенген жағдайда ғана құқықтық негізін міндетті түрде көрсетіп, сотқа дейінгі тергеу үшін қамауға алуға болады.

Назар аударайық!

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық ісі мен олардың құқықбұзушылық жасағандары туралы материалдарды БАҚ өкілдерінің қатысуымен қарастыруға болмайды. Сонымен қатар кәмелетке толмаған құқықбұзушылар мен жәбірленушілерді сот отырысы өтіп жатқан залда суретке және бейнекамераға түсіруге тыйым салынады. Бұндай жағдай тек кәмелетке толмаған жасөспірімнің өзі немесе оның заңды өкілі өтініш берген жағдайда ғана іске асады.

Назар аударайық!

14-тен 16 жасқа дейінгі күдікті, айыпталушы, сотталушы жасөспірімдерден және психикалық аурумен ауыратын немесе психикалық жағынан жетілмей қалған жасы 16-дан 18-ге дейінгі жасөспірімдерден жауап алу кезінде міндетті түрде педагог немесе психолог қатысуы керек. Мұндай күдікті, айыпталушы, сотталушы жасөспірімдердің педагогтің немесе психологтің қатысуынсыз берген жауаптары есепке алынбайды.

Сонымен тәрбиелік жағынан әсер етудің мәжбүрлі түрде жүргізілетін шаралары тек кәмелет жасына толмағандарға ғана қолданылатын жауаптылықтың жеке-дара ерекше түрі болып саналады және оның жауаптылық пен жазадан босатылу түрлерінің бірі болып табылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Кәмелет жасына толмағандардың қылмыстық жауаптылыққа тартылуының ерекшеліктері неде?
2. Кәмелет жасына толмағандарға қандай жаза түрлері қолданылады?
3. Кәмелет жасына толмағандарды қылмыстық жауаптылық пен жаза қолданудан босатудың ерекшеліктері қандай?

1-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты талқылаңдар. Олигофренияның жеңіл түрімен (ақыл-ес ауруы) ауыратын 13 жастағы М. 17 жастағы С.-ны тапаншамен қорқытып, одан ақша талап етті. С. өзінде ақшаның жоқ екенін айтты. Сол кезде М. оның қалтасын тексеріп, ақша таппаған соң, оған былай деді: «Егер 1 000 теңге тауып, маған алып келмесең, менен жақсылық күтпе».

М.-ның әрекетінде қылмыс белгілері бар ма және оны қылмыстық жауаптылыққа тартуға бола ма? (ҚР ҚК-нің 15, 16, 17, 19, 23, 25, 91, 194-баптарын қараңдар).

Екінші нұсқа. Осындай әрекетті ақыл-есі дұрыс, жасы 14-тегі жасөспірім жасады. Ол қылмыстық жауаптылыққа тартыла ма? Қандай қылмыс жасалды?

Назар аударайық!**Қазақстан Республикасының заңнамаларынан үзінділер**

Заңда көзделген реттерде ғана және тек қана соттың санкциясымен тұтқындауға және қамауда ұстауға болады, тұтқындалған адамға шағымдану құқығы беріледі. Соттың санкциясынсыз адамды жетпіс екі сағаттан аспайтын мерзімге ғана ұстауға болады (ҚР Конституциясы, 16-бап, 2-тармақ).

Сонымен қатар осы 3 сағатқа кіреді:

- 1) әкімшілік құқықбұзушылық туралы хаттама толтырылған жерге апару;
- 2) жекетұлғаны әкімшілік жолмен ұстау;
- 3) алып келу;
- 4) жекетұлғаның заттарын қарау, жеке тексеру;
- 5) автокөлік құралдарын тексеру;
- 6) заттары мен құжаттарын алу;
- 7) жекетұлғаны алкогольдік, есірткілік, токсикомания мастығына куәландыру;
- 8) тұтқындау, алып бару және автокөлік құралдарын пайдалануға тыйым салу;
- 9) автокөлік құралдарын жүргізуден шеттету және алкогольдік, есірткілік, токсикомания жағдайына куәландыру;

10) қызметін немесе оның жекелеген түрін тоқтату.

Тұтқындау кезінде полиция қызметкерлері тұлғаны оның құқықтарымен таныстырып (ҚР ӘҚ Кодексі, 788-бап, Миранда ережесі), әкімшілік жолмен қамаққа алу бабын атауы және қорғау қызметін ұсынуы керек. Жекетұлғаның заттары мен құжаттарын алу кезінде екі куәгер шақыру керек (ҚР ӘҚ Кодексі, 795-бап, 1-тармақ). Тұтқындалғаннан кейін тұлға тегін адвокат қызметін талап ете алады. Қорғаушы адвокат 3 сағаттың ішінде берілу керек. Егер полиция қызметкері 3 сағаттың ішінде адвокат қызметін ұсына алмаса, ол адвокатты тиісті коллегия арқылы тағайындауға шара қолдана алады (ҚР ӘҚ Кодексі, 750-бап, 4-тармақ).

Заңбұзушылық болған жағдайда тұлға полиция қызметкерінің үстінен сотқа шағымдана алады. Сонымен қатар прокурорға да жүгіне алады.

§ 42. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СОТ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ ЖИІ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЖАЗАНЫҢ КЕЙБІР ТҮРЛЕРІ

Бүгін сабақта:

Қазақстан Республикасында қолданылатын жазалардың негізгі түрлерін жан-жақты қарастырамыз.

Тірек сөздер

- айыппұл
- түзету жұмыстары
- қоғамдық жұмыстар
- қамаққа алу
- бостандығын шектеу
- бас бостандығынан айыру
- өлім жазасы

Қазақстан Республикасының сот тәжірибесінде аса жиі кездесетін жазалардың кейбір түрлерін қарастырайық.

Айыптұл – сот арқылы алынатын ақшалай жаза. Айыппұл тағайындалған кезде тұлға ақшалай төлемдерге байланысты нақты материалдық шығынға ұшырайды.

Айыппұл жазаның жеңіл түрі болып есептеледі және 20 000-нан 25 000-ға дейінгі айлық есептік көрсеткіш шегінде немесе айлық жа-еки аптадан бір жылға дейінгі басқа табысы көлемінде тағайындалады.

Айыппұл тағайындалған кезде сот жасалған қылмыстың ауырлығын және тұлғаның мүлдіктік жағдайын есепке алуы керек (47-сызбанұсқа).

Қоғамдық жұмыстарға тарту. Қоғамдық жұмыстар – жаза кесілген адамның жұмыстан немесе оқудан бос кезінде тегін қоғамдық пайдалы жұмыстарды орындауы. Аталған жұмыс түрлерін жергілікті атқарушы органдар немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдары анықтайды. Қоғамдық жұмыстар 60 сағаттан 240 сағатқа дейінгі мерзімге белгіленеді және күніне 3 сағаттан артық орындалмайды.

Түзеу жұмыстары – айлық жалақысының белгілі бір бөлігін мемлекет пайдасына деп ұстап, жаза кесілген адамды жұмысқа тарту. Жаза кесілген адамның жалақысынан мемлекет пайдасына деп

сот тағайындаған мөлшерде, 5–20 пайыз шегінде ұсталады. Түзеу жұмыстары екі айдан екі жылға дейінгі мерзімге тағайындалуы мүмкін. Жұмыс істеуге қабілетсіз деп танылған, тұрақты жұмысы жоқ немесе оқу орнында өндірістен қол үзіп оқып жүрген тұлғаларға түзеу жұмыстары тағайындалмайды. Егер сот шешімі шыққан кезде 16-ға толған болса, түзеу жұмыстары кәмелетке толмағандарға бір жылға дейінгі мерзімге тағайындалады.

47-сызбанұсқа

Жаза түрлері

Қамаққа алу – айыпталушыларды қатаң түрде қоғамнан аластатып, түзету мекемелерінде ұстау түріндегі жаза. Қамаққа алу бір айдан алты айға дейінгі мерзімге белгіленеді. Қамаққа алу жазасы бас бостандығынан айыру жазасынан уақыты және оны өтеу жағдайлары бойынша ерекшеленеді. Қамаққа алу кезінде оқшау ұстау, тұтқындаудан кейін оны бұдан да қатаң және ұзаққа созылатын жаза – бас бостандығынан айыру тағайындалуы мүмкін екенін есте ұстау керек. Қамаққа алу жазасы үкім шыққан кезде 16-ға толмағандарға, жүкті әйелдерге және кәмелетке толмаған балалары бар әйелдерге тағайындалмайды.

Бас бостандығынан айыру – сотталушыны қоғамнан мәжбүрлі түрде бөлектеу, яғни оны жалпы, катал, ерекше режимдегі түзету колониясына немесе түрмеге жіберу. Бостандығынан айыру кезінде айыпталушының

Бас бостандығынан айыру – қылмыстың салдары

құқықтық жағдайына нұқсан келеді; жекетұлға қозғалу, жұмыс таңдау еркіндігінен айырылады, өз уақытын басқарудан шектеледі. Бостандығынан айыру жазасы алты айдан 15 жылға дейінгі мерзімге, ал аса ауыр қылмыс жасағаны үшін 20 жылға дейін немесе өмір бойына белгіленеді. Абайсызда жасалған қылмыс үшін бостандығынан айыру он жылдан аспауы керек. Бостандығынан айырылған айыпталушы жазасын сот үкімімен анықталған әртүрлі түзету мекемелерінде өтейді. Бас бостандығынан айыруға үкім шығарылған кезде, 18 жасқа толмаған тұлғалар орташа немесе күшейтілген режимдегі түзету колонияларына орналастырылады.

Негізгі жазалармен бірге қолданылатын қосымша жазалар да бар (48-сызбанұсқа).

48 -сызбанұсқа

Тарих беттерінен. Ертеде жазаның өте қатал түрлері қолданылған. Орта ғасырларда, 1532 жылы V Карл кезінде құрылып, XVIII ғасыр соңына дейін жұмыс істеген «Жалпыгермандық қылмыстық заңдар жинағы» аса қаталшығымен ерекшеленген. Жаза тағайындағандар кезде «зиянды» адамның көзін жою, оның өміріне қандай да бір зақым келтіріп, өмірін киноды мақсат еткен. Қорқыту және қатыгездік сол кездің ұраны болды.

XV–XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығының тұрмыстық құқығында жазалау шаралары мұндай қатал болған жоқ. Өлім жазасы өте сирек, тек қана адам өлтіргендерге ғана қолданылған. Жәбірленуші жақтың келісімі бойынша, өлім жазасы кейде құн төлеумен өзгертіліп отырған. Құн төлеу жазалаудың негізгі түрлерінің бірі болған. Құн өлім болған жағдайда немесе денеге ауыр жарақаттар түскен кезде төленген. Құнның мөлшері жәбірленушінің әлеуметтік мәртебесі мен қылмыстың ауырлығына байланысты болған. Тән жазасы мен ұятқа қалдыратын жазалар дінге қарсы қылмыстар (құдайға тіл тигізу, сертті бұзу және т.б.) және жекебасқа қарсы жасалған қылмыстар үшін қолданылған. Мысалы, тән жазасына ата-анасын сыйламаған балалар кесілген. Қатардағы малшыны өлтіргені үшін 1000 қой, 200 жылқы немесе 100 түіе берген. Ал би, сұлтан, батырды өлтіргені үшін бір жарым немесе екі есе құн төленген. Ықпалды сұлтан-билеушіні өлтірсе, жеті есе құн төлеген.

Осылайша тек сот қана тұлғаның қылмыс жасап, айыпты болғаны туралы қорытынды шығарып, оған жаза тағайындай алады. Сот жазалау мақсатына қол жеткізу үшін жазаның қандай түрі және қандай көлемде жеткілікті болатынын анықтайды. Жаза жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесіне, сипатына, айыпталушының жекебасына сай болуы керек, қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін немесе ауырлататын жағдайлар есепке алынуы керек.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі жазаның мазмұнын түсіндіріңдер. Аталған жазаның мақсаты неде?
2. Жазаның екі түрін салыстырыңдар (қоғамдық жұмыстарға тарту және түзеу жұмыстары). Осы жазалардың айырмашылығы неде?

3-деңгейлі тапсырма. Сыныпты екі топқа бөліңдер. «Өлім жазасы: иә, жоқ» тақырыбына пікірталас өткізіңдер. Өз пікірлеріңді дәлелдендер. ҚР-да қандай мақсатпен өлім жазасына тоқтау салынды?

§ 43. ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТАН БОСАТУ ШАРТТАРЫ

Бүгін сабақта:

қылмыстық жауаптылықтан босату шарттарын оқып-білеміз.

Қылмыстық құқық қылмыстық іс-әрекет жасауға және оған жаза белгілеуге байланысты қоғамдық қатынастарды реттеп отыратын

Тірек сөздер

- қылмыстық жауапкершіліктен босату
- айыбын мойындау
- процестік келісім
- гуманизм

ережелер жиынтығынан тұрады. Басқаша айтқанда, қылмыстық құқық – қылмыс пен қылмыстық іс-әрекеттің жазалануын анықтайтын заң ережелерінің жүйесі.

Қылмыстық құқықта қорғау және реттеу ережелерімен қатар, ынталандыру ережелері де бар. Олар қалаған әрекеттерін қолдауға бағытталған. Бұл ережелерді қолдану немесе

қолданбау қылмыс жасаған тұлғаның қылмыс жасаудан кейінгі мінез-құлқына байланысты. Мұндай әрекеттерге келтірілген зиянның орнын өз еркімен толтыру, айыбын мойындап келу немесе тәртібінде белгілі бір жағымды өзгерістердің болғанын қуаландыратын әрекет жасау және т.б. жатады.

Қылмыстық жауаптылықтан босату ізгілік қағидағтарын жүзеге асыру, қылмыстық-құқықтық мәжбүрлеудің аясын, аз да болса, тарылту және жұмсарту үдерісін бейнелейді. Босатудың барлық түрлері жекетілгенін жақсы қасиеттерін мұқият сараптап, ол адамның қылмыстық жаза қолданбай-ақ түзелетініне көз жеткізгенде ғана қатаң түрде жеке жүргізілуі қажет. Мазмұнына қарай қылмыстық жауаптылықтан босату жазаны орындаудан босату ғана емес, сонымен қатар жазалау шараларын белгілеуден де босату дегенді білдіреді.

Әрекетінде қылмыстық құқықбұзушылық құрамының белгілері бар болғандықтан ғана тұлға қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін. Яғни, адам қауіпті, заңға қайшы әрекет жасады, бірақ көрсетілген жағдайлар негізінде қылмыстық жауаптылықтан босатылады.

ҚР Қылмыстық кодексінің бесінші бөлімінде қылмыстық жауаптылықтан босатудың түрлері қарастырылады (65–78-бб.). Олардың кейбіреуін атап өтейік:

- шынайы өкінуіне байланысты (ҚК 65-б.);
- қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде (ҚК 66-б.);
- процестік келісімнің талаптары орындалған кезде (ҚК 67-б.);
- татуласуға байланысты (ҚК 68-б.).

Қылмыстық кодекстің 65-бабын қарастырайық. Мұнда қылмыстық жауаптылықтан босатудың *іс-әрекетіне өкіну* түрі қарастырылған.

Босатудың аталған түрін қолданудың негіздері:

- 1) алғаш рет қылмыс жасаған;
- 2) қылмыс кішігірім немесе ауырлығы орта дәрежелі;
- 3) айыбын мойындап келуі;
- 4) қылмыстық құқықбұзушылықты ашуға көмектескені;
- 5) келтірген зиянды қалпына келтіруі.

Босату туралы шешім қабылдағанда алғашқы екі белгі міндетті түрде болуы керек, бірақ олар жеткілікті болып есептелмейді. Босату туралы шешім қылмыс жасаған тұлға өзі келіп кінәсін мойындады ма немесе

қылмысты тексеріп, ашу барысында көмек көрсету сияқты жағдайлар болды ма деген мәселелерге байланысты.

Занның маңызды шарттарының бірі – *өз кінәсін мойындау*. Кінәсін мойындау дегеніміз – айыпты тұлғаның жасаған қылмысы туралы өз еркімен құқық қорғау органдарына хабарлап, мойындап келуі.

Қылмысты ашуға көмектесу дегеніміз – жасалған іс-әрекеттің барлық жағдайларын жасырмай айту, қатысқандарды, қылмыс жасау құралдарын көрсету, қылмыстық жолмен табылған заттарды беру және т.б.

Қылмыстық жауаптылықтан босатудың ең қажетті шарттарының бірі *келтірілген шығынның орнын толтыру* болып табылады. Бұл үрдіс кінәлі адамның өзінен бастау алып, ерікті түрде бүлінген мүлікті қалпына келтіру, оны жөндеу, шығынды ақшалай өтеу түрінде көрінуі керек. Шығынды өтеу материалдық жағынан да, моральдық жағынан да болуы керек. *Мысалы*, жала жабу немесе намысына тию жағдайларында жәбірленушіден көпшілік алдында кешірім сұрау.

Сондай-ақ жекетұлға ұйымдасқан топ немесе қылмыстық қауымдастық жасаған қылмысты тоқтатуға, ашуға, тексеру барысына қылмысқа қатысқан басқа да адамдарды әшкерелеуге белсенді көмек көрсетуі керек. Ұйымдасқан топ немесе қылмыстық қауымдастық жасаған қылмыстың бетін ашуда өзінің ішкі түйсігі арқылы өз еркімен көмек көрсетуге ұмтылуы – белсенділікті білдіреді.

Қажетті қорғануды шекпен тыс асырып жіберу жағдайында қылмыстық жауаптылықтан босату жағдайын қарастырайық. Әркім қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан қорғануға құқылы. Қажетті қорғану жағдайында зиян келтіру қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Бірақ қорғаныс қоғамға қауіпті қолсұғушылық сипатына сәйкес келмесе, соның нәтижесінде қол сұғушы тұлғаға мөлшерден тыс зиян келтірсе, мұндай әрекеттер қажетті қорғанудың шегінен асып кеткен деп танылады.

Алайда, кез келген қолсұғушылық қорғанушы үшін аяқастынан, күтпеген жерден болады. Мұндай жағдайда, адам толқу үстінде өзін ұстай алмай қалады. Ондай кезде қорғанушы жағдайды дұрыс бағалап, ойланып әрекет істей алмайды. Аталған жағдайды ескеріп, Қылмыстық кодекстің 66-бабында «Қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан туындаған үрейлену, қорқу немесе сасқалақтау салдарынан қажетті

Глоссарий

- **Қылмыстық жауаптылықтан босату** – қылмыстық тексеруді жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың қылмыс бойынша қозғалған істі әрі қарай жүргізуден бас тартуы. Мұнда аталған тұлғаның қылмыс жасау фактісі дәлелденуі керек. Аталған жағдайда тұлғаға қандай да бір қылмыстық-құқықтық шаралар қолдану тоқтатылады;
- **Іс-әрекетіне өкіну** – қылмыс жасаған тұлғаның өзі келтірген зиянды жоюға, ауырлығын азайтуға немесе қылмысты тексеріп, ашуға көмек көрсетуі сияқты жағымды мінез-құлқы.

қорғаныс шегінен шыққан адам қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін» деп көрсетілген.

Қажетті қорғану шегінен асып кетіп, зиян келтіруге жеңілдік қарастырылғанымен, ол – қылмыс және жазалануға тиісті.

Қылмыстық жауаптылықтан босатудың мұндай түрін енгізуге қорғану жағдайында жасалған әрекеттердің қоғамға пайдалы жағдай ретінде қарастырылатыны дәлел бола алады. Заң өзінің ажырамас құқықтарын белсенді қорғауға ұмтылған адамдар жағында болуы керек.

Процестік келісімдер сотқа дейінгі зерттеулер барысында екі түрде – *кінәні мойындау және ынтымақтастық келісіммен жұмыс істеу* түрінде жүргізіледі. Кінәсін мойындау туралы ымыраға келу жеңіл, орта және ауыр дәрежелі қылмыс жасады деп айыпталған тұлғалармен жүргізіледі. Процестік келісім ынтымақтастық келісіммен жұмыс істеу арқылы қылмыстық теріс қылық, сондай-ақ әртүрлі дәрежедегі қылмыс жасаған адамдармен жасалады.

Кінәсін мойындап, ымыраға келу кезінде күдіктінің, айыпталушының күдікпен, айыптаумен келісімі қажетті шарт болып табылады. Ынтымақтастық келісіммен жұмыс істеу арқылы ымыраға келуде бұл талап етілмейді. Алайда ынтымақтастық келісіммен жұмыс істеу барысында күдіктінің, айыпталушының қылмыстық топ жасаған аса ауыр қылмыстарды, басқа да адамдар жасаған қылмыстарды, сонымен бірге экстремистік және ланкестік қылмыстарды ашуға, тексеруге тиісінше көмегі көрінуі керек. Оңды нәтижелерді атап өтейік. Сонымен кінәсін мойындау арқылы процессуалды келісімге келу қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі өндірісті жылдамдатуға, сот ісін қарауды жеңілдетуге жағдай туғызады, қылмыс жасалуы мен шешім қабылдау арасындағы, сондай-ақ соттық актіні орындау мерзімін қысқартады. Қылмыс жасаған адамның кінәсін мойындауы қылмыстық істі тексеру органдарының кінәні дәлелдеуін жеңілдетеді. Себебі, кінәсін мойындағаннан кейін айыпты жасаған қылмысының мақсаты мен жағдайларын ашады, өз еркімен заттық дәлелдерді және қылмыс жасау құралдарын береді.

Қылмыстық теріс қылық немесе қазаға ұшыратумен байланысты емес ауырлығы орташа қылмыс жасаған адам, егер ол жәбірленушімен, арыз берушімен татуласса, оның ішінде медиация тәртібімен татуласса және келтірілген зиянды қалпына келтірсе, қылмыстық жауаптылықтан босатылуға жатады.

Мұнда келесі шарттар бар:

- іс-әрекет қылмыстық теріс қылық категориясына жатқызылуы керек;
- қылмыс жасаған тұлға жәбірленушімен, арыз берушімен медиаторлық жолмен келісімге келсе;
- қылмыс жасаған тұлға келтірілген зиянының орнын толтырған жағдайда.

Осылайша қазіргі кездегі қылмыстық құқық гуманизмге ұмтылуымен ерекшеленеді. Бұл қылмыстық жауаптылықтан босату шарттарын реттеп отыратын ережелерден көрінеді. Олардың арасында кінәні мойындау институты және процессуалды келісімге келу институты жаңалық болып отыр.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қылмыстық жауаптылықтан босату шарттарын қалай түсінесіңдер?
2. Қылмыстық құқықбұзушылық жасаған тұлға қылмыстық жауапкершіліктен қандай мақсатпен босатылады? Бұл жағдайда қандай оң нәтижелерге қол жеткізіледі?

1-деңгейлі тапсырма. Топтарда қылмыстық жауапкершіліктен босатудың түрлерін жан-жақты қарастырыңдар. Неге заң шығарушы іс-әрекетіне өкіну түріне ерекше назар аударады?

2-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты қарастырыңдар және талдаңдар. М. деген азамат күзетілмейтін гардеробта шатасып, бөтен біреудің норка баскиімін киіп кетті. Көшеде оны баскиімінің иесі С. қуып жетіп, ешнәрсе айтпастан, баскиіміне жармасты. Оны тонаушы деп қабылдаған К. қорғануға кіріседі. С.-ны ұрып, жағын сындырады.

Азамат К. тонау үшін қылмыстық жауапқа тартыла ма?

Бұл ретте қажетті қорғаныс шегінен шығуға жол берілді ме?

Жауап: бұл ретте азамат К. гардеробтан біреудің баскиімін шатасып алып кетті, яғни бөтеннің мүлкін ұрлау деген ойы болған жоқ. Мұнда қылмыстың құрамы – ұрлық болған жоқ. Дегенмен азамат К. дене жарақатын салды, С.-ның жағын сындырып, денсаулығына зиян келтірді. Тиісінше қорғаныс шегінен шығу туралы мәселе қозғалады.

Егер К. қылмыс жасаған адамды тұтқындауға қажетті шектен аспаған болса, қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Шектен асыру фактісі көптеген субъективті фактор арқылы бағаланады: С.-ның әрекеті, оның әрекетінің физикалық сапасы, соққысының күші және тапсырмада көрсетілмеген т.б. шарттар.

9-тарау. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС ЖҮЙЕСІ

§44. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ БАҒЫТТАЛҒАН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ АКТІЛЕР. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ 2015–2025 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ СТРАТЕГИЯСЫ

Бүгін сабақта:

сыбайлас жемқорлықтың не екенін, бұл жағымсыз көрініске қарсы әрекет жасауға қандай негізгі құжаттар бағытталғаны туралы білетін боламыз.

Сыбайлас жемқорлық мәселесі бүгінгі таңда көпшілік сипатқа ие болып, қоғамдық өмірдің барлық саласын шарпыды. Сыбайлас жемқорлық бүкіл мемлекеттік жүйеге теріс әсер етіп, билікке зиян келтіреді, қоғамның билікке деген сенімсіздігін туғызады. Қоғамның қолдауынсыз мемлекет дамымайды. Сондықтан демократиялық мемлекеттер жемқорлықпен күрес және қарсы әрекеттер жасау жолында барлық шараны қолданады.

Қалай болғанда да сыбайлас жемқорлық бас пайдасы үшін мемлекеттік билікті асыра пайдалану деп түсіндіріледі. Сонымен қатар нақты-

Тірек сөздер

- сыбайлас жемқорлық
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама
- сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және қарсы әрекет

лауды қажет ететін басқа да анықтамалар бар. Мысалы, сыбайлас жемқорлық дегенді лауазымды қызметкерлерді сатып алу, олардың сатқындығы, билік пен өкілеттігін асыра пайдалану деп түсіндіреді.

Қызықты дерек!

Әлемде «сыбайлас жемқорлық» ұғымының сан түрлі анықтамасы бар. Алайда құқықтық дәлдік пен нақтылық жоқ. Қазақстандық және батыс құқықтанушыларының бұл мәселеге байланысты көзқарастарында айырмашылықтар бар. Біздің құқықтанушылар жемқорлықты қоғамға зиянды, айыпталатын, құқық ережелеріне қайшы келетін әрекет, құқықбұзушылық деп түсінеді. Өз кезегінде батыс құқықтанушылары жемқорлықтың шеңберін кеңейте отырып, саяси элитаның ауытқушылық мінез-құлқы, яғни әрі кеткенде моральдық және әдеп нормаларын бұзу деп есептейді.

Сыбайлас жемқорлық субъектілері:

- жауапты мемлекеттік қызмет орнындағы тұлғалар;
- мемлекеттік функцияларды орындауға өкілетті тұлғалар;
- мемлекеттік функцияларды орындауға өкілетті тұлғаларға теңестірілгендер.

Сондай-ақ жемқорлық субъектісі кәмелет жасына толған, лауазымды қызметкерді сатып алуды іске асыратын дара адам болуы мүмкін.

Сыбайлас жемқорлықтың үш түрін бөліп көрсетуге болады – *тұрмыстық, іскерлік, саяси* (49-сызбанұсқа).

49-сызбанұсқа

Сыбайлас жемқорлық түрлері

Тұрмыстық сыбайлас жемқорлық – қатардағы азаматтар мен шенеуніктердің өзара әрекеттестігі нәтижесінде туындаған жемқорлық. Бұл – азаматтардың лауазымды қызметкерге және оның отбасы мүшелеріне әртүрлі сыйлықтар жасауы және қызмет көрсетуі. Бұл – денсаулық сақтау, білім беру, сот ісі, әртүрлі тіркеулер, әскер қатарына шақыру, құқық қорғау қызметі салалары.

Іскерлік сыбайлас жемқорлық – билік пен бизнестің өзара әрекеттестігі нәтижесінде туындайтын жемқорлық. Басқаша айтқанда, іскерлік жемқорлық бизнес пен лауазымды тұлға арасындағы жемқорлық келісім түрінде жүзеге асады. Сонымен бірге мұнда мемлекеттік сатып алуға тендер өткізу шартының бұзылуын да жатқызуға болады.

Саяси сыбайлас жемқорлық – биліктің жоғары эшелонындағы жемқорлық. Мұнда марапаттау фактісі қоғам мен құқық қорғау құрылымдарының көзінен жасырын жүргізіледі. Субъектілер саяси билікке не болып, әрекеттері саяси мақсаттарға – билікті ұстау мен күшейтуге, билік өкілеттігін кеңейтуге немесе елеулі түрде баюға қол жеткізуге бағытталады.

Қазақстанда «Сандық (цифрлы) Қазақстан» атты жаңа бағдарлама жүзеге асып жатыр. Бұл мемлекеттік сатып алу саласындағы сыбайлас жемқорлықтың деңгейін төмендетеді.

Іскерлік сыбайлас жемқорлық елдің экономикалық дамуы мен экономикалық өсуін баяулатады.

Назар аударайық!

Сыбайлас жемқорлық тәжірибесі бизнестегі бәсекеге қабілеттілікті бұрмалайды. Пара беру жүйесі арқасында өндіруші мен жеткізуші компаниялар бәсекелестік басымдығына ие болады.

Іскерлік ортада сыбайлас жемқорлық тәжірибесін пайдалану нарықтық баға қалыптастыруды бұрмалауға алып келеді. Тауардың бағасы, жұмысы, қызмет көрсетуі берілген пара мөлшерінің кесірінен жоғары көтерілген болса, онда бұл нарыққа жалған дабыл береді, сондай-ақ бағаның өсуіне алып келеді.

Сыбайлас жемқорлық тәжірибесін пайдалану салық төлеуден жалтару мен экономиканың көлеңкелі секторына ықпал етеді.

Іскерлік сыбайлас жемқорлық инвестициялық үдеріске жағымсыз әсер етіп, инвестициялық ахуал нашарлайды.

Саяси сыбайлас жемқорлық билік пирамидасын аяқтайды деп айтуға болады. Саяси сыбайлас жемқорлық – мемлекеттік саясатты заң және басқа нормативтік-құқықтық актілер деңгейінде қалыптастыратын және оны жүзеге асырудың бағыттары мен әдістерін анықтайтын ықпалды саяси және мемлекеттік субъектілерге тән сипат.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекетке бағытталған саяси және құқықтық актілер қабылданған. 2008 жылы Қазақстан БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясын ратификациялады. ҚР сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет шаралары мемлекет жағынан ғана емес, қоғам жағынан да жүзеге асырылып отыр. Азаматтық қоғамның барлық институттары, саяси партиялар, үкіметтік емес ұйымдар жемқорлықтың алдын алу және онымен күресу мақсатында бірігіп әрекет жасап отыр. Қазақстанда құқықтық жүйе, жұмысқа қабылдау жүйесі, әскери қызметті өтеу, қызмет бабымен көтерілу және мемлекеттік қызметкерлердің отставкаға кетуі үнемі жетілдіріліп отырады.

2015 жылы «Қазақстан Республикасының 2015–2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы» қабылданды. Мұнда азаматтардың өмір сүру деңгейін көтеру, ұлттық экономиканың өсуі, бизнес жүргізу жағдайларын жақсарту, тұрғындардың әлеуметтік белсенділігін, құқықтық сауатын арттыру, электронды үкіметті енгізу мәселелеріне баса назар аударылды.

2015 жылы 18 қарашада ҚР «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заң қабылданды.

Глоссарий

- **Сыбайлас жемқорлық** – лауазымды адамдардың өздерінің лауазымдық (қызметтік) өкілеттіктерін мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу мақсатында заңсыз пайдалануы, сол сияқты осы адамдарды параға сатып алу.

Қазіргі кезде біздің елімізде сыбайлас жемқорлыққа қарсы жана модель жүзеге асуда. «Қазақстан-2050» Стратегиясында сыбайлас жемқорлықтың ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп төндіретіні көрсетілген. ҚР Тұңғыш Президентінің үндеуінде, Қазақстан Республикасының 2015–2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясында, Бес институттық реформада және «100 нақты қадам» атты ұлт жоспарында сыбайлас жемқорлыққа қарсы және қоғамда оның кез келген түрінің пайда болуына төзбеушілікті қалыптастыруға байланысты жүйелі шаралар орын алған.

Тек соңғы үш жылдың көлемінде сыбайлас жемқорлықты азайтуға бағытталған 60-тан артық заң қабылданды. Қолданылған шаралардың нәтижесінде әкімшілік кедергілер мен жемқорлық тәуекелдер азайды, мемлекеттік қызмет көрсету сапасы жоғарылады, тиімді және заманауи заңдар қабылданды, тұрғындардың құқықтық сауаты, құқықтық және жемқорлыққа қарсы мәдениеті жоғарылады.

Білім саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы құралға жататындар: Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздері (ҚР Білім және ғылым министрлігінің 2015 жылғы бұйрығымен бекітілген); көптеген колледждер мен мектептерде (90%-дан аса) құрылған «Адал ұрпақ» ерікті клубтары, олардың мақсаты – мектеп ортасында жемқорлыққа қарсы мәдениет қалыптастыру; барлық жоғары, арнайы орта (кәсіптік) оқу орындары қол қойған Жемқорлыққа қарсы хартиялар; «Адал бол», «Сыбайлас жемқорлықтан тыс университеттер», «Таза сессия» және т.б. акциялар, студенттік флешмобтар.

Осылайша, сыбайлас жемқорлық бүкіл қоғамға зиян келтіреді деген қорытындыға келуге болады. Ең алдымен, орасан зор көлемдегі қаржы мемлекет бюджетінен тыс кетіп, қоғам қажеттіліктеріне пайдаланылмайды, осының есебінен экономикаға үлкен залал тигізеді. Сонымен қатар қоғамның моральдық ұстанымдарын құртып, жемқорлықты күнделікті тұрмыстың бір көрінісіне айналдырады. Ұзақ уақыт әрекет еткен сыбайлас жемқорлық қоғамның әрі қарай дамуын тежейді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Сыбайлас жемқорлыққа анықтама беріңдер. Мемлекеттің дамуына жемқорлық қалай әсер етеді?
2. Сендер сыбайлас жемқорлық көріністерінің қандай мысалдарын көрдіңдер? БАҚ материалдарын пайдаланыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты талдаңдар. Жүргізуші Е. таңертең жұмысқа кешігіп бара жатты. Жолда болған кептелістің әсерінен ол жолдың қарсы бетіне шығып кетпекші болды. Алайда оны Жол полициясы тоқтатты. Жүргізуші Е. сержант М.-ға хаттама толтырмауы үшін 5000 теңге ұсынды. Аталған жағдайда қандай құқықбұзушылықтар жасалды?

2-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты талқылаңдар. Әкімнің орынбасары Б. өзінің туысы К-дан мәселені дұрыс шешіп бергені үшін сыйлыққа алған үш бөлмелі пәтерін атына тіркеуді өтінді. К. келісті. Біраз уақыттан кейін К. пәтерді сатып, ақшасын баласының тойына жұмсады. Б. оған наразылық білдіріп, сатылған пәтердің ақшасын талап етті. К. оны беруден бас тартты. Ол өзінің бас тартуын «Б. – жемқор» деген уәжбен түсіндірді. Аталған жағдайда қандай құқықбұзушылық жасалды? К. қалай істеуі керек еді?

3-деңгейлі тапсырма. «Сандық Қазақстан 2017–2020» мемлекеттік бағдарламасының мазмұнын зертте. Аталған бағдарлама сандық экожүйенің ілгерілеуі арқылы Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін және тұрғындар өмірінің сапасын көтеруге, келесі салалардың дамуына бағытталған: 1) сандық Жібек жолы; 2) креативті қоғам; 3) экономика салаларындағы сандық қайта құрулар; 4) проактивті мемлекет.

2017–2020 жылдарға арналған. «Сандық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының мазмұны туралы баяндама дайындаңдар.

§45. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ШАРАЛАР ЖҮЙЕСІ

Бүгін сабақта:

жемқорлыққа қарсы әрекет шараларының жүйесі туралы білетін боламыз.

Тірек сөздер

- сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторинг
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы шектеулер

2015 жылы 18 қарашада «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңы қабылданды. Аталған заңның басты мақсаты – сыбайлас жемқорлық деңгейін неғұрлым төмендетіп, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет қалыптастыруға жағдай жасау. Аталған заң сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған. Бұл үшін бүкіл қоғамды сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекетке тарту қарастырылған. Мұнда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторинг, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін сараптау, жемқорлыққа қарсы тәрбие, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет сияқты жаңа институттарды жатқызуға болады (50-сызбанұсқа).

50-сызбанұсқа

Глоссарий

- **Сыбайлас жемқорлық тәуекелін сараптау (ішкі және сыртқы)** – жемқорлық құқықбұзушылыққа баруға итермелеген себептер мен жағдайларды анықтап, зерттеу.
- **Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру** – арнайы органдардың қоғамда жемқорлыққа төзбеушілікті бейнелейтін құндылықтар жүйесін сақтау мен нығайтудағы қызметі.

Берілген сызбанұсқадан байқағанымыздай, сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет жүйесі жан-жақты.

Әрбір шараны қарастырайық.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторинг – жемқорлыққа қарсы саясаттың тиімділігі, жемқорлыққа қарсы әрекет саласындағы құқық қорғау органдарының жұмыстары, сонымен қатар жемқорлық деңгейін қоғамның қабылдауы мен бағалауы сияқты ақпараттарды жинау, зерделеу, қорытындылау, сараптау және бағалау қызметі.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шектеулер – жауапты мемлекеттік қызметтегі және мемлекеттік функцияларды орындауға өкілетті адамдардың міндеттері:

- мемлекеттік функцияларды орындаумен сәйкес келмейтін әрекет жасамау;

- жақын туыстардың, ерлі-зайыптылардың, құда-жекжаттардың бірге жұмыс істеуіне жол бермеу;

- қызметтік ақпаратты игіліктер мен артықшылықтарға не болу мақсатында пайдаланбау;

- қызметтік өкілдігін атқаруға байланысты сыйлықтар алмау.

Мүдделер шиеленісін болдырмау және шешімін табу. Өкілетті тұлғалар жазбаша түрде тікелей басшыға немесе өздері жұмыс істеп отырған мекеме басшысына туындап отырған мүдделер шиеленісі немесе оның туындау мүмкіндігі туралы хабарлауы керек.

Кәсіпкерлік саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар. Кәсіпкерлер өз жұмысын жүзеге асыру барысында жемқорлықтың алдын алу шараларын жүзеге асырады. Атап айтқанда, бәсекелестіктің адал қағидастарын сақтау жолымен жемқорлық құқықбұзушылыққа апаратын жағдайлардың себептері мен шарттарын азайту; іскерлік этика ережелерін қабылдау мен сақтау; мемлекеттік органдармен және басқа ұйымдармен жемқорлықтың алдын алу мәселелері бойынша өзара әрекеттестікте болу.

Сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылықты әшкерелеу, тоқтату, ашу, тексеру, алдын алу және оны жасаған тұлғаларды жауапқа тарту прокуратура, ұлттық қауіпсіздік, ішкі істер, мемлекеттік кіріс, әскери полиция органдары, Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитетінің шегаралық қызметі арқылы өзінің құзыреті шеңберінде жүзеге асады.

Сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылық туралы хабарлау. Сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылық туралы мәліметі бар адам, сыбай-

лас жемқорлыққа қарсы әрекет жөніндегі өкілетті органға хабарлауға міндетті. Сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылық фактісі туралы хабарлаған немесе басқаша жолмен жемқорлыққа қарсы әрекет етуге көмегін тигізген адам мемлекет қорғауында болып, Қазақстан Республикасы Үкіметі белгілеген тәртіп бойынша марапатталады.

Сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылық салдарын жою – заңсыз алынған мүлікті немесе заңсыз көрсетілген қызмет құнын қайтару; жемқорлық құқықбұзушылық нәтижесінде жасалған келісімдердің, ымыралардың, актілердің және әрекеттердің жарамсыздығы.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет етудегі халықаралық тәжірибеге қарап көрейік. Сингапурдың тәжірибесін қарастырайық. Жемқорлық ең төменгі деңгейдегі Сингапур қазіргі кезде дамыған ел болып отыр. Сингапурлықтар жемқорлықпен күресу үдерісіне негіз болған үш басты қағидатты бөліп көрсетеді.

Бірінші қағидат – *меритократия қағидаты*. Бұл – елді мемлекеттік басқару үшін ең озық, қабілетті, білікті, креативті адамдарды таңдап алу жүйесі. Мемлекеттік қызметке байқау арқылы таңдап алу, мемлекеттік қызметкердің жұмысын рейтингтік бағалау іске қосылған. Меритократия деген – адамды қабілетіне қарай бағалау, ол – мемлекеттік қызметке жеке байланысына, достық немесе туысқандық байланысына қарап қабылдайтын патронажды жүйеге қарама-қарсы жүйе.

Екінші қағидат – *прагматизм қағидаты*. Прагматизм – өз еліндегі нә мен жоқты есепке ала отырып, басқа адамның тәжірибесін шығармашылықпен пайдалана білу, оны бейімдей білу.

Үшінші қағидат – *адалдық қағидаты*. Адалдық – жоғарғы моральдық категория ретінде Сингапурдың билік құрылымында табысты еңбек етудің ең бірінші шарты. Мұнда жемқорлыққа қарсы күрестің алғашқы қадамынан бастап, әсіресе мемлекеттік билік саласында, әдепке, әдеп мәртебесіне маңызды орын беріледі. Сингапурдың бірінші Премьер-Министрі Ли Куан Ю «Ұзақ мерзім өмір сүруге ұмтылған барлық қоғам адалдық қағидатын ұстануы керек, болмаса қоғам өмір сүре алмайды» деп тұжырымдаған. Жауаптылықтың жоғары деңгейі, сатылмаушылық, адалдық, кіршіксіз мінез-құлықтың жеке үлгісі – негізгі критерийлер, Сингапурдың саяси көшбасшыларының, мемлекет қайраткерлерінің негізгі мақсаты. Мұнда үкімет халық үшін үлгі болып отыр.

Глоссарий

- **Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стандарттар** – жемқорлықтың алдын алуға бағытталған ұсыныстар жүйесі.
- **Қаржылық бақылау шаралары** – арнайы шараларға сәйкес, нақты тұлғалардың активтері мен міндеттері, табыстары мен дүние-мүлкі туралы декларация тапсыруы.

Бүгінгі Сингапур мемлекетінің бейнесі

Осылайша Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттің кешенді шаралары қарастырылады. Бұлар:

- сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет шараларын кәсіпкерлік саласына енгізу;
- шиеленіс мүдделерін шешу және оны болдырмау мен шешімін табу шаралары;
- мемлекеттік функцияларды орындауға өкілетті және оған теңестірілген тұлғалардың шығындарының қайнар көзін ресми мәлімдеу;
- активі мен міндеттемелері туралы декларациядан, сондай-ақ нақты тұлғалардың табыстары мен мүлкі туралы декларациядан мәліметтер жариялау.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қазақстан Республикасындағы жемқорлыққа қарсы әрекет шараларын ашып көрсетіндер.

3-деңгейлі тапсырма. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шектеулер» деген 12-баптың мазмұнын ашыңдар. Жақын туыстардың, ерлі-зайыптылардың, құда-жегжаттардың бірге жұмыс істеуіне жол бермеуге назар аударыңдар. Мұндай тыйым салу қандай мақсатпен енгізілген? Жемқорлық құқықбұзушылық туралы хабарлау және ондай хабар үшін марапаттау туралы өз пікірлеріңді айтыңдар.

3-деңгейлі тапсырма. Пікірталас. Сингапурдағы жемқорлыққа қарсы күрес туралы фильм көріңдер. Аталған фильмді талқылаңдар. Сингапурдағы жемқорлықпен күрес жолдары туралы өз пікірлеріңді білдіріңдер. Сингапурдың тәжірибесін Қазақстанға енгізуге бола ма?

§ 46. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТ

Бүгін сабақта:

мәдениет және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет туралы білеміз.

Тірек сөздер

- мәдениет
- сыбайлас жемқорлық мінез-құлқы
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет
- құқықтық мәдениет

Мәдениет – қоғамның материалдық және рухани құндылықтары. Мәдениеттің өзегі – қоғамның моральдық құндылықтар жүйесі, оның дәстүрлері, ділі, мінез-құлық және өмір сүру дағдысының үлгілері. Мәдениеттің арқасында адамның қоғамда өмір сүруі, оның жеке қасиеттерінің дамуы, шығармашылық қабілетінің қалыптасуы жүзеге асады.

Құқықтық мәдениет – адам мен қоғамның дамуына қажетті құқықтық құндылықтардың жиынтығы. Құқықтық мәдениеттің негізі – жекетұлғаның жағымды құқықтық санасы мен құқыққа сай әрекеті (мінез-құлқы).

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет – құқықтық мәдениеттің құрамдас бөлігі. Бұл – қоғамның игілігі мен қауіпсіздігіне сыбайлас жемқорлықтың қандай зиян тигізетіні туралы жекетілғаның білім деңгейін көрсетеді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті бар адам жемқорлықты жоюға және оны түп-тамырымен құртуға белсенді түрде ұмтылады.

Есте сақта! Жекетілғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті – жекетілғаны жемқорлықты қабылдамауға және оған қарсы әрекет жасауға бағыттайтын қабілеті мен қасиеттерінің, білімінің жүйесі.

XX ғасырдың екінші жартысында сыбайлас жемқорлық көбіне-көп халықаралық мәселеге айнала бастады. Корпорациялардың шетелден жоғары лауазымды тұлғаларды параға сатып алуы жаппай сипат алды. Жаһандану бір елдегі жемқорлықтың көптеген елдің дамуына жағымсыз әсер ете бастауына алып келді. Сыбайлас жемқорлық туралы білімді насихаттау үшін БҰҰ «9 желтоқсан – сыбайлас жемқорлықпен күрестің халықаралық күні» деп белгіледі.

Сыбайлас жемқорлық мінез-құлқы – қызметтік жағдайын асыра пайдалану жолымен жекебасының пайдасына бағытталған лауазымды тұлғаның мінез-құлқы. Сыбайлас жемқорлыққа бейімделу – жемқорлық қысым ахуалында сыбайлас жемқорлық жолын таңдап алуға жеке бейімділік. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрақтылық – жеке тұлғаның жүйелі қасиеті. Ол жекетілғаның сыбайлас жемқорлық қысымға қарсы тұру қабілеттілігінен, қылмыстық және заңға бағыныштылық мінез-құлқының соңғысын таңдап алуынан көрінеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет адамдардың бәріне тән. Алайда оның деңгейі әртүрлі болуы мүмкін: төмен, орта, жоғары. Сондықтан жемқорлыққа қарсы мәдениетті әртүрлі көзқарас тұрғысынан қарастыруға болады:

- жекетілғаның құқықтық қоры – оның заңға бағынышты мінез-құлқы әдеті;
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық белсенділігі, яғни құқық құралдарын жемқорлыққа қарсы әрекетке пайдалану;
- жекетілғаның өзінің мінез-құлқын құқықтық ережелерге сай құруға ұмтылуы және жемқорлықпен байланысты қандай да бір құқық-бұзушылықты тоқтатуға дайын болуға ұмтылуы.

Демек, жекетілға жазадан қорыққанынан және, ең алдымен, өзі мұндай әрекеттерді лайықсыз және өмірлік ұстанымдарына қайшы келеді деп есептегендіктен жемқорлық әрекеттерге бармайды. Атап айтқанда, жекетілғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетте көрініс табатын, нормативті-құндылық саласындағы тұлғалық мінезі көрінеді.

Глоссарий

- **Жекетілғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті** – жекетілғаны жемқорлықты қабылдамау мен оған қарсы әрекетке моральдық-психологиялық тұрғыдан дайындайтын мүмкіндіктер, құнды бағыттар, сапа мен білім жүйесі.
- **Мәдениет** – қоғамның материалдық және рухани құндылықтарының жиынтығы. Қоғамның моральдық құндылықтары, оның әдет-ғұрпы, менталитеті, тұрмыс дәстүрі мәдениеттің өзегі болып табылады.

Осылайша сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет деңгейі жекетілғаның өз міндеттерін атқаруы мен өз құқықтарын меңгеру дәрежесін білдіреді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттегі белсенділік жекетілғаның жемқорлыққа қарсы мәдениетінің жоғарғы деңгейі болып табылады. Ол жекетілғаның құқықтық реттеу саласында, құқықты жүзеге асыруда белсенді, саналы әрекеттерге дайын екендігінен, сонымен қатар мінез-құлқының заңдылығынан көрінеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет туралы айтқанда, әрбір адам білуге міндетті:

- заңның қандай да болсын ережелерін дұрыс түсіне біліп, оның әрекет ету саласын анықтау керек;
- өмірде сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық білімді қолдана білу керек;
- шпеленіскен құқықтық жағдайдан жол табуға, заңды өз құқықтары мен мүдделерін қорғауға пайдалана білу керек.

Демек, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет заңға сәйкес мінез-құлыққа қажет құзыреттің болуын да ойластырады. Мұндай құзыретке:

- сыбайлас жемқорлықты әлеуметтік көрініс деп тани білу;
- сыбайлас жемқорлық көріністеріне байланысты материалдарды сыни көзбен және шынайы бағалай білу;
- сыбайлас жемқорлықпен күрестің не екенін айқын білу және өмірдің барлық салысында жемқорлықты төмендетуге бар мүмкіншілікті пайдалану;
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлықтың табанды уәжінің болуы жатады. Бұл қоғамның құқықтық-адамгершілік ережелеріне сәйкес келуі тиіс.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы үгіт-насихат үлгісі

Тәжірибеден көргеніміздей, азаматтардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті құқықтық үдерістерді реттеп отыруға ықпал етеді; қоғамда құқықтық тәртіпті нығайту ісінде әртүрлі әлеуметтік топтардың шоғырлануына әсер етеді; азаматтар заңды сыйлауы үшін жағдай жасау, бұл іс жүзінде құқықтық жүйенің тиімді қызмет істеуіне ықпал ету дегенді білдіреді. Жекетұлғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті оның азаматтық белсенділігін бейнелейді және оның құқықтарын жүзеге асыруға, қауіпсіздігін және құқықтық қорғалуын қамтамасыз етеді. Алайда, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негізінде конституциялық құрылымның тұрақтылығына, заңның үстем болуын нығайтуға, заңның қолжетімділігіне, демократиялық құқықтық институттарды сыйлауға, заңды қатал сақтауға алып келетін әрбір адамның құқықтық мәдениеті жатыр.

Осылайша сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет жасауға, жекетұлғаның құқыққа, заңға, басқа субъектілердің құқықтарына, құқықтың қажеттілігін мойындауға, құқықтық ережелерді саналы түрде сақтауға ықпал етеді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. «Мәдениет», «рухани мәдениет», «құқықтық мәдениет», «жемқорлыққа қарсы мәдениет» ұғымдарын салыстырындар. Бұл терминдерді қандай жалпы ұғым біріктіріп отыр? Сендер тұрған жерде рухани мәдениетті, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті дамытуға арналған қандай шаралар жүргізіледі?
2. Өз тұрған жерлерінде халық үшін заңды сақтау қажеттігі, құқықтық қатынастарда белсенді болу қажеттігі жөнінде есте сақтау кітапшасын дайындаңдар.
3. Жағдаяттарды қарастырып, сұрақтарға жауап беріңдер. Әңгіме жемқорлықтың қандай түрі туралы болып отыр және аталған теріс қылықтардың салдары қандай?

1-жағдаят. Мас күйінде көлік жүргізіп, жол ережесін бұзғаны үшін жүргізуші А. Жол полициясы қызметкеріне хаттама толтырмай, өзін жібере салуы үшін ақша берді (пара, Жол полициясы қызметкерінің беделінің түсуі, билікке сенімсіздік, жазасыз кетуі және т.б.).

2-жағдаят. Емделушілерге ақысыз дәрі-дәрмек бөлуге жауап беретін Д. деген мемлекеттік қызметкер дәрі-дәрмектің бір бөлігін қымбат бағаға сату үшін жекеменшік дәріханаларға жіберіп отырды.

3-жағдаят. Емделуші А.-ның туысқандарына Бас дәрігер оған жедел түрде ота жасау қажеттігін, бірақ жалпы кезекте оған ұзақ күтуге тура келетінін айтты. Ақысын төлесе, өзінің көмектесе алатынын түспалдап жеткізді.

4-жағдаят. Ауданның жаңа әкімі өз отбасы мүшелерін, туыстарын, достарын әртүрлі қызметке қойды.

1-деңгейлі тапсырма. Келесі терминдерге глоссарий құрастыр – *мәдениет, материалдық мәдениет, рухани мәдениет, сана, құқықтық сана, құқықтық мәдениет, құқықтық мінез-құлық, құқық құндылықтары, адам құқықтары, құқықшығармашылық.* Аталған терминдерді пайдалана отырып, «Сыбайлас жемқорлық себептері және оның алдын алу әдістері туралы менің ой-пікірім» тақырыбына эссе жазыңдар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ**Халықаралық актілер**

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда қабылданған.
2. Бала құқықтары туралы конвенция. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясы 1989 жылғы 20 қарашада қабылдаған.
3. Мүгедектердің құқықтары туралы конвенция. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясы 2006 жылғы 13 желтоқсанда қабылдаған.

Нормативті-құқықтық актілер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. Өзгерістер мен толықтырулар 1998, 2007, 2011, 2017, 2019 жылдары енгізілді.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Жалпы бөлімі. 1994 жылы 27 желтоқсанда қабылданған.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Ерекше бөлімі. 1999 жылы 1 шілдеде қабылданған.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілдеде қабылданған.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексі. 2015 жылы 31 қазанда қабылданған.
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. 2014 жылы 4 шілдеде қабылданған.
7. Әкімшілік құқықбұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі. 2014 жылы 5 шілдеде қабылданған.
8. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі. 2015 жылы 23 қарашада қабылданған.
9. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының Кодексі. 2011 жылы 26 желтоқсанда қабылданған.
10. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылы 4 мамырдағы Заңы.
11. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы. 2015 жылы 18 қарашада қабылданған.
12. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы Заңы.

Ғылыми еңбектер

1. *Зиманов С.* Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. Алматы, 2008.
2. *Ибраева А.С.* и др. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Алматы: Фолиант, 2014.
3. *Сапарғалиев Г.С.* Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Оқулық. Алматы: Жеті жарғы, 2002.
4. *Назарбаев Н.Ә.* Тәуелсіздік дәуірі. Астана, 2017.
5. *Назарбаев Н.Ә.* Евразия жүрегінде. Астана, 2017.
6. *Сүлейменов М.К.* Право как система. М.: Статут, 2016.
7. *Тусупова А.* Конституционное право Республики Казахстан и зарубежных стран. Учебно-методическое пособие. Алматы: Қазақ Университеті, 2018.

МАЗМҰНЫ

I бөлім. МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

Алғы сөз	5
1-тарау. Мемлекет және құқық туралы негізгі ұғымдар	
§ 1. Құқық туралы түсінік және оның негізгі белгілері	6
§ 2. Құқықтың қайнар көздері	9
§ 3. Құқық функциялары. Құқық қағидастары	15
§ 4. Құқықтық қатынастар	18
§ 5. «Құқық жүйесі» түсінігі және құрылымы	23
§ 6. Құқық салаларының жалпы сипаттамасы	26
§ 7. Мемлекет – құқықтың ерекше субъектісі. Мемлекет белгілері	29
§ 8. Мемлекеттің мәні мен функциясы	33
§ 9. Мемлекет механизмі	36
§ 10. Мемлекет нысаны	39
§ 11. Мемлекеттік құрылым нысаны. Саяси режим нысаны	43
2-тарау. Құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам	
§ 12. Құқықтық мемлекет және оның қағидастары	48
§ 13. Өлеңдік тәжірибедегі құқықтық мемлекеттің мәні мен атқарымдық маңызы ...	52
§ 14. Азаматтық қоғамның негізгі элементтері мен институттары	56
§ 15. Азаматтық қоғамның мәні мен функционалдық маңызы	59
3-тарау. «Адам құқығы мен бостандығы» түсінігі	
§ 16. «Адам құқығы мен бостандығы» түсінігі	62
§ 17. Адам құқығы мен бостандықтарының жіктелуі	65
§ 18. Жекетілгеннің құқықтық мәртебесі. Қазақстан Республикасындағы адам құқығы мен бостандықтарының конституциялық кепілдіктері	68
§ 19. Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау механизмі. Адам құқығы саласындағы халықаралық құжаттар	71
4-тарау. Сот төрелігінің қағидастары. ҚР-дағы құқық қорғау органдары	
§ 20. Сот билігі түсінігі. Сот төрелігінің қағидастары	74
§ 21. Құқық қорғау қызметі. Құқық қорғау жүйесі. Қазақстан Республикасындағы құқық қорғау органдары	78
§ 22. Прокуратура органдары. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет	82
§ 23. Ішкі істер органдары	85

II бөлім. ЖАРНИЯ ҚҰҚЫҚ

5-тарау. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқық жүйесі	
§ 24. Қазақстан Республикасының конституциялық құқық жүйесі. Қазақстан Республикасының конституциялық құқық институты	90
§ 25. Қазақстан Республикасы конституциялық құқығының қайнар көздері	94
§ 26. Қазақстан Республикасы Конституциясының жалпы сипаттамасы	96
§ 27. Қазақстан Республикасының Президенті. Қазақстан Республикасының Парламенті	102
§ 28. Қазақстан Республикасы Үкіметі	107
§ 29. Қазақстан Республикасының Конституциялық кеңесі. Қазақстан Республикасының соттары мен сот әділдігі	110
§ 30. Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару	115
	173

6-тарау. Әкімшілік құқық негіздері	
§ 31. Әкімшілік құқық жүйесі	118
§ 32. Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды құқықтық реттеу: Аймақтық және салалық басқару	121
7-тарау. Экологиялық құқық негіздері	
§ 33. Экологиялық құқықты реттеу түсінігі	124
§ 34. Экологиялық құқық бойынша азаматтардың міндеттері мен құқықтары ...	127
8-тарау. Қылмыстық құқық жүйесі	
§ 35. «Қылмыстық құқық» ұғымы мен жүйесі	130
§ 36. Қылмыстық құқықбұзушылық ұғымы мен белгілері	134
§ 37. Қылмыстық құқықбұзушылықтар	137
§ 38. Қылмыстық жауаптылық	141
§ 39. «Қылмыстық жаза» ұғымы. Қылмыстық жауаптылық пен ауыр және жеңіл жаза қолдану жағдайлары	143
§ 40. Қылмыстық жауаптылыққа тартылатын тұлғалар	146
§ 41. Кәмелетке толмағандарды қылмыстық жауаптылыққа тарту ерекшеліктері	150
§ 42. Қазақстан Республикасының сот тәжірибесінде жиі қолданылатын жазаның кейбір түрлері	154
§ 43. Қылмыстық жауаптылықтан босату шарттары	157
9-тарау. Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүйесі	
§ 44. Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағытталған құқықтық және саяси актілер. Қазақстан Республикасының 2015–2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы	161
§ 45. Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-шаралар жүйесі	165
§ 46. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет	168
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	172

Учебное издание

**Ибраева Алуа Саламатовна
Есетова Салтанат Конусбаевна
Ищанова Гульнар Тулемисовна
Гончаров Сергей Борисович**

ОСНОВЫ ПРАВА

Часть 1

Учебник для 10 классов общественно-гуманитарного
направления общеобразовательных школ
(на казахском языке)

Окуляржа фотографтар *Д. Сланов, С. Қызайбектің*
еңбектері пайдаланылды

Редакторы *Г.Абдрахимова*
Көркемдеуші редакторы *Л. Уралбаева*
Техникалық редакторы *И.Тарапунец*
Корректоры *А.Төлепбердинова*
Компьютерде беттеген *Г.Оразақынова*

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым
министрлігінің №0000001 мемлекеттік лицензиясы
2003 жылы 7 шілдеде берілген

ИБ № 5944

Басуға 10.06.19 қол қойылды. Пішімі 70·100^{1/16}. Офсеттік қағаз.
Қаріп түрі «SchoolBook Kza». Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 14,19.
Шартты бояулы беттаңбасы 57,41. Есептік баспа табағы 9,63.
Таралымы 60000 дана. Тапсырыс №

«Мектеп» баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

